

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

*Часопис Института за новију историју Србије
1/2014.*

CURRENTS OF HISTORY

*Journal of the Institute for Recent History of Serbia
1/2014*

ИНИС

Београд, 2014.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

За издавача
Др Момчило Митровић

Главни и одговорни уредник
Editor-in-chief
Др Гордана Кривокапић Јовић

Редакција – Editorial board
Др Драган Богетић
Доц. др Мира Радојевић
Проф. др Дубравка Стојановић
Проф. др Стеван Павловић (Саутемптон)
Др Јан Пеликан (Праг)
Др Јелена Гускова (Москва)
Др Диана Мишкова (Софија)
Др Владимир Гајгер (Загреб)
Др Слободан Селинић

Секретар редакције – Editorial secretary
Александар Стојановић

Лектура и коректура
Биљана Рацковић

Техничка обрада текста
Мирјана Вујашевић

Преводи на енглески
Ванда Перовић

УДК 949.71
YU ISSN – 0354-6497

Издавање часописа *Токови историје* финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

На основу мишљења Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, часопис је ослобођен плаћања општег пореза на промет

САДРЖАЈ 1/2014.

ЧЛАНЦИ

- Др Радмила РАДИЋ*
ВЕРСКИ ЖИВОТ У ЈУГОСЛАВИЈИ ПРЕМА ИЗВЕШТАЈИМА
ЕПИСКОПА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ ЗА 1953. И 1972.
ГОДИНУ. 11
- Др Предраг Ј. МАРКОВИЋ*
РАДНИЧКИ ШТРАЈКОВИ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОМ
И ТРАНЗИЦИОНОМ ДРУШТВУ ЈУГОСЛАВИЈЕ И СРБИЈЕ. 53
- Др Радина ВУЧЕТИЋ*
АМЕРИЧКА „ЈАВНА ДИПЛОМАТИЈА“ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ
ЈУГОСЛАВИЈИ 50-их И 60-их ГОДИНА XX ВЕКА. 75
- Др Александар ЖИВОТИЋ*
УСПОН И ПАД ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКИХ ВОЈНИХ
ОДНОСА 1957. 105
- Dr Filip ŠKILJAN*
PREVERAVANJE SRBA NA PODRUČJU SJEVEROZAPADNE
HRVATSKE 1941. I 1942. GODINE. 135
- Др Милан ГУЛИЋ*
ПИТАЊЕ ЂЕРДАПА ИЗМЕЂУ ДВА СВЈЕТСКА РАТА 175
- Срђан МИЋИЋ*
НЕПОЗНАНИЦЕ О ПОСЕТИ ДИМИТРИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА
ТУРСКОЈ МАРТА 1929. ГОДИНЕ 201

ГРАЂА

- Др Раде РИСТАНОВИЋ*
ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ ОДЕЉЕЊА СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ
О СУЗБИЈАЊУ ДЕЛАТНОСТИ КОМУНИСТИЧКОГ
ПОКРЕТА ОТПОРА У БЕОГРАДУ ТОКОМ 1941. 219
- Др Алексеј ТИМОФЕЈЕВ*
РУСИ НА ОБАЛАМА САВЕ 1914–1915.
Улога руских морнара и минера у одбрани Београда 1914–1915. . 235

НАУЧНА ПОЛЕМИКА

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

ОДГОВОР СРЂАНУ МИЛОШЕВИЋУ

(поводом текста С. Милошевића „О историји, праву, идеологији и моралу“, *Токови историје*, 3/2013) 251

IN MEMORIAM

Професор др Мирослав ЈОВАНОВИЋ 257

ПРИКАЗИ

Др Ђуро ЗАТЕЗАЛО

Josip Skupnjak / Dragutin Mrkoci, *Kronologija narodnooslobodilačke borbe naroda Hrvatske 1941–1945, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske*, Zagreb, 2013. 263

Проф. др Милан РИСТОВИЋ

Cedomir Štrbac, *Afrički zapisi 1988–1992*, Altera, Beograd, 2013.. 270

Александар СТОЈАНОВИЋ

Bojan Simić, *In the Spirit of National Ideology: Organization of State Propaganda in Eastern and Southern Europe in the 1930s, Comparative Perspectives on Poland, Yugoslavia and Bulgaria*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2013.. . . . 272

Мр Весна ЂИКАНОВИЋ

Ivana Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*, Beograd, 2013. 277

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Milan Ristić, *Turska osmatračnica. Jugoslovensko-turski odnosi u Drugom svetskom ratu i njihov balkanski kontekst*, Čigoja štampa, Beograd 2013. 282

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Српска књижевна задруга – Форум за свет равноправних, Београд, 2014. 285

Никола ТОШИЋ МАЛЕШЕВИЋ

Историјска трибина. Истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије, Зборник радова, ИНИС, Београд, 2013.. . . . 289

CONTENTS

1/2014

ARTICLES

Radmila RADIĆ, Ph. D.
RELIGIOUS LIFE IN YUGOSLAVIA ACCORDING TO REPORTS OF THE
SERBIAN ORTHODOX CHURCH BISHOPS IN 1953 AND 1972 . . . 11

Predrag J. MARKOVIĆ, Ph. D.
LABOR STRIKES IN SOCIALIST AND TRANSITIONAL SOCIETIES
OF YUGOSLAVIA AND SERBIA. 53

Radina VUČETIĆ, Ph. D.
AMERICAN "PUBLIC DIPLOMACY" IN SOCIALIST YUGOSLAVIA
IN THE 1950s AND 1960s OF THE 20TH CENTURY 75

Aleksandar ŽIVOTIĆ, Ph. D.
THE RISE AND FALL OF YUGOSLAV-SOVIET MILITARY
RELATIONS IN 1957 105

Filip ŠKILJAN, Ph. D.
FORCED CONVERSION OF SERBS ON THE TERRITORY
OF NORTHWEST CROATIA IN 1941 AND 1942 135

Milan GULIĆ, Ph. D.
THE ĐERDAP ISSUE BETWEEN THE TWO WORLD WARS 175

Srđan MIČIĆ
UNKNOWN FACTS ABOUT THE VISIT OF DIMITRIJE DIMITRIJEVIĆ
TO TURKEY IN MARCH 1929. 201

SOURCES

Rade RISTANOVIĆ, Ph. D.
SPECIAL POLICE ANNUAL REPORT ON THE SUPPRESSION OF
COMMUNIST RESISTANCE MOVEMENT IN BELGRADE IN 1941 . . 219

Aleksej TIMOFEJEV, Ph. D.
RUSSIANS ON THE BANKS OF THE SAVA RIVER 1914–1915
ROLE OF THE RUSSIAN SAILORS AND MINERS IN THE DEFENSE
OF BELGRADE 1914–1915 235

DISCUSSION

Zoran JANJETOVIĆ, Ph. D.
RESPONSE TO SRĐAN MILOŠEVIĆ
(Response to S. Milošević's text "On History, Law,
Ideology and Moral", *Currents of History*, 3/2013) 251

IN MEMORIAM

Miroslav JOVANOVIĆ, Ph. D. 257

REVIEWS

Đuro ZATEZALO, Ph. D.

Josip Skupnjak / Dragutin Mrkoci, *Kronologija narodnooslobodilačke borbe naroda Hrvatske 1941–1945*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2013

(*Chronology of the People's Liberation Struggle in Croatia 1941–1945*, Association of Anti-fascist War Veterans and Anti-fascists of the Republic of Croatia, Zagreb, 2013)263

Milan RISTOVIĆ, Ph. D.

Čedomir Štrbac, *Afrički zapisi 1988–1992*, Altera, Beograd, 2013

(*African Chronicles 1988–1992*, Altera, Belgrade, 2013)270

Aleksandar STOJANOVIĆ

Bojan Simić, *In the Spirit of National Ideology: Organization of State Propaganda in Eastern and Southern Europe in the 1930s*,

Comparative Perspectives on Poland, Yugoslavia and Bulgaria,

Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2013

(*U duhu nacionalne ideologije: organizacija državne propagande u istočnoj i južnoj Evropi 30-ih godina, komparativni osvrt na*

Poljsku, Jugoslaviju i Bugarsku)272

Vesna ĐIKANOVIĆ

Ivana Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*, Beograd, 2013

(*Village and City. Transformation of the Agrarian Society of Serbia 1945–1955*, Belgrade, 2013)277

Zoran JANJETOVIĆ, Ph. D.

Milan Ristović, *Turska osmatračnica. Jugoslovensko-turski odnosi u Drugom svetskom ratu i njihov balkanski kontekst*,

Čigoja štampa, Beograd, 2013

(*Turkish Watchtower. Yugoslav-Turkish Relations in World War 2 and their Balkan Context*, Čigoja publishing, Belgrade, 2013).282

Zoran JANJETOVIĆ, Ph. D.

Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Српска књижевна задруга, Форум за свет равноправних, Београд, 2014

(*Serbia in the Great War 1914–1918*, Serbian Literary Cooperative, Forum for the World of Equals, Belgrade, 2014)285

Nikola TOŠIĆ MALEŠEVIĆ

Историјска трибина. Истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије, Зборник радова, ИНИС, Београд, 2013.

(*History Panel. Young Associates of the Institute for Recent History Research*, Proceedings, INIS, Beograd, 2013)289

ЧЛАНЦИ
Articles

ВЕРСКИ ЖИВОТ У ЈУГОСЛАВИЈИ ПРЕМА ИЗВЕШТАЈИМА ЕПИСКОПА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ ЗА 1953. И 1972. ГОДИНУ*

Апстракт: Циљ прилога је да се, на основу објављене и необјављене грађе (пре свега извештаја епископата СПЦ за саборе одржане 1954. и 1973) и литературе, прикажу стање и промене настале у положају СПЦ и верском животу у Југославији у размаку од двадесетак година.

Кључне речи: Српска православна црква, верски живот, Југославија, епископат, саборски извештаји, 1953, 1972.

У публикацији Удбе објављеној за интерне потребе 1954. налази се већи део извештаја епископа о заседању сабора Српске православне цркве који се односе на претходну годину, док су комплетни извештаји за 1972. пронађени у грађи Архива Србије.¹ Извештаје су иначе сваке године епископи подносили о свом раду и животу епархије, али они нажалост још увек нису доступни историчарима. Анализа доступних извештаја наметнула је њихово поређење и отворила могућност да се добију одговори не само на питања везана за промене у односима државе и цркве већ и за разлике или сличности у унутрашњем животу СПЦ почетком 50-их и 70-их. Стога године 1953. и 1972. у овом прилогу нису намерно одабране као хронолошке одреднице.

Иако нису наменски одабране, обе године представљале су преломне моменте у историји југословенске државе. Могло би се рећи да, ако 1953. представља годину у којој су до извесне мере одшкринута врата либерализацији и идеолошким променама у друштву, 1972. је у истој мери представљала притварање тих врата. Током 1953. на унутрашњем плану је дошло до низа промена у

* Рад је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 *Zasedanje Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (31.-V do 20-VI 1954 g.)*, Beograd, Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, Uprava Državne bezbednosti, II odeljenje, 1954; Архив Србије, Земаљска комисија за верске послове Владе Народне Републике Србије (даље: ЗКВП), Г-21, Статистички преглед епархија, ф-138.

структури и функционисању државе. Почетком године Скупштина Југославије је изгласала Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ и савезним органима власти, којим је уведено друштвено власништво. Самоуправљање, инаугурисано 1950, постепено се проширило 1953. и на остале сфере друштвеног живота. Уместо владе и министарстава уведена су извршна већа и државни секретаријати. Јосип Броз Тито је изабран за председника Југославије. Народни фронт Југославије је на Четвртом конгресу променио име у Социјалистички савез радног народа Југославије. Усвојен је Закон о правном положају верских заједница² и Законик о кривичном поступку. Напуштене су политика принудног откупа на селу и колективизација,³ а однос према политичким опонентима био је нешто толерантнији. На Другом пленуму ЦК СКЈ, јуна 1953. актуелизовано је питање даље улоге Савеза комуниста Југославије као носиоца целокупног друштвено-политичког развоја. Крајем године Милован Ђилас је у *Борби* започео објављивање серије чланака о слободи мисли и демократији. Процес либерализације био је добрим делом повезан са политичком, економском и војном преоријентацијом земље на сарадњу са Западом, која је започела од времена сукоба са Информбироом. Током 1953. и 1954. Југославија се ослањала искључиво на економску и војну помоћ западних сила, што је било од изузетног значаја за пробој економске изолације са којом се суочила после сукоба са источноевропским земљама. Потписивањем Балканског пакта 1953. она се веома приближила војним и политичким структурама НАТО-а, без обзира на једногодишњу кризу око Трста, која је наступила у другој половини 1953. године. Половином марта Ј. Б. Тито, као први шеф неке комунистичке државе, путује у Велику Британију.⁴ Почетком истог месеца умире Ј. В. Стаљин, што

2 Закон о правном положају верских заједница је коначно усвојен 22. 5. 1953. Закон је ступио на снагу 4. јуна. Имао је укупно 24 члана. Закон је, као и Устав, гарантовао слободу савести и вероисповести и проглашавао веру приватном ствари сваког грађанина. *Закон о правном положају верских заједница*, Београд, 1953; *Службени лист ФНРЈ*, 27. 5. 1953; *Гласник СПЦ*, 6. јуни 1953; *Весник*, 99, 1. 6. 1953.

3 Vera Gudac Dodić, „Kolektivizacija u Jugoslaviji – uzroci i posledice“, *Istraživanja*, br. 19, 2008, str. 145–154.

4 Тито је водио разговоре о положају цркава у Југославији у седишту британске владе, 17. марта. Премијер Черчил је затражио да Југославија учини неке помаке у политици према црквама јер би то могло да олакша и позицију његове владе у вођењу отвореније политике према Југославији, а истовремено би могло да поправи односе Југославије и Италије. Тито је одговорио да верског прогона нема, већ да постоје проблеми у односима са Католичком црквом, али да је то више политичко него религијско питање. Черчил се сложио са неким Титовим оценама о понашању дела католичког свештенства за време рата. Он се такође сложио и да је именовање Степинца за кардинала било грешка. О положају цркве у Југославији Броз је разговарао и приликом сусрета са посланицима конзервативаца. Према сведочењу посланика Тилинга, југословенски вођа је признао „да има ствари које треба сређивати“ и да

је отворило у наредном периоду могућности за побољшање односа СССР-а и Југославије, али за почетак, већ током 1953, односи су враћени на амбасадорски ниво. Истовремено, Југославија је управо почев од 1953. године приступила трагању за потпуно новом спољнополитичком концепцијом, чији важан део је било и приближавање новоослобођеним земљама Азије и Африке.⁵

Период ригидног обрачуна државе са верским заједницама, започет 1945–1946, посебно са Римокатоличком и Српском православном црквом, ушао је у последњу, најкомпликованију фазу 1952. Крајем те године, кентерберијски архиепископ Џорџ Фишер изјавио је, на годишњем састанку Савета хришћана и Јевреја, да је црква у Југославији прогоњена. У јесен 1952. Римокатоличка црква у Југославији је, уз подршку Ватикана, забранила рад и стварање свештеничких удружења. То је био, по мишљењу државних органа, пример мешања Ватикана у унутрашње послове Југославије. С обзиром на то да је сличне организације у другим земљама Света столица толерисала, влада је сматрала да Ватикан жели да погорша своје односе са југословенским властима. То је по њиховом мишљењу било у супротности са настојањима у Југославији да кроз преговаре нађу задовољавајуће решење.⁶ У међувремену, Ватикан је прогласио надбискупа Степинца за кардинала, на шта је југословенска влада енергично реаговала. Дошло је до прекида дипломатских односа, а то је унутрашње односе државе и цркве још више заоштрило.

Почетком августа 1953. на седници Председништва Главног одбора ССРНБиХ у Сарајеву, истакнуто је све учесталије злоупотребљавање Закона о правном положају верских заједница, који је ступио на снагу тек два месеца пре тога. На том послу су, према констатацијама учесника седнице, заједнички деловали католички, православни и муслимански свештеници. Наглашено је нарочито реакционарно деловање бањалучког бискупа Челика, бањалучког епископа Василија (Костића), тузланског епископа Нектарија (Круља), неких католичких свештеника у Сарајеву и

црква очигледно није задовољна својим положајем. Поновио је и обавештење које је дао Черчилу, да је у ФНРЈ у припреми законски предлог у вези са овим проблемом. На овом сусрету посланик Смитерс је упозорио Броза да ће „од његовог држања према Црквама зависити у знатној мери даље пријатељство према њему”. Spehnbjak Katarina, „Posjet Josipa Broza Tita Velikoj Britaniji 1953. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, 2001, str. 597–633; Поповић Небојша, „Посета Јосипа Броза Великој Британији марта 1953. и југословенска политичка емиграција”, *Историја 20. века*, 24, 2, 2006, стр. 51–70.

5 Драган С. Богетић, „Сарадња Југославије са западним земљама 1953–54”, *Историја 20. века*, 13, 2, 1995, стр. 115–125; Владимир Љ. Цветковић, „Обустављање антијугословенске пропаганде у суседним „информбироовским” земљама 1953–1954. године”, *Токови историје*, 1/2012, стр. 135–149; Станић Вељко, „Милован Ђилас 1953/54 – између револуције и слободе”, *Токови историје*, 3–4/2008, стр. 251–278.

6 *Вјесник*, 3. 11. 1952.

православних у источној Босни. Социјалистички савез Бања Луке одмах је организовао митинг у граду, на коме је „народ оштро осудио делатност епископа Василија и бискупа Челика“ и тражио да им се забрани рад у Босанској крајини. Зборови су одржани и по околним селима и они су се, по писању штампе, „спонтано претворили у демонстрације“, после чега су демонстранти протерали епископа Нектарија, бискупа Челика и епископа Василија из Бања Луке и Тузле. Протеривање је било праћено физичким малтретирањем, тако да их је на крају милиција „спасла линча“. Дописник *Борбе* водио је поводом ових догађаја разговор са Угљешом Даниловићем, потпредседником Извршног већа БиХ, који му је рекао да је све запаженије коришћење вере у политичке сврхе. „Тај део клера покушава и сам Закон о верским заједницама да прикаже као своју победу над државном влашћу, као последицу притиска из иностранства, а појединим одредбама Закона даје онаква тумачења каква њему одговарају“. Даниловић је поменуо и да су протерани епископи и бискуп показивали посебно непријатељство према свештеничким удружењима. Прави разлози заоштравања сукоба у случају СПЦ лежао је у заседању Сабора СПЦ јуна 1953. године. Сабор је, на предлог епископа Василија Костића, донео одлуку да се Влади ФНРЈ, односно СИБ-у, упути меморандум поводом прогона вере и цркве од стране државних органа. Од тога се међутим одустало јер је Синоду стављено до знања да он неће бити примљен јер је донет под притиском фактора из иностранства. Мислило се при томе на писмо професора Слободана Јовановића, упућено из Лондона. Сабор уз све то није признао ни деловање Удружења свештеника ФНРЈ. Све то власти су третирали као отворени непријатељски акт против државе. У групу „реакционарних“ митрополита и епископа државни органи су посебно сврставали Арсенија (Брадваревића), Василија (Костића), Нектарија (Круља), Јована (Илића). Степен реакционарности оцењиван је према извештајима о стању у епархијама које су епископи подносили Сабору, њиховом односу према свештеничком удружењу и проблему цркве у Македонији, изласцима на изборе, као и према везама са емиграцијом.⁷

Контакти између СПЦ и Савезне комисије за верске послове (СКВП) прекинути су после Сабора, све до почетка септембра месеца. На акта која је Синод слао није било одговора, нису добијане тражене дотације нити субвенција за Богословски факултет. Током 1953. ухапшено је и осуђено двадесетак свештеника из разних делова земље, протерано је десет свештеника из БиХ и два свештеника из рашко-призренске епархије, а један калуђер је убијен. У току лета 1953. учестали су и напади на католички клер и бискупе. Приређене су демонстрације против надбискупа Миха Пушића на Хвару, протеран је бискуп шибенски

7 Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945–1970*, I–II, Београд, 2002.

др Банић, физички је нападнут дон Павао Поша из Дубровника итд. Поводом свих ових случајева Бискупска конференција католичког епископата је поднела октобра 1953. представку СИБ-у, а Синод СПЦ је тражио пријем у СИБ-у ради улагања протеста. Патријарха Викентија је примио Добривоје Радосављевић, нови председник СКВП, 1. септембра 1953. године. На директно питање патријарха шта треба да се учини да се односи поправе, Радосављевић је одговорио да је потребно да се реши питање свештеничког удружења и да се спречи сваки утицај из иностранства на цркву. Митрополита Нектарија и епископа Василија примио је и потпредседник СИБ-а Александар Ранковић. Митрополит Нектарије вратио се у Тузлу почетком децембра 1953, а епископ Василије крајем истог месеца. У међувремену дошло је до напада на нишког епископа Јована, новембра 1953, и све жешћих оптужби власти на рачун митрополита Арсенија, који је пред заседање Сабора 1953. године потписао негативно мишљење Законодавног одбора о признавању удружења. Прво су четворица свештеника из његове епархије, а касније и сам митрополит Арсеније оптужени за сарадњу са непријатељима НОП-а током рата и за активну непријатељску пропаганду против Југославије. Митрополит је био оптужен и за ширење разних дезинформација и гласина у вези са делатношћу државних органа. Јула месеца 1954. осуђен је на вишегодишњи затвор.⁸ До првог званичног контакта између СКВП и Синода дошло је тек 16. априла 1954. када је Д. Радосављевић узвратио посету патријарху Викентију. Поновно су вођени преговори о признавању удружења, али саборско заседање ни те године није одобрило правила. Односи између СПЦ и државе почели су стварно да се нормализују тек крајем 1954.

Година 1972. остала је упамћена по низу догађаја (епидемији великих богиња; удесу авиона ЈАТ-а јануара месеца у Чехословачкој; упаду „Бугојанске групе“ припадника екстремне емигрантске организације Хрватско револуционарно братство у Југославију; пуштању у рад ХЕПС Ђердап; посети краљице Елизабете Југославији; Титовој посети СССР-у и Пољској; прослави Титовог 80. рођендана и 35. годишњице његовог доласка на чело Партије), али највише по сменама у републичким руководствомима Савеза комуниста због националистичких и либералних скретања. Почеле су у Савезу комуниста Хрватске, после 21. седнице Председништва СКЈ одржане почетком децембра 1971. у Карађорђеву а настављене почетком и током 1972. У циљу сређивања стања у СКЈ, Председништво СКЈ је изабрало нови Извршни биро и одржало Другу конференцију СКЈ, на којој је донет план борбе против националистичких, либералних и антисоцијалистичких појава у Партији и друштву. Са седница Извршног бироа Председништва СКЈ, 18. септембра упућено је Писмо

8 Radmila Radić, „Suđenje mitropolitu Arseniju Bradvareviću 1954. godine“, *Tokovi istorije*, 1–2/1994, Beograd, str. 189–203.

председника СКЈ и Извршног бироа Председништва (датирано 29. септембра) у коме је истакнута обавеза водећих органа СК да у свом практичном раду спроводе политички курс СК. Позивало се на бескомпромисну борбу против „штетних појава“ и упозоравало да ће успех политике Партије бити доведен у питање ако се она не преобрази у организацију револуционарне акције. Партија је напустила функцију усмеравајуће улоге у друштву и поново на себе преузела улогу командног центра. Писмо је у медијима објављено 18. октобра 1972. када је политичка криза у Србији већ била на врхунцу. После овога уследила је смена у руководству СК Србије. Због оптужбе за вођење либералне политике, оставке су поднели Латинка Перовић и Марко Никезић. Потом су уследиле смене дела руководства СК БиХ и СК Македоније. Није дошло до критике националистичких тенденција на Косову. Косовско партијско руководство задовољило се оптимистичким констатацијама о успешном обрачуна са национализмом на Косову.⁹

Кључни проблеми у односима СПЦ и државе и даље су били везани за Македонску православну цркву, коју СПЦ није признавала а која је прогласила аутокефалност 1967, али то питање није више било у првом плану, мада је притисак на цркву да се оно реши и даље био присутан. Чини се ипак да се за двадесет година, од проблема везаних за опстанак цркве у идеолошки непријатељском окружењу, прешло на проблеме везане за суживот, као што су питања изградње храмова (изградња цркве на Карабурми и наставак изградње Светосавског храма у Београду), повраћаја црквене имовине (нпр. зграде Богословије у Сремским Карловцима), финансијску помоћ државе, повраћај матичних књига, спровођење Уговора о социјалном осигурању свештеника, положај студената и богослова, мада је ометања верске наставе и светосавских прослава и даље било а заштита манастирске и црквене имовине на Косову постала ново акутно питање.¹⁰

9 Југославија и свет у 1972. години, Београд, 1973; Dragan Marković – Savo Kržavac, *Liberalizam od Đilasa do danas*, 1–2, Београд, 1978; *Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919–1979*, 3, ИСИ, Београд, 1980; Dragoslav Draža Marković, *Život i politika*, 1–2, Београд, 1987; Zdravko Vuković, *Od deformacije SDB do maspoka i liberalizma*, Београд, 1989; Slobodanka Kovačević – Putnik Dajić, *Hronologija jugoslovenske krize 1942–1993*, IES, 1994; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata*, Други том, 1943–1986, Београд, стр. 499–500; Славољуб Ђукић, *Слом српских либерала: технологија политичких обрачуна Јосипа Броза, Београд, 1990; Latinka Perović, Zatvaranje kruga. Ishod političkog rascapa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo, 1991; Momčilo Митровић, „Осамдесети рођендан Јосипа Броза Тита“, *Токови историје*, 3–4/2008, стр. 241–250; Бешлин Миливој, „Објављени извори и литература о либерализму у Србији с краја 60-их и почетком 70-их година XX века“, *Рад музеја Војводине*, 49, 2007, стр. 85–98.

10 АС, ЗКВП, Аналитички преглед верске штампе и други материјали, 1975, Г-21, ф-143.

Извештаји епископа

Српска православна црква је 1953. године имала 23 епархије у земљи (браничевска, бачка, горњокарловачка, рашко-призренска, бањалучка, сремска, банатска, београдско-карловачка, шумадијска, шабачко-ваљевска, црногорско-приморска, жичка, нишка, скопска епархија – део, зворничко-тузланска, тимочка, пакрачка, захумско-херцеговачка, загребачка, далматинска, добро-босанка, злетовско-струмичка и охридско-битолска),¹¹ шест у дијаспори (темишварска, будимска, источноамеричка и канадска, западноамеричка, средњезападно америчка, западно-европска и аустралијска) и Српски православни викаријат скадарски. Исто стање било је и 1972, осим што се епархија пакрачка од 1959. називала славонска и што су на челу појединих епархија били други епископи или администратори.

Епархија бачка

У епархији бачкој 1953. године епископ је био Иринеј (Ћирић), али га је од маја 1952. замењивао Висарион (Костић). Епископ Висарион пише да је мали напредак остварен у погледу повећања броја парохија, црквених општина и броја верника, као и у општем материјалном стању епархије, које је било нешто повољније него почетком 50-их, али и даље посебно тешко код манастира, где се осећао и недостатак броја монаха. Број домова који нису примали свештеника је био 7.032.¹²

Две деценије касније надлежни епископ је био Никанор (Иличић). Према његовом извештају, у епархији је 1972. постојала 101 парохија, али је редовно попуњених било 75.¹³ Део парохија опслуживали су суседни свештеници или свештеномонаси но и поред тога било их је и празних. „Свештеници у главном обављају своје парохијске дужности и нису много ангажовани за који други вид рада у својој парохији. Немају радних навика уопште. Иначе материјално су добро обезбеђени.“ Епископ каже да на плану екуменизма свештеници нису ништа радили јер нису имали званичан став цркве о томе. Он додаје да се епархија бачка налази

11 Македонска православна црква је на црквено-народном сабору у Охриду од 16. до 19. јула 1967. прогласила аутокефалност и митрополиту Доситеју доделила титулу архиепископа охридског и македонског. Међутим, СПЦ фактички није спроводила јурисдикцију над епархијама у Македонији од 1945. године, изузев у делу скопске епархије.

12 *Zasedanje Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (31.-V do 20-VI 1954 g.)*, str. 238–240.

13 АС, ЗКВП, Г-21, Православни епископ епархије бачке (Епископ Никанор), бр. 50, 15. 3. 1973, Нови Сад, Извештај о свом архипастирском раду и о стању живота рада поверене ми епархије бачке у 1972. години, Св. арх. Синоду за Свети арх. сабор, ф-138.

у хетерогеној средини у којој делује око 27 верских заједница и 19 нација. Долазило је до међусобних неспоразума око тога ко је надлежан за Србе колонисте у појединим местима у којима није постојао храм а тамошњим верницима је било „свеједно“ у којој цркви присуствују богослужењу за Божић. Неспоразуми су се дешавали и у вези са крштавањем деце из мешовитих бракова али у целини су превладавали „позитивни контакти који су имали врло великог значаја како на верским тако и на међунационалним односима“.

У епархији су постојала три манастира: Бођан, Ковиљ и Св. Стефан у Сомбору, који је од 1969. године деловао као метох манастира Бођана. Манастири су економски пословали добро. Укупно су имали шест монаха, једног искушеника и два манастирска ђака. Манастир Ковиљ је школовао једног ђака у богословији Св. Арсенија у Сремским Карловцима.

За односе са властима епископ каже да су углавном коректни, али додаје да се према другим вероисповестима државни органи понашају пажљиво и толерише се њихов рад, па се и према СПЦ поступа једнако обазриво да не би дошло до поремећаја равнотеже. Каже да не може да се потужи на односе у Новом Саду, мада у селима има и неправде и самовоље. „Вођење суда скоро да је безнадежно, јер на селима у таквим случајевима чим се чује да је реч о цркви одмах се иде на то да се учини другој страни“. У селу Степановићеву крај Новог Сада, после *Писма* су сматрали да свештеник треба да оде из села, па је епископ морао да интервенише и објасни да *Писмо* нема везе са црквом. Епископ пише да има добрих потеза у погледу обнове и изградње храмова и парохијских домова, набавке звона, рестаурације иконостаса у заједници са Заводом за заштиту споменика културе и сл. Ипак он додаје да и поред тога што Устав осигурава слободу вероисповести и начелно отклања сваку дискриминацију због верског или атеистичког уверења, у друштвеној стварности још увек постоје тенденције да се спрече законита права верујућих људи, посебно у погледу верске наставе. Верску наставу је похађало око 1.500 ученика али главну сметњу повећању чинили су учитељи. Они су користили и *Писмо* да деци забране одлазак у цркву и на веронауку.

На крају епископ износи примедбу у вези са појавом да свештеници који пишу по разним часописима избегавају да се поред имена потпишу и свештеничким чином.

Епархија горњокарловачка

Епископ Симеон (Злоковић) је био надлежни архијереј и 1953. и 1972. У првом извештају за 1953. годину, епископ пише да у 43 среза, односно намесништва у Хрватској нема никаквог

верског живота нити је могуће поставити свештеника да би се обновио верски живот. У многим срезовима није било ниједне целе цркве већ су се обреди обављали на црквиштима. Честа су била вређања, кажњавања свештеника, минирања црквених здања, протеривања свештеника, крађе звона, паљења и рушења цркава, ометања рада свештеника, узурпације имовине, притисци на децу да напусте богословије и сл. Тајно крштавање деце по манастирима било је општа појава. Стање у материјалном погледу је такође било критично.¹⁴

У другом извештају за 1972. епископ каже да се његова делатност одвијала у релативно повољним условима, јер је несметано градио, обнављао црквене објекте, обилазио епархију и проповедао без икаквих сметњи и неприлика. Он додаје да, иако су општа кретања у друштву на подручју епархије током последње две до три године била „јако наелектрисана“, у протеклој години „се нису осећале последице новог идејног курса у друштву“.¹⁵ Истиче да је његов рад олакшан чињеницом да је у епархији било све више младих свештеника. Све црквене општине имале су управне одборе, али је веома мали број црквених одборника био стално активан у црквеном животу. Ипак, пристизањем младих свештеника на парохије стање се поправљало. Проблем је и даље представљао то што нису све црквене општине биле у могућности да дају месечне припадљености својим свештеницима, као и то што је епархија морала за сваког младог свештеника у парохијама где их раније није било да обезбеди кров над главом и организује богомољу, ако не и храм, да би се створили услови за нормалан црквени живот. Укупни приходи црквених општина у 1972. нису достигли предвиђену суму, што је отежавало финансирање епархије и онемогућавало да се уравни тежи епархијски буџет, али стање се поправљало. Епископ наводи да је 1972. година била веома значајна по обиму послова на обнови и изградњи храмова, мада додаје да никад нема ни издалека довољно средстава колико би било потребно за интензивније обнављање цркава и црквеног живота. Манастир Гомирје је био у сталном материјалном успону, иако је још увек много тога недостајало и у храму и у конаку и у сестринству. Епископ је био задовољан радом сестринства, али не у потпуности и духовним животом у њему, јер је у манастиру недостајао „спреман духовник“.

У наставку епископ пише: „Епархија горњокарловачка подељена је на пет намесништава и сва су попуњена. Архијерејски намесници обилазе свештенике али њихов утицај, па и престиж, није велики. Општа је одлика наше Цркве – криза ауторитета. Данас редак је епископ који има добре посреднике између себе и

14 *Zasedanje Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (31.-V do 20-VI 1954 g.)*, str. 244–254.

15 АС, ЗКВП, Г-21, Епископ горњокарловачки (Епископ Симеон), Е. бр. 269, 14. 4. 1973, Карловац, Св. арх. Синоду за Свети арх. сабор, ф-138.

свештенства. Послератни општи дух времена, поготово прилике у Цркви, постепено грађанско лаицизирање свештеника допринело је да су и старији и млађи свештеници прилично посветовњачени. Свештеници духовни ауторитети, људи од личног престижа једва више да постоје. То се осећа у животу Цркве, у дисциплини па и у раду самог архијереја који само може утицати и ствари мењати сопственим ауторитетом. Примећујемо да су млађи свештеници иако вредни, ипак комотнији и мање дисциплиновани него старији. Има их који не служе редовно, а и сами смо једном иначе изузетно обдареном и угледном младом свештенику два пута недељом пољубили затворена врата, јер није служио. Није он сам такав, јер млађи не осећају дужност и обавезу према св. Литургији како је то било и још сачувано до данас код старијих свештеника. Свештенство се духовно не уздиже. Мало читају и од пера беже. Беже чак и обдаренији свештеници. Нерадо извештавају, невешто пишу и просто избегавају писмени контакт са црквеним властима. Имамо утисак да су наше богословије сувише схоластичне стереотипне школе које више кандидате спремају за прошлост него ли за будућност."

Епископ пише и о проблемима и конфликтима у породичном животу свештеника јер „је ретка појава која се и духовно и психолошки припремала да може бити супруга свештеника". На крају он каже и: „Тешкоће у унутрашњој мисији Цркве представља и чињеница да наш млад свештеник није спреман ни одушевлjen довољно за мисионарску делатност. Њему је рукоположење намештење које треба да му да стандард и то с прохтевом да он одмах има оно што су стари свештеници стицали за две-три деценије свога стажа па ако одмах не постигне све чак и ауто, пада у очајање и губи вољу за рад. Ово и ми морамо нагласити као општу појаву и ако се не можемо жалити на младе свештенике да су без вредности и добрих личних карактера. Редак је млади свештеник који не обећаје да ће се изградити и бити од користи."

О верским приликама у епархији епископ говори са извесном резигнацијом, уз опаску да му се чини „да смо више ми оставили верника него ли он нас". „Наше структуре и наши обреди нашем вернику стран је свет и непозната област. Потребан је велики напор, за који и ми нисмо ни спремни ни дорасли, да се ту нешто учини. Утицај Цркве на верника, на породицу и на појединца, јако је слаб. Чак ни они надгробни говори свештеника по гробљима који би се могли претворити у праву трибину Цркве за утицај на вернике, нису на висини. Све се своди на хвале и ласкања покојнику и породици, а од верских истина ако се нешто и каже, то је најчешће некако као испод стида и без уверења. Жалосно је што ми тога нисмо свесни па се понашамо и говоримо као да је пред нама све сами верник, духовно уздигнут и религиозно јак."

Мада на почетку каже да се његов рад одвијао у „релативно повољним условима", епископ Симеон ипак додаје да су, после

неколико година релативно усклађених односа између цркве и државних органа, после *Писма* настале и прве тешкоће пред крај 1972. „Појачан је идеолошки фронт визави Цркве и верника.“ Проблеми су се јављали око дозвола за обнову цркава и изградњу нових.

Када се упореде извештаји за обе године уочљиво је драстично смањење броја верника, више него дупло. Дошло је и до смањења броја намесништава. Истовремено, повећан је број црквених општина и попуњених парохија, а повећао се и број свештеника, монаха и монахиња, богослова на школовању и парохијских домова. Број крштења је порастао (с обзиром на то да је опао број верника) а повећао се и број венчаних и опојаних.

Епархија браничевска

Надлежни епископ епархије браничевске од 1952. био је Хризостом (Војиновић). Његов извештај за 1953. годину недостаје али постоје делови извештаја у *Летопису браничевске епархије*.¹⁶ Епископ је по доласку на епархију 1952, како сам каже, наишао на „страшну прљавштину и запуштеност по црквама“, несређене архиве и сл. Од 120 парохијских свештеника, свега десеторица су имала факултет, док су остали били са потпуном или непотпуном богословијом. Имао је проблема са дисциплином свештеника, као и са њиховим неуредним вођењем администрације. У епархији је било око 100.000 домова, од чега свештеника није примало само око два одсто. Већина црква и епархијских домова била је у добром стању, а приходи епархије су премашивали расходе. Међутим, епископ је био незадовољан стањем у духовном погледу. „Ретка је црква у којој се проповеда, веронаука се не предаје нигде, а има доста сеоских цркава у којима се врло ретко и неуредно служи.“ Намесници су приликом ревизије налазили да ни у црквеној ни у свештеничкој библиотеци не постоје Библије. „У сваком намесништву имамо понеког свештеника који никако не заслужује да то и даље буде. За ове непуне две године Браничевски црквени суд је рашчинио шесторицу и води поступак за рашчињење још двојице.“

У епархији је 1953. било девет манастира са око 130 монаха, монахиња, искушеника и искушеница. Током године војска је вратила епархији манастир Горњак, у врло лошем стању, али уз помоћ верника и црквених општина он је делимично доведен у пристојно стање. Број монаха, монахиња и искушеника се повећао за две године за око 50. Епископ је ипак изражавао бојазан да ли ће манастири, особито сиромашнији, моћи да

16 *Летопис браничевске епархије* представља збирку годишњих извештаја епископа Хризостома за Сабор СРЦ. Први пут је објављен у сажетом облику у: *Епископ Хризостом: живот и рад*, пр. Гордана Жујовић, Београд, 1990, стр. 75–80.

издржавају толико људство. У богословијама и на факултету је било 27 кандидата, али за две године ниједан кандидат се није јавио за рукоположење.¹⁷

Двадесет година касније епископ Хризостом пише да се повећао број главних чинодејстава (скоро за 900); у ствари је повећан број опела тако да је у 1972. години било више опела него крштења (за 80).¹⁸ Смањио се број свештеника, као и број примљених богослова. Уместо шесторице, колико је требало да буде примљено, јавила су се само двојица. После две-три недеље напустили су београдску богословију и вратили се кући. Њихови пароси нису успели да их нађу и да установе зашто су побегли. „Имали смо у богословијама и двојицу свештеничких синова. Један од њих је такође напустио школу. Није ограничен, али је преко своје воље – послат у богословију и намерно двапут понављао разред, како би га родитељи 'извадили' из те мрске школе. Ових дана стигао нам је извештај да је и онај други свештенички син искључен из богословије. Из богословије нам је побегао и унук црквеног благајника (иначе старог богомољца) из Д. Крушевице и уписао се у школу у привреди. Деда и родитељи волели су да буде свештеник, а он је волео да буде све друго само не то.“ У току године су рукоположена четири свештеника и један свештеномонах. Епископ додаје да су током године дошли и први кандидати из петоразредне крчке богословије. „Имамо утисак да тамо ученици имају више времена за вежбе из Литургије и Појања и више знају из те области него кандидати из осталих богословија. Можда и манастирска атмосфера и монаси-наставници више доприносе црквености, него градске богословије и наставници-цивили.“¹⁹

Епископ је, због проблема са приливом кандидата за богословије, послао у Монашку школу четири старија богомољца да прођу двогодишњи курс и, ако се покажу способним, да их рукопложи „за оне пасивне и забачене парохије, за које се млађи и квалификовани свештеници не отимају. Рачунамо да је вера тих старијих људи некако ближа нашем сеоском свету, него вера нас 'учених'. Управник Монашке школе се засада хвали овим кандидатима и пише да су то озбиљни и зрели људи, који знају шта хоће и да са њима још није имао проблема. Из искуства пак знамо да ти полуквалификовани радије служе, понеки чак редовно посте и јутром и вечером се моле, воле мантију и не скидају је ни у своме дворишту (а не иду ни обријани, ни чудно фризирани, ни гологлави, што је почело уводити у моду ово наше младо свештеничко поколење).“²⁰

17 Исто.

18 АС, ЗКВП, Г-21, Православни епископ епархије браничевске (Епископ Хризостом), бр. 160, 30. 3. 1973, Пожаревац, Св. арх. Синоду за Св. арх. сабор, ф-138.

19 Исто.

20 Исто.

У току 1972. замонашено је у епархији седам монахиња и један монах. Прилив искушеника и искушеница је био слаб а поред тога везан и за многобројне проблеме. „Добили смо у току године само једног искушеника и то чак из Славонског Брода. Дошао је у Поморавље за службеника на железници и ‘заразио се’ у Крњеву и Покајници богомољством и монаштвом. После неколико година радног стажа дао је оставку на државну службу и ступио у манастир Покајницу. Пошто га тамошњи игуман добро зна, примио га је свесрдно и почетком ове године замонашио. Сада се тај млади монах (Венедикт) уписао и на Богословски факултет Српске православне цркве. Добили смо у току године само 2 искушенице. Једна је из Врњачке Бање и већ има у манастиру Раваници тетку и три сестре од стрица које су већ монахиње. Она ће, дакле, бити у Раваници пета из те породице (Чеперковић). Добили смо и једну искушеницу чак из Сиднеја из Аустралије и намучили се с њеном фамилијом и са новинарима више него са свих 25 искушеница, колико их у епархији укупно имамо... Девојчина фамилија, која живи у Југославији и која је јако ‘напредна’, хтела је пошто-пото, да своју рођаку избави из манастира. Пет пута су, рођаци и познаници долазили у Раваницу (једном чак и посебним аутобусом) и покушавали да је одведу. Девојка није хтела да пође с њима и свих пет пута је (пред милицијом) изјавила да је пунолетна (има 21 годину), да је добровољно дошла чак из Аустралије у манастир и да нема намеру да га напушта. Рођаци су јавили у Аустралију да је Раваница ‘суботарски манастир’, и да је девојка затворена у подруму и да је калуђерице злостављају и малтретирају.” Епископ наводи како је „београдски илустровани лист ‘Свет’ (новинско предузеће ‘Борба’) пет недеља узастопце писао о томе случају: те да је отац те искушенице ненормални религиозни фанатик, те да је сама девојка душевно болесна (једном је и као малолетна већ бежала у манастир), те да су је калуђерице на аеродрому отеле и да је сада упорно поје буником и дрогирају. Новинари захтевају да се у целу ову ствар умеша Секретаријат за унутрашње послове, јер се, веле, ‘вероисповест код нас у последње време много осилила.’”²¹ Двојица млађих људи поднели су молбе за одлазак у Хиландар а пет монахиња и један монах отишли су у манастире у другим епархијама. У манастирима се осећао недостатак јеромонаха и духовника. „Међу овима који сада у нашој епархији обављају ту дужност, већина су старци од 70 година па навише. Оних између 30 и 40 има само неколико.” Епископ је упозоравао да ће ускоро неколико манастира бити без редовне службе божје.

На крају епископ каже како је у 1972. било више ометања светосавских прослава него ранијих година и то углавном од учитеља. „У једноме је селу, у Ресави управитељ школе наредио на

21 Исто.

родитељском састанку учитељу да спали примерке 'Светосавског звонца', које је свештеник био поделио петорици рецитатора. Родитељи су галамили и протестовали, али кад је свештеник замолио да потпишу изјаву о томе, нису се усудили."

Епархија рашко-призренска

Епископ Владимир (Рајић) извештава 1953. године о: недисциплини свештеника условљеној тешком материјалном ситуацијом; одузимању црквених објеката без плаћања накнаде или кирије; неактивним црквеним одборима; високом опорезивању манастира, који то нису могли да плате од својих прихода (нпр. Дечани); свештеницима који су мало водили рачуна о проповедима; пропадању појединих храмова и упражњеним парохијама; slabим материјалним приходима; физичким нападима на свештенике и експропријацији имања. И поред свих проблема, епископ каже да се народ одазива на богослужења а највише на причешће.²²

У извештају за 1972. годину, епископ Павле (Стојчевић) пише о вандалским упадима у црквене објекте, сечи шума, скрнављењу гробова и исељавању верника.²³ Каже да су га, после низа жалби које је упутио, посетили председник и секретар Комисије за верска питања из Приштине, са потпредседником Скупштине општине из Призрена. У разговору су износили да има више случајева провала и крађа чији су починиоци дела Албанци, али да ти случајеви нису уперени против православних, нити је то разлог што се неки људи селе из покрајине. Епископ Павле је одговорио да никад није тврдио да међу оним Србима који се селе нема таквих који одлазе због боље зараде, школовања деце и сл., али да сматра како међу Албанцима постоји организовано, систематски руковођено вршење притиска и насиља над српским живљем.

У епархији је било шест архијерејских намесника, од којих су двојица били пензионисани протојереји, двојица старији протојереји који су давно испунили услове за пензију и само један млађи свештеник. Само је један намесник извршио ревизију парохија. Током године била су рукоположена тројица свршених богослова и то је до тада био рекордан број рукоположења за свештенике. Укупно је било 28 активних свештеника. На парохијама се налазило и девет пензионисаних свештеника а шест манастирских парохија опслуживало је братство манастира. О младим свештеницима епископ каже: „не чује се ништа рђаво али се мало осећају међу народом. Одлазе по позиву да заврше шта треба а за друго немају ни осећања ни времена". Потом

22 *Zasedanje Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (31.-V do 20-VI 1954 g.)*, str. 229-233.

23 АС, ЗКВП, Г-21, Православни епископ епархије рашко-призренске (Епископ Павле), Бр. 17. 5. 1973, Св. арх. Синоду за Свети арх. сабор, ф-138.

додаје: „Зато у народу, и код оних који важе као верујући, мало има праве вере, него више сујеверја, псовке и непристојне речи, особито код омладине оба пола; претеривања у пићу и јелу на слави и другим празницима, као и на подушјима; непоштовање празничног одмора и недељом и празником, а да и не говорим о не похађању цркве, сем у неколико дана у години; неприступању Св. Тајни исповести, несклапању црквеног брака, сечењу славског колача без свештеника итд. Све те недостатке они уочавају и у извештајима износе, али не схватају да је баш рад по отклањању тога превасходно њихова дужност као пастира. Истина има ту и објективних тешкоћа. Један млади свештеник организовао је екскурзију верних и обишао познате историјске манастире у епархији. Позван је на одговорност и нађен је начин да се казни са 300 динара месечно јер је неовлашћено прикупљао добровољне прилоге. Никакве прилоге није скупљао, него су му неки учесници давали уплату за аутобус пред њиховом кућом кад је пролазио. Један јеромонах је кажњен због свог рада око припремања прославе Св. Саве, итд.“ Црквених општина је било 54, од тога девет без управе. Свештеници су их обилазили повремено, „а са оно мало имовине управљају лица постављена од Епархијског Управног одбора и без његове контроле“.²⁴

Верску наставу су у Ђаковици одржавала два наставника Богословије, која су опслуживала ту малу парохију. На веронауку је долазило 10–15 деце. Епископ додаје да би их било и више да нису заплашени мерама које предузимају наставници према њима. Повремено је одржавао веронауку и јеромонах у Бањи. У осталим се местима веронаука није одржавала сем што би се у понекој парохији обучило неколико деце да рецитију на Св. Саву. Савиндан се у већини црква прослављао скромно, уз резање колача и дељење кољива деци и вернима, али без рецитација и учешћа деце у прослави.

Током године није било значајнијих промена у броју монаха и монахиња, нити је примљен неки искушеник или искушеница, изузев једног младог јеромонаха који је дошао у манастир Девич предусретљивошћу епископа шабачко-ваљевског Јована. Сестринство у Девичу је на тај начин имало редовно богослужење а посетиоцима који су тамо долазили из чисто религиозних потреба имао је ко да прочитати молитву.

Од радова на црквеним објектима у 1972. години, епископ помиње оправке црква, подизање заштитних зидова око манастира и црква, као и завршетак градње цркве у селу Бинчу и трпезарије у Девичу.

О религиозно-моралном стању епископ пише да је „материјалистички дух комфора и високог стандарда обузимао народ све више“. Пад морала, поготово у сексуалном погледу,

24 Исто.

осећао се и у најудаљенијим селима. Свештеници су се жалили на све мањи наталитет, непримећујући да у том погледу ни они не одударају од своје средине. Као последица слабог познавања вере и живота по вери, јављао се све већи број самоубистава. Током 1972. тражена је дозвола за опело 20 самоубица, а 1973. за 17.²⁵

Епархија бањалучка

У периоду од августа до октобра 1953, у бањалучкој епархији су трајали најжешћи напади на свештенике, како преко штампе тако и физички, ометани су црквени обреди, наметани високи порези, учестале су крађе звона и сл.²⁶ Већ је поменуто да је и сам епископ Василије (Костић) био физички нападнут и протеран из Бања Луке.²⁷

Ситуација се значајно променила 1972. године. Епископ Андреј (Фрушић) пише како се у епархији одвијала интензивна грађевинска делатност.²⁸ Радови су вршени на низу цркава, постављени су темељи многим новим црквама, а посвећен је и храм Св. тројице у Бања Луци. Конак у манастиру Моштаница подигнут је уз помоћ Екуменског савета цркава у Женеви. И епископ бањалучки се жалио да се родитељи плаше да шаљу децу на веронауку због претњи учитеља, који врше контролу над ђацима који одлазе у цркву. Ипак додаје да је народ наклоњен цркви, да се држи крсне славе, крштава децу, нарочито по селима, али да неки то чине и тајно. Похађање богослужења је и у овој епархији било ограничено на велике празнике. Епископ додаје да се посебно тешко оживљава црквени живот у општинама бихаћкој,

25 Исто.

26 *Zasedanje Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (31.-V do 20-VI 1954 g.)*, str. 278–282.

27 То је било друго протеривање епископа Василија. Први пут, епископ Василије је 11. фебруара 1950. обавестио телеграмом, а потом и писмено Синод, да је по наређењу Удбе, морао да напусти Бања Луку, а да о томе није достављена никоме писмена одлука. Синод је протествовао 2. 3/7. 2. 1950. код Државне комисије за верске послове, а ова је 7. априла доставила Синоду материјал о непријатељском деловању епископа Василија. Једна од главних оптужби била је да се противио уласку својих свештеника у Удружење и да је говорио против маршала Тита и Удбе. Синхронизовано у *Веснику* се половином априла појавио оштар чланак против епископа Василија. *Весник*, 24, 15. 4. 1950. Епископ Василије је и 1958. био под неком врстом истражног поступка због покретања акције зидања цркве у Бања Луци, тј. обраћања за помоћ од српске емиграције. АЈ, Савезна комисија за верске послове, Записник са саветовања у Комисији за верска питања СИБ-а, 12. 2. 1957, 144–21–257; 144–24–171, 25–279 и 27–281; Записник са састанка РКВП НРС од 19. 10. 1962. године, 144–64–492.

28 АС, ЗКВП, Г-21, Православни епископ епархије бањалучке Андреј, бр. 73, 2. 4. 1973. Извештај о епархији бањалучкој за 1972 г., Св. арх. Синоду за Св. арх. сабор, ф-138.

босанскокрупској, босанскодубичкој, босансконовској, где је после рата православни народ био у опадању јер се пресељавао у Војводину, остале крајеве земље, па и у Аустралију.

Државни органи излазили су у сусрет потребама цркве, али често по поновљеним интервенцијама. Уопште узевши, осећао се напредак у епархији у односу на почетак 50-их година, изузев извесног смањења броја свештеника.

Епархија сремска

Епископ Никанор (Иличић) извештава Сабор СПЦ 1953. да у епархији нема довољно свештеника и да их је 19 напустило службу за две године. Ученици похађају веронауку али уз константне претње просветних радника. Народ прима свештенике о славама и венчањима, изузев колониста и становника радничких насеља. Материјално стање свештеника је врло тешко и многи због тога иду у пензију јер су им примања сигурнија. Приходи и расходи епархије су били уравнотежени, мада је било много проблема са повраћајем црквене имовине коју су одузели државни органи.²⁹

Епископ Макарије (Ђорђевић) за 1972. пише да је грађевинска делатност на подизању и оправци храмова, конака, парохијских домова и осталих помоћних зграда била интензивна.³⁰ Многе цркве су снабдеване новим одежама и црквеним барјацима. Дисциплина свештеника је била задовољавајућа, као и пастирски рад. Рукоположена су четири нова свештеника. Сви свештеници су помагали прилозима рад Богословије. Њихово материјално стање је било добро, примали су плате и друге бенефиције. Епархија је имала свега неколико малих сиромашних парохија које нису биле у стању да саме опслужују свештенике. Образовни профил свештеника био је задовољавајући будући да је у епархији било 12 свештеника са факултетом, осам са вишом школом и 70 са богословијом. Ниже или непотпуно образовање имало је свега њих 14.

Манастирски живот одвијао се у девет манастира, шест женских и три мушка, али и овде је недостатак монаха представљао проблем. У манастиру Беочину живео је на пример само један пензионер из Београда, Душан Дожић, рођак и секретар патријарха Гаврила Дожића. Захваљујући њему одржавали су се конаци, црква је била оправљена, а он је водио бригу и о манастирским поседима.

Епископ Макарије је био задовољан религиозно-моралним стањем верника, за које каже да је у успону, да се организују

29 *Zasedanje Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (31.-V do 20-VI 1954 g.)*, str. 213–217.

30 АС, ЗКВП, Г-21, Епархија сремска, бр. 78, 2. 4. 1973. Сремски Карловци, Извештај о архипастирском раду и стању епархије сремске у 1972/73. години (Епископ Макарије), Св. арх. Синоду за Свети арх. сабор, ф-138.

ходочашћа и да је развијена делатност хорова. Он наводи такође да у епархији опада секташтво, премда постоји извештај број адвентиста, чија је централа у Новом Саду, но њихова делатност нема много успеха. У сузбијање секташтва, поред свештеника, активно су били укључени и припадници Хришћанске заједнице.

Верска настава вршена је само делимично у неким црквама. Омладина је масовније учествовала у верским прославама и њихово присуство би било још веће да их нису ограничавали просветни радници и родитељи.

Епископ Макарије је, међутим, исказао посебно незадовољство односима са државним органима, наводећи примере напада на цркву и свештенике, бројне случајеве прогањања, понижавања и вређања свештеника (посебно случај свештеника Димитрија Јакшића).

За двадесет година ситуација у епархији се значајно поправила. Број верника је остао готово исти и, мада је дошло до смањења броја монаха и монахиња, повећао се број свештеника а материјалне прилике су биле знатно повољније и поред несугласица са државним органима.

Епархија банатска

Епископ Висарион (Костић) се у извештају за 1953. жалио на мали број крштавања и венчања и на слабу црквену делатност у колониистичким насељима после рата.³¹ Двадесет година касније број верника је знатно порастао, као и број храмова, али је број намесништава смањен. Финансијско стање се поправило и много интензивније се радило на оправци цркава и манастира.³²

Архиепископија београдско-карловачка

Извештај за 1953. недостаје, а према извештају за 1972. примећен је напредак у повећаној потрошњи свећа и грађевинској делатности.³³ Посебно се истицао рад Верско-добротворног старатељства, Православног народног универзитета и Одбора за хришћанско милосрђе. У односима са властима није било већих проблема, изузев око градње храма на Карабурми и напада на

31 *Zasedanje Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (31.-V do 20-VI 1954 g.)*, str. 235–237

32 АС, ЗКВП, Г-21, Епархија банатска, бр. 115, 16. 3. 1973. Вршац, Извештај о архипастирском раду и стању епархије банатске у 1972/73. години (Епископ Висарион), Св. арх. Синоду за Свети арх. сабор, ф-138.

33 АС, ЗКВП, Г-21, Архиепископија београдско-карловачка, бр. 530, 5. 5. 1973, Београд, Извештај о архипастирском раду и стању Архиепископије београдско-карловачке у 1972. години (Патријарх Герман), Св. арх. Синоду за Свети арх. сабор, ф-138.

цркву у штампи. Кадровски и стамбени проблеми су били хронични, највећи проблем је била верска настава. И поред повећаног буџета за веронауку, број ученика за цео Београд и Земун се кретао око 100. Честе су биле провале и крађе у храмовима, а патријарха Германа је забрињавао и пораст броја кремација.

Шумадијска епархија

Извештај за ову епархију за 1953. годину недостаје. Епископ Валеријан (Стефановић) у извештају за 1972. пише: „Какви нас утицаји све не заплъускују, ипак се не би могло рећи да је морал нашег човека сасвим попустио. Много штошта је олабавило, али ипак оно што је основно остало је како треба. Поштује се добра породица, поштује се добар домаћин, цени се поштена девојка и честит младић. Поштује се оно што је добро и цени се све што је племенито. Брачног неверства има у већој мери него што га је било, поготово у градовима. Нажалост и у селу постоји како се то каже 'контрола рађања', планира се број деце и наравно своди на најмању меру. Све што се роди на селу крштава се, мада и ту постоји неки сасвим редак изузетак. Све што умре опева се па чак и из оних породица које не примају свештеника. Број таквих на селу је увек био мали и из године у годину је све мањи. У градовима је сасвим или готово сасвим други случај. Много је већи број оних који не примају свештеника. Сасвим је мали број оних који склапају брак у цркви. Има их доста који своју децу не крштавају, или их не крштавају код надлежних пароха, него их носе у друге градове, или у удаљенија села или у манастире да им тамо децу крштавају. Има и захтева у таквим случајевима, да се деца не заводе у матице крштених, или се свештеницима налаже да то ипак учине и да одмах издају крштенице...“³⁴

Парохије су све биле попуњене али епископа је забрињавао мали број кандидата за богословије. „Немамо или слабо имамо свештеника интелектуалаца, нити свештеника са развијеним духовним животом, свештеника духовника. Некако се и једно и друго изгубило, а остала је нека средина између тога двога. Слабо се бавимо књигом, али чини ми се и молитвом – личном молитвом. Уместо да утичемо, подвргавамо се утицају. Поводимо се времену и готово са свим оним што оно доноси, па чак и негативним.“

Односи са властима су били добри па је чак изграђен нови епархијски дом 1972. од средстава које је дала Скупштина општине Крагујевац, на име одштете за рушење старог епархијског дома и помоћних зграда и за одузимање дела порте

34 АС, ЗКВП, Г-21, Шумадијска епархија (Епископ Валеријан), бр. 203, з. 5. 1973, Крагујевац, Извештај о стању епархије шумадијске Св. арх. Синоду, ф-138.

Саборне цркве у Крагујевцу. Изведен је и низ других радова на храмовима и звонарама у епархији (уведена струја, поправка крова, реновирање иконостаса и др.).

Шабачко-ваљевска епархија

Епископ Јован (Велимировић) послао је Сабору један од најпотпунијих извештаја везаних за делатност цркве и верски живот у епархији.³⁵ Он извештава да је у епархији рукоположено осам свештеника у 1972. и каже: „Свештенство је квалификовано, и то: седморица имају високо богословско образовање, тројица су са несвршеном богословијом, шесторица са курсом из манастира Крке, а остали сви имају свршену вишу или средњу богословију. По годинама старости, свештенство шабачко-ваљевске епархије је потпуно подмлађено и преко 90% садашњих свештеника су послератни ђаци. У богословијама епархија има данас 34 редовна и три приватна ученика. Све је веће интересовање код младих свештеника за студије на Богословском факултету и последњих година се велики број уписао на факултет, што нас нарочито радује јер тим позитивним радом испуњавају време на парохијама и стичу квалификације, које су за данашњи рад у народу веома потребне. Прошле године, први пут после рата, наша епархија није имала довољан број кандидата за богословије па је примљено мање него што је предвиђено. Ове године смо на време упозорили свештенике, да обрате пажњу на добру децу и децу из побожних кућа, да нам се и ове године не би десило да немамо кандидата и да нам одређена места остану непопуњена.“

О стању парохија епископ Јован пише: „Парохије су неједнаке по броју домова и крећу се од 1.500 до 500 домова. Оних највећих и оних најмањих мало је, док гро парохија има од 700–1.000 домова. Најмање су парохије у планинским деловима епархије где се никако не могу повећати због разбијеног типа планинских села, а највеће су у равничарским деловима епархије. Можемо рећи да 90% парохија су квалитетне и обезбеђују свештеницима пристојан живот. Скоро све сеоске парохије имају и парохијске домове, а многе и црквене домове са салама и потребним канцеларијама. Нарочито се у последње време обратила пажња подизању црквених домова. Најлошије стојимо са парохијским домовима у градовима.“³⁶

Шабачко-ваљевска епархија је имала девет манастира (шест женских и три мушка). Пет манастира је проглашено за културно-историјске споменике и спадали су у другу категорију

35 АС, ЗКВП, Г-21, Шабачко-ваљевска епархија (Епископ Јован), бр. 259, 10. 4. 1973, Шабац, Извештај о стању епархије шабачко-ваљевске Св. арх. Синоду, ф-138.

36 Исто.

манастира са максимумом од 30 хектара зиратне земље и шуме. „Ни један од њих нема предвиђен максимум земље, а нема никакве наде да ће се то и добити у догледно време. Међутим, мала братства и сестринства по манастирима не би данас ни могла да обраде веће површине, пошто је немогуће наћи радну снагу ван манастира. Тај недостатак радне снаге у последње време надокнађујемо набавком трактора, који потпуно замењују радну снагу и дају манастирима могућности да развијају бољу економију него раније. На тај начин манастири се одржавају, чак и многи напредују и зидају било манастирске конаке било економске зграде, а повећавају се и сточни фондови. Дакле, можемо рећи, да се манастири у нашој епархији са напорима и економијом одржавају и врше своју духовну мисију у својим крајевима како је то било и раније.“

Поред обраде земље и гајења, товљења и продаје стоке, монахиње су се бавиле и штрикањем и шивењем мантија и одежди, али то им није доносило веће приходе. „Најтежи проблем наших манастира и мушких и женских јесте монашки подмладак. Нарочито је то проблем, мушких манастира. У свим мушким манастирима шабачковаљевске епархије имамо свега неколико искушеника, а већ више година уназад није се јавио ни један нови искушеник. Монашка школа као да нам однемаже стварање монашког подмлатка, јер сваки који сврши монашку школу жели да постане свештеник и да напусти манастир. А, с друге стране, уколико се неки и замонаши, хоће одмах свој манастир и своју парохију и неће да остане у братству где има један јеромонах. Тако је немогуће створити веће братство и организовати пуно монашко правило по манастирима, него се манастири претварају у парохијске цркве. Нешто је боље по женским манастирима, али не много боље. И у женске манастире данас ретко долазе нове искушенице, а уколико и дође понека ретко да је у свему здрава, него или је болесна или са неким телесним недостатком и не само што не користи манастиру, него је манастир мора одмах да лечи.“ Пошто монаси и монахиње нису имали социјално и здравствено осигурање, основан је при Епархијском управном одбору Социјални фонд из кога су плаћани болнички трошкови и трошкови лечења. Из истог фонда пружана је помоћ свештеницима који су пре времена одлазили у пензију, незбринутим свештеничким удовицама и деци, као и сирочади. Месечна помоћ из тог фонда је исплаћивана и једној бившој вероучитељки из Ваљева, која је живела на селу и није била осигурана.

О верском животу у епархији епископ каже: „Верски и морални живот у епархији је углавном као и ранијих година, али са извесним побољшањем. Према обавештењима која добијамо од свештеника, нагло се повећао број причесника, нарочито омладине. Повећао се и број венчања, а и пост се држи боље и уредније него до сада. Нарочито се то примећује по селима,

што свештеници лако залазе у току Часног поста када улазе у сваку кућу да свете ускршње водице. Као ретко које године, ове године примећен је свих недеља Часног поста велики број причесника, што није био до сада случај, него се сви причесте Прве недеље и после нема никога све до Цвети и Велике Недеље, па и тада их буде мало. Свети Сава се прославља сваке године веома свечано по свим храмовима и то је већ уходано и прешло у традицију. После светих литургија изведе се дужи или краћи програм са рецитацијама деце, било у самим храмовима или у црквеним салама и пререже се онолико колача колико има школа у дотичној парохији. Домаћини су сељаци и сваке године се мешају. Има домаћина који тога дана припреме и богат ручак за све званице. Цркве са своје стране поделе деци пакетиће са колачима и бомбонама, а уобичајило се у последње време да се деци дели црквена штампа." Међутим, стално је актуелан проблем самоубистава: „Сваке године број самоубица се креће од 40–75 случајева. Најчешће се одузима живот вешањем, а узрок је душевно растројство. Највећи број самоубица су старији људи или старије жене, премда има и млађих особа." Опадао је и број развода бракова у црквеном суду са тенденцијом да то сасвим нестане. „Наш Црквени суд у току једне године разведе око 20 бракова. Сви ти бракоразводни случајеви су са села из побожних богомољачких породица. Врло је редак случај развода брака у Црквеном суду верника из града. Предбрачни испити и оглашења су скоро нестали. Уобичајило се да се истог дана све обави: и испит и венчање."³⁷

На крају епископ извештава и о врло живој градитељској делатност у епархији, довршењу три нове цркве, оправци низа храмова и подизању десетак нових црквених и парохијских домова.

Митрополија црногорско-приморска

Митрополит Арсеније (Брадваревић) у извештају из 1953. пише како је митрополија у тешком стању, како материјалном тако и у погледу притиска државних органа. Свештеници су једва преживљавали и једно време су добијали материјалну помоћ али пошто је нестало новца, помоћ је престала да се исплаћује. Поједини свештеници били су принуђени да раде као радници или службеници а обреде су обављали недељом и празницима, док су у слободно време вршили остале парохијске дужности.³⁸

³⁷ Исто.

³⁸ Стандард становништва Југославије стално је опадао од 1950. Поред свештеника и други грађани су, да би преживели, морали да раде допунске послове. Номинално повећање плата готово да се није осећало, а скромне животне потребе нису могли да подмире ни висококвалификовани радници и

Два свештеника и два чиновника су се налазила у затвору, као и архимандрит манастира Острога. Манастирима су били наметнути велики порези. Многи храмови и капеле нису имали никакву опрему, књиге, одежде и друге потребне ствари за богослужења, а неки су били и без врата. Религиозно-морално стање било је нешто боље у границама старе Црне Горе, катунске, црмничке, ријечке нахије и намесништва бококоторског, док је у осталим намесништвима било слабо. Број крштених и венчаних у цркви био је врло мали. Нешто већа посета храмовима била је једино о славама.³⁹

Ни митрополит Данило (Дајковић) није послао извештај у коме је преовладавао оптимизам.⁴⁰ Он каже да су односи са властима били добри до 1969, када је донета одлука о рушењу Ловћенске цркве, а од тада су затегнути.⁴¹ Бројна питања везана за Закон о аграрној реформи нису била решена или су решена половично. И тамо где су званично била решена то није значило никакву сигурност јер се редовно посезало за имовином цркве у случајевима изградње нових објеката, премештања гробаља, увођења канализација и сл. Материјална ситуација у епархији је била задовољавајућа само захваљујући приходима које је остваривао манастир Острог.

Митрополит Данило је био посебно критичан према младим свештеницима. Свештеници су примали редовну месечну помоћ од Митрополије, поред помоћи од црквених општина и онога што су добијали од верника за извршене обреде. Епископ пише како они нису били задовољни примањима која су остваривали, тражећи од архијереја да им обезбеди „удобан и безбрижан живот“ а да при том „не уложи личног труда ни мало“. Ниједан свештеник није рукоположен и владала је стална и велика оскудица свештенства. Нису се заређивали чак ни они који су завршили богословију. Митрополит каже да се трудио да што више ученика пошаље у богословије и да их стипендира, али без већег успеха. Стипендисти углавном нису показивали добар успех, осим часних изузетака, били су већином слабог слуха и због тога су имали проблема током школовања па су напуштали школе. „Обзиром да су на парохијама остали људи услужени,

службеници. Добривојевић Ивана, „Живот у социјализму – прилог проучавању животног стандарда грађана у ФНРЈ 1945–1955“, *Историја 20. века*, 27, 1, 2009, стр. 73–86.

39 *Zasedanje Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (31.-V do 20-VI 1954 g.)*, стр. 257–263.

40 АС, ЗКВП, Г-21, Митрополија црногорско-приморска (Митрополит Данило), бр. 326/І, 14. 3. 1973, Цетиње, Извештај о стању Митрополије црногорско-приморске Св. арх. Синоду, ф-138.

41 Влада НР Црне Горе донела је 1952. године одлуку о градњи маузолеја на месту цркве на Ловћену а Скупштина општине Цетиње је 1968. кренула у спровођење ове одлуке. То је значило рушење капеле Св. Петра Цетињског јула 1972, због чега је СПЦ и део јавности бурно реаговао.

често пута и не доброг здравља, не можемо и не смијемо од њих захтијевати неку нарочиту дисциплину, јер могу сваког часа рећи да више неће служити, а немамо млађих који би их замијенили, па често пута мјесто да они Нас слушају слушамо Ми њих.“ Са монашким подмлатком је стање било нешто мало боље.

Верници су слабо похађали богослужења, није се постило, нити венчавало у цркви. Било је случајева да на Цетињу некада буду два до три верника или чак сами свештеници и црквењаци приликом вечерњих обреда у цркви. Велике су биле једино посете манастиру Острогу а посете храмовима су расле о празницима. „Истини за вољу Црногорци и оно мало религијског осјећаја што носе у души, нијесу умјели никада манифестовати као што се то чини у другим крајевима. Они мисле ако не чине ником зло, не краду или убијају да је њихова вјера добра и постојана“.⁴²

За двадесет година у Митрополији се повећао број храмова и манастира, али се број пароха драстично смањило.

Епархија жичка

Извештај о стању у епархији 1953. није посебно наведен у публикацији Удбе. У то време епископ је био Николај (Велимировић) који се налазио у иностранству. Епископ Василије (Костић), претходно епископ бањалучки, управљао је епархијом од 1961. године. Његов извештај, међу извештајима за 1972. најобимнији је јер је вођен у облику дневничке хронике.⁴³ Он је истовремено био и заменик епископа нишког, а администрирао је и делом скопске епархије. За све три епархије рукоположио је у току 1972. осам лица, од чега за жичку шест. Замонашио је у епархији жичкој три лица. Од 27. јуна до 26. јула 1972. издржавао је казну затвора у краљевачком СУП-у, због говора кога је одржао у Брезни.⁴⁴ Ипак, он у извештају каже да је однос са државним

42 АС, ЗКВП, Г-21, Митрополија црногорско-приморска (Митрополит Данило), бр. 326/1, 14. 3. 1973, Цетиње, Извештај о стању Митрополије црногорско-приморске Св. арх. Синоду, ф-138.

43 АС, ЗКВП, Г-21, Епархија жичка (Епископ Василије), бр. 320, 29. 3. 1973, Краљево, Извештај о стању епархије жичке Св. арх. Сабору, ф-138.

44 У беседи на освећењу обновљене цркве у селу Брезна код Горњег Милановца, почетком октобра 1971, пошто је сазнао да су школе забраниле деци да иду на народни сабор код цркве, епископ Василије је критиковао тај поступак, рекавши да је таква просвета у школама катастрофална по српски народ, његову историју, културу. Решењем судије за прекршаје СО Горњи Милановац, 27. 4. 1972, владика је проглашен кривим што је на јавном месту поред цркве и црквене порте где се одржавају сеоски вашари пред масом од 1.500 до 2.000 људи неистинито приказивао систем школовања, образовања и васпитања младих; вређао просветне раднике и предлагао за државну химну „Боже правде“. Изречена му је казна затвора у трајању од тридесет дана. Предмет владике Василија је носио број УП 3760, а „прекршај“ је подведен под члан 2, став 64, Закона о прекршајима против јавног реда

органима добар, изузев по питању издавања дозвола за градњу храмова и радова на рестаурацији.

Епархија је имала шест свештеника са богословским факултетом, 147 са свршеном богословијом, три са двогодишњом богословијом и десет без свршене богословије. Епископ је био задовољан њиховом дисциплином али не и верском наставом која се слабо изводила. Слично као и неки други архијереји, каже да народ посећује цркве и манастире о већим празницима и црквеним славама и да се причешћује у великом броју. Један део је тајно вршио обреде, било у дому или у цркви.

Епархија нишка

Епископ Јован (Илић) је извештавао 1953. године о тешком стању у епархији како у материјалном погледу тако и у односу са државним органима. Он говори о нападима власти у штампи и на партијским конференцијама и физичким претњама, због чега је био принуђен да напусти Ниш на извесно време. Манастири су били сиромашни, посета црквама слаба, а венчања и освећења домова ретка. Већина свештеника је имала средњу спрему, било је и појава напуштања свештеничког позива и недисциплине.⁴⁵

Двадесет година касније, епископ Василије (Костић), администратор епархије, пише да народ посећује цркве и манастире о већим празницима и црквеним славама и да се причешћују у великом броју, мада доста верника тајно врши обреде било у дому или у цркви.⁴⁶ Верска настава се слабо изводила. Однос са властима је био много бољи али још увек је било проблема код издавања дозвола за градњу храмова и радова на рестаурацији. Број верника се повећао, као и број парохија, али се смањио број свештеника.

Део скопске епархије

Митрополијом је 1953. године управљао митрополит Јосиф (Џвијовић).⁴⁷ Према његовом извештају, црквени живот се

и мира. Епископ није хтео да се жали на ово решење судије за прекршаје. Игнатије Марковић, „Животопис др Василија (Костића) епископа бањалучког и жичког“, *Наша прошлост*, 11, стр. 171–186.

45 *Zasedanje Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (31.-V do 20-VI 1954 g.)*, стр. 207–210.

46 АС, ЗКВП, Г-21, Нишка епархија (Епископ Василије, заменик епископа нишког Јована), бр. 73, 15. 3. 1973, Ниш, Извештај о стању епархије нишке Св. арх. Сабору, ф-138.

47 Митрополит скопски Јосиф умро је 3. 7. 1957. у манастиру Ваведење у Београду. Он није пристајао да се добровољно повуче са скопске епархије и годинама је (од 1950) био у некој врсти кућног притвора у манастирима по Србији.

одвијао нормално а тешкоће су постојале једино у формирању нових црквених општина. Посета црквама је била добра и поред тога што је било доста оних који из страха нису долазили, а страх је потицао из праксе појединих органа народне власти да праве спискове оних који су посећивали цркву. Било је доста појава присвајања црквене имовине, минирања храмова и ометања рада епархијских органа и свештеника. Материјално стање је било тешко. Радници и службеници углавном нису ишли у цркве и нису вршили верске обреде.⁴⁸

Администратор дела скопске епархије, епископ Василије пише 1973. да епархија има великих проблема са недостатком свештеника.⁴⁹ У току претходне године рукоположена су два лица а предложено је за пензионисање 11. Из тог дела епархије било је 11 ученика у богословијама, али то није аутоматски значило да ће сви они једног дана постати свештеници. Од три мушка манастира, само у Прохору Пчињском су била два монаха и један искушеник. Они нису били у стању да обрађују земљу па су користили најамну радну снагу. О другим манастирима бригу су водили свештеници. О односима са властима епископ каже да су ретки али добри, мада је било и нерешених питања.

Током двадесет година у епархији се повећао број верника и број парохија, смањио се број свештеника и црквених општина. Повећао се такође и број домова који нису примали свештеника.

Епархија зворничко-тузланска

Извештај о стању у епархији 1953. године изостављен је и није могуће извршити поређење стања. Извештај о стању 1972, који је поднео епископ Лонгин (Томић) био је знатно повољнији од осталих.⁵⁰ Он каже да са властима имају коректан однос, мада је у мањим срединама још увек било проблема, посебно када дође млад свештеник, његова се активност претреса на политичким скуповима. Проблеми су се јављали око покретања одређених имовинских питања, око светосавских прослава и одржавања веронауке. Ипак, веронаука се одржавала у већини парохија а број деце у појединим намесништвима је био и изнад просека. Све више народа је посећивало богослужења и крштавало се, посебно у градовима. Сахране у селима су се скоро свуда обављале уз присуство свештеника, а све више и у градовима. У градским

48 *Zasedanje Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (31.-V do 20-VI 1954 g.)*, str. 234–235.

49 АС, ЗКВП, Г-21, Епархија скопска (Епископ Василије, администратор), бр. 90, 24. 3. 1973, Ниш, Извештај о стању дела епархије скопске Св. арх. Синоду за Св. арх. Сабор, ф-138.

50 АС, ЗКВП, Г-21, Зворничко-тузланска епархија (Епископ Лонгин), Извештај о стању епархије зворничко-тузланске Св. арх. Синоду за Св. арх. Сабор, ф-138.

средионама се све чешће дешавало да се старији брачни парови венчавају у цркви, а у појединим парохијама у којима је било два до три венчања, број је порастао и на преко 50. Епископ посебно примећује појаву пораста броја младих људи и интелектуалаца који су из градова долазили на села код родитеља и ту обављали црквене обреде.

Приходи епархије пристизали су од разреза на црквене општине и манастире, провизије од продаје свећа, таксених марака, кирија за издавање просторија и сл. Материјално стање је било добро и у том погледу није било већих тешкоћа. Манастирске економије су биле добро развијене а монаштво се издржавало и додатним приходима од ручног рада. Манастири су били активни и без дугова и озбиљнијих материјалних проблема. Народ се око њих окупљао у већем броју на славама и саборима. Једини проблем представљали су дугогодишњи спорови које су манастири водили око имовине која им је узурпирана.

Свештенство се издржавало искључиво од доприноса верника за извршена чинодејства. Њихово материјално стање је било задовољавајуће. На парохијама су углавном били млађи свештеници. Обнављали су се стари црквени објекти и градили нови а појачана је и активност око држања веронауке. Подизани су и нови парохијски домови у низу места. Порасла је посета храмовима. Епископ је посебно похвалио рад пароха бјељинског, јереја Петра Лукића,⁵¹ за кога каже да је за кратко време службовања у Бијељини урадио више него сви свештеници после рата. Закључује да су старији свештеници били у много чему препрека за напредак цркве, да нису били много агилни, као и да су неке од њих и сами чланови Партије питали због чега не предузму нешто да среде храмове који су после рата остали у разрушеном стању. Епископ додаје да је на појединим парохијама било и свештеника који су правили проблеме, било због пијанства или психичких тегоба. Због тога је предлагао да би богословије требало за сваког ученика да доставе надлежном архијереју карактеристике, да би се знало са ким имају посла.

Епархија тимочка

Епископ Емилијан (Пиперковић) извештава о нападима на цркву и о хапшењу свештеника 1953. године. Он констатује како

51 Протојереј - ставрофор Петар Л. Лукић је рођен 1948. године у селу Жлијебац, општина Братунац. Завршио је Богословију Св. Кирила и Методија у Призрену. Дипломирао је на Богословском факултету у Београду. Рукоположен је у чин ђакона у Тузли 1971. а у презвитера у Тешњу, исте године. Као свештенослужитељ у Бијељини службовао је од 1971. до 1982. године, када прелази у Београд и бива постављен за старешину Саборног храма. „Саборна црква у Београду“, http://www.saborna-crkva.com/index.php?option=com_content&task=view&id=14&Itemid=1, 7. 9. 2013.

опада број венчања и крштења и како има много упражњених парохија. У периоду од рата није био рукоположен ниједан свештеник, веронаука се није одржавала, материјално стање свештеника је било тешко (четворица су изашла из службе) а манастири су економски лоше функционисали. Постојећи храмови су били у лошем стању, шест храмова чија је изградња започета није могло да буде завршено због недостатка новца. Вођени су преговори са локалним органима власти око одузете имовине али без већих резултата.⁵²

Извештај патријарха Германа, администратора епархије, за 1972. прилично је штур, тако да је могуће утврдити само да је дошло до великог смањења броја парохија.⁵³ Патријарх наглашава да је рукоположено пет свештеника, да већина свештеника има завршене богословије, као и да у епархији постоји фонд за помоћ рукоположеним свештеницима да набаве мантије и моторе за оне који раде на теренским парохијама.

Епархија славонска

Епископ пакрачки (славонски од 1959) и 1953. и 1972. био је Емилијан (Мариновић). У извештају за 1972. годину он каже да се редовно служе богослужења, одржавају славе и заветине и да народ у томе активно учествује, што представља праве знаке обнове у епархији која је тешко страдала током рата.⁵⁴ Такође, у епархији се обнављало и градило. Он додаје да се током последње две године примећује већи интерес за цркву и тумачи да је до тога дошло као реакција на промене које су настале у Републици Хрватској. Није било више ниједне црквене општине где се није убирао црквени прирез. Мушкарци су и даље посећивали цркве ређе од жена, још увек је био мали број венчања, али се повећао број крштења и опела. Постави су се и даље занемаривали, особито код фабричких радника, осим пред причешће и крсну славу.

Финансирање је било нешто побољшано захваљујући повећању цена пољопривредних производа. Црквене општине су и даље биле сиромашне и са малим бројем верника али се свуда радило на обнови верских објеката. Епархија се издржавала од епархијских приреза, прихода од календара, свећа, таксених марака и понешто од станарина. Готово све црквене општине (77) поседовале су црквену земљу, и то више од једне половине цео

52 *Zasedanje Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (31.-V do 20-VI 1954 g.)*, str. 210–213.

53 АС, ЗКВП, Г-21, Епархија тимочка (Патријарх Герман, администратор уместо епископа Методија), бр. 189, 23. 5. 1973, Зајечар, Извештај о стању епархије тимочке Св. арх. Синоду за Св. арх. Сабор, ф-138.

54 АС, ЗКВП, Г-21, Епархија славонска (Епископ Емилијан), бр. 180/73, Пакрац, Извештај о стању епархије славонске Св. арх. Синоду за Св. арх. Сабор, ф-138.

максимум од 10 ха. Један део земље неке су отуђиле током 1972. за оправку цркава и парохијских домова.

Било је и даље проблема око исплате национализоване црквене имовине али је 1972. извршен повраћај једне куће манастира Ораховице у Београду, која је од рата била у својини града Београда и која је издавана станарима. Манастир је увео водовод и струју. Манастир Пакра је добио асфалтни пут, а Скупштина општине у Дарувару је обезбедила средства за обнову конака.

Свештеници су били материјално осигурани. Примали су редовну плату од црквених општина, поред епитрахилских прихода. И у овој епархији се код родитеља осећао страх да ће им деца, ако похађају веронауку имати проблема са другим предметима у школи. Ипак све већи број деце је присуствовао светосавским прославама и другим дешавањима у цркви.

Епархија захумско-херцеговачка

Надлежни епископ 1953. године био је Лонгин (Томић). Он каже да су архијерејски намесници 1953–1954. први пут после рата обишли подручне парохије и о томе поднели извештаје. Према збирном извештају у епархији се осећао велики недостатак монаха и свештеника. Материјално стање се поправљало, али је епископ сматрао да ће требати још пуно времена да се доведе у ред, јер су расходи још увек били много већи од прихода. Није било тежих случајева ометања од државних власти на локалу, ако се изузме убиство јеромонаха Саве из Тврдоша, чији починитељи нису били откривени до тренутка писања извештаја. Сахране, крштења и венчања су се обављали по селима, не и по градовима. Стање у манастирима се такође постепено, мада споро поправљало.⁵⁵

Администратор епархије, митрополит добро-босански Владислав (Митровић) писао је 1972. да од 44 црквене општине у епархији само мали број врши своју дужност.⁵⁶ У привремена црквена поверљенства, нарочито по градовима, улазили су испуњени пензионери који „се иживљавају и терају неку своју политику“. Он додаје да верници радо помажу цркву, што се видело из грађевинске делатности, али није био задовољан свештеничким кадром. Свештеници су били материјално обезбеђени и половина њих моторизовани. Већина је била без слуха и недовољно заинтересована за вршење богослужења, међутим, нису бирали

55 *Zasedanje Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (31.-V do 20-VI 1954 g.)*, str. 240–244.

56 АС, ЗКВП, Г-21, Епархија захумско-херцеговачка (Митрополит добро-босански Владислав, администратор), бр. 101, 7. 5. 1973, Мостар, Извештај о стању епархије захумско-херцеговачке Св. арх. Синоду за Св. арх. Сабор, ф-138.

средства да дођу до новца. „И поред добрих парохијских прихода спремни су да претежан део буџетских прихода расходују на име плате те су тако парохијани обавезни да издржавају не само пароха с породицом него и његова кола... лично не доприносе ништа на манастирском и пастирском пољу. И сами су већ одавно заборавили оно нешто знања што су у богословијама стекли. Чак су заборавили да читају црквено-словенски. Немају интереса за стручне књиге, него их више занимају међусобна сплеткарења и трачења ко шта у кући има, каква је кола купио и како ће обманути црквене власти и добити премештај у два-три места у Епархији за која су сви заинтересовани. Тенденција је да се повуку из села и пређу у градове. Од 20 свештеника само 6 станује у селу тј. приградским насељима (10 км удаљена од градова: Благај, Бијело Поље, Кифино Село, Залом, Автовац). Желе да живе од села и да станују у граду.“ Митрополит додаје: „Пароси су недисциплиновани, самоуверени, препотентни. Не трпе примедбе ни кад су криви. Ако по судској пресуди добију премештај или због навршених година службе морају у пензију, служе се свим нечасним средствима, закулисним смицалицама, бунећи паству, не презајући ни од претњи. Понекад се одлази и у Београд тражећи помоћ од разних људи и установа а све у циљу да се омете извршење законске и уставне одредбе. Но највеће је зло у томе што траже помоћ од улице те увлаче лаковерне, наивне и сумњиве т. зв. вернике који са вером мало везе имају.“⁵⁷

Број ученика на верској настави је опао у односу на 1971. због притиска школских власти и политичких и друштвених организација. Родитељи су се уплашили и повукли децу а пароси као да су то једва дочекали јер су и сами били мало заинтересовани за предавања, иако су примали редовне високе месечне хонораре за тај посао.

Манастири су се самостално издржавали од економија које су водили и редовних манастирских прихода. Прилива кандидата за манастире није било. Док је раније понеко долазио из Србије и Босне у манастире у овој епархији, из Херцеговине, сем неких „ненормалних особа, нико није изразио жељу за ступање у манастир“. Активнији манастири били су трн у оку и верницима и неверницима. Шта год да се радило, сеоски или асфалтни пут, школа, кафана, мост, настојало се да се захвати и манастирско земљиште и онда је предстојао дуг и мукотрпан судски спор са неизвесним исходом. Монаштво је било оптерећено физичким пословима, домаћом радиношћу, редовним богослужењима, пријемом гостију. Само разговор о томе да нечија ћерка приступи манастиру одбија се са увређеношћу, чак и код неких свештеника. Верницима, па и свештеницима није било страшно да питају монахе због чега су у манастиру и да их наговарају да их напусте.

57 Исто.

Митрополит је скретао пажњу и на миграцију становништва, посебно са подручја Невесиња, Гацка, Билеће и Зубаца, ка градовима у БиХ, као и ка иностранству, чиме је епархија губила вернике. Он наводи да се они из иностранства враћају као „изгубљене мртве душе”.

Шта се променило за двадесет година? У епархији је од 1955. до 1972. оправљено 14 парохијских домова, подигнуто шест нових цркава и више капела, обновљено око 60 цркава итд. Број намесништава се смањило, као и број црквених општина и парохијских домова. Број попуњених парохија се знатно повећао, а број активних свештеника је порастао за три пута, али се број монаха смањило. Број обављених обреда је остао на истом нивоу, док се број домова који нису примали свештеника незнатно повећао.

Митрополија загребачка

Митрополит Дамаскин (Грданички) извештава 1953. да у манастирима нема подмлатка, да нема довољно свештеника и да је један мањи број недисциплинован. Жали се да су расходи три пута већи од прихода. Највећи проблем представљао је ипак однос државних органа на локалу, који су нападали цркву и ометали богослужења. Просветни радници су бранили деци да одлазе на веронауку, мада су многи од њих кришом славили славе.⁵⁸

Администратор митрополије загребачке, епископ славонски Емилијан (Мариновић) у извештају за 1972. пише да је ово територијално велика епархија са разбацаним парохијама и већином са малим бројем домова и верника, укључујући и Словенију.⁵⁹ Велики број верника исељавао се протеклих година у Београд и околину, али тај број се надокнађивао досељавањем православних из Босне, посебно на периферију Загреба. И даље није било довољно монаха. Финансирање црквених општина није било свуда исто и зависило је од локалних прилика. Материјално стање се ипак поправљало. Плате свештеника кретале су се од 400 до 1.000 динара месечно уз приходе од свештенорадњи.⁶⁰ Било је још свештеника који су били приморани да обрађују црквену земљу и тако допуњују приходе. На школовању је било седам богослова. Извршен је и велики број поправки храмова захваљујући верницима. Још увек се, међутим, осећала узнемиреност због догађаја 1971.

58 *Zasedanje Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (31.-V do 20-VI 1954 g.)*, str. 204–206.

59 АС, ЗКВП, Г-21, Митрополија загребачка (Администратор митрополије загребачке епископ славонски Емилијан), бр. 89, 7. 4. 1973, Загреб, Извештај о стању митрополије загребачке Св. арх. Синоду за Св. арх. Сабор, ф-138.

60 Просечне зараде без пореза и доприноса у Републици Србији износиле су 1972. године 1.574 динара месечно. *Зараде у Републици Србији 1965–2005*, Републички завод за статистику, Београд, 2006.

За двадесет година у митрополији загребачкој је порастао број верника, али се смањило број манастира, а недостатак свештеника је и даље био присутан. Број деце која су похађала веронауку остао је готово исти, иако је број верника био већи.

Епархија далматинска

Епископ Симеон (Злоковић) као администратор епархије извештава 1953. да се верски живот споро обнавља, да има мало активних свештеника и да се ради углавном о старијим људима. Монаха није уопште било. Материјално стање епархије је било лоше. Епархијски дом су још увек заузимали државни органи.⁶¹

Епископ далматински Стефан (Боца) у извештају за 1972. каже да су рукоположена два свештеника и да још увек постоји већи број непопуњених парохија.⁶² Тројица свештеника су напустила цркву и отишла да студирају световне факултете. Ипак, све парохије су биле опслужене. Међу свештеницима је постојао јаз између старијих и млађих јер није било средње генерације. Њихово материјално стање се поправљало. Епископ примећује да код великог броја свештеника постоји проблем правилног богослужења.

Манастир Крупа је напредовао у сваком погледу, али није било младих монаха и ниједан искушеник који је тамо упућен није се дуго задржао. Манастир Крка је прихватио за манастирске ђаке 15 дечака, који су углавном били деца без родитеља. Прилив кандидата у богословију је био смањен.⁶³ Деца са осмогодишњом школом одлазила су у привредне школе, где су поред стипендија

61 *Zasedanje Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (31.-V do 20-VI 1954 g.)*, str. 254–256.

62 АС, ЗКВП, Г-21, Епархија далматинска (Епископ далматински Стефан), бр. 151, 21. 3. 1973, Шибеник, Извештај о стању епархије далматинске Св. арх. Синоду за Св. арх. Сабор, ф-138.

63 На заседању Сабора СПЦ 1964. била је донета одлука, без консултација са државним органима, да се отвори курс у манастиру Крки. Патријарх Герман је касније објашњавао представницима СКВП да је група епископа изашла са предлогом на Сабор позивајући се на Устав. Овој одлуци супротставили су се свештеници из Удружења православних свештеника Хрватске. Епископ Стефан далматински ипак је отворио богословију у Крки, која је трајала две године. Епископ је септембра 1964. у једном разговору рекао да је главни циљ отварања богословије то што нема довољно свештеника, па се дешава да се верници обраћају католичким свештеницима, који им онда говоре да између две вероисповести нема велике разлике. Тако се по његовом мишљењу све више губила и националност и православље у Далмацији. На заседању Сабора 1966. донета је одлука да се од јесени исте године отвори у манастиру Крки, поред одељења која раде по двогодишњем програму, и једно одељење и разред петогодишње богословије. АЈ, СКВП, 144–76–565; Седница СКВП од 18. маја 1964, 144–81–589; Годишњи извештај СКВП за 1964. годину, 144–84–598; Информација о раду редовног заседања Архијерејског сабора СПЦ, 144–95–632 и 96–633.

добијали и другу врсту помоћи. И поред тога, у први разред су се уписала 24 богослова. Проблем у Богословији су биле и мале плате наставног особља, које је због тога стално одлазило.

Епископ примећује сталан и брз процес раслојавања села и породица, а поред тога и опадања наталитета. Он каже да у епархији постоји велики број опустелих домова услед непрекидног исељавања. Неке области у епархији нису имале воду, струју ни путеве, што је утицало на миграције. У приморском појасу су били чести мешовити бракови, а то је, по његовом мишљењу, доприносило опадању броја верника; уз то није било могућности за добијање дозвола у приморским градовима за подизање храмова, гробаља и парохијских домова. Годинама је трајало зидање цркве Св. Саве у Сплиту⁶⁴ а две сплитске парохије са око 18.000 верника нису имале цркву. Нова насеља у Каштелима у којима је било православних верника нису имала гробље, цркву ни парохијски дом.

Ипак у 1972. црквене општине су постигле рекордан утростак за изградњу и обнову храмова и црквених зграда са више од 100 милиона старих динара. Добар део је био покривен од добровољних прилога исељеника.

Епископ је био врло незадовољан односом са државним органима. Један свештеник је 1972. био оптужен за антидржавну делатност. Оптужила су га два брата из његове парохије (Лишани) а бранило га је десетак људи, међу којима је било и чланова Партије. Епископ је присуствовао суђењу и сматрао је да је свештеник невино осуђен на шест месеци строгог затвора, а на жалбу на још осам месеци. Породицу овог свештеника епископ је склонио из села и пружао јој помоћ преко Фонда за помагање свештеника при епархији.⁶⁵ У епархији је долазило до сталних крађа и провала у храмовима. Изгорео је, вероватно тако што је запаљен, храм Св. Николаја у Врлици, али се одмах почело са радом на његовој обнови.

64 Сплит постаје седиште епископа далматинског 1931. године. У мају 1939. постављен је камен темељац за будући храм Светог Саве. Темелје је осветио епископ далматински др Иринеј (Ђорђевић). Градња је напредовала све до априла 1941. и проглашења НДХ. Током 60-их поново је покренута иницијатива да се доврши започета изградња. Дозвола за довршење радова на цркви добијена је 2009. али радови још увек нису завршени. Vjekoslav Perica, *Sveti Petar i Sveti Sava*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2009.

65 Свештеник Петар Јовановић обновио је 1972. године цркву у Лишанима Тињским. Неколико мештана заварило је петокраку на улазна врата од дво-ришта цркве коју је свештеник потом скинуо. Ухапшен је и одведен у Задар у затвор. Осуђен је на, како он каже, 18 месеци затвора. Супруга и дете су боравили код владике Стефана месец или два дана а касније код своје родбине. Касније је премештен на парохију Бенковац. Када је ступио на парохију, каже да је од владике добио про-форме епитимију на месец дана забране служења, како би се видело да је и од цркве кажњен због скидања петокраке. „Razgovor sa ocem Petrom Jovanovićem“, Razgovor obavio i uredio: Željko Končarević, maj, 2012 godine, <http://www.kulaatlagic.com/vijesti/155-razgovor-sa-ocem-petrom-jovanovicem.html>, 7. 9. 2013.

За двадесет година у епархији се повећао седам пута број свештеника, а број монаха се кретао око девет. Материјално стање се поправило, а односи са државним органима су и даље представљали проблем.

Митрополија добро-босанска

Митрополит добро-босански Нектарије (Круљ) био је и администратор епархије зворничко-тузланске 1953. Пошто су просторије митрополије у Сарајеву биле заузете, он је користио резиденцију у Тузли. У извештају пише да су цркве посећене о верским обредима и празницима, али да је нарочито опао, у односу на 1948. годину, број крштења, венчања и опела у градским срединама. Највећи постотак оних који нису вршили обреде био је у Сарајеву. Митрополит пише да, иако је у Сарајеву две трећине становништва било муслиманске вероисповести, стање забрињава. Према његовом мишљењу, један од разлога је био верски индиферентизам, а други, страх за посао и од критика на конференцијама. Због тешког финансијског стања у Митрополији тражио је финансијску помоћ од Председништва Извршног већа НР БиХ али ништа није добио. Он наводи бројне примере упада у цркве, ометања богослужења, обијања цркава, напада у штампи и на партијским конференцијама и наметнуте високе порезе. Незадовољство државних органа радом митрополита довело је и до физичког напада и његовог протеривања 1953. из Тузле.⁶⁶

Митрополит Владислав 1972. као највећи проблем наводи недостатак монаха.⁶⁷ Манастир Св. Николе у Бањи код Прибоја био је претворен у парохијску цркву. Имање са воћњаком дато је у наполицу а домаћинство је одржавала једна искушеница. Манастир Милешево код Пријепоља је имао једну монахињу и једну болесну искушеницу. Поред њих у манастиру је боравио и игуман који је такође био болестан. За време туристичке сезоне дужност добровољних кустоса обављао је брачни пар Ружић из Београда и захваљујући њима се повећао приход од туризма. Део новца за оправку и рестаурацију обезбедио је и Завод за заштиту споменика културе Србије. Манастир Св. тројице код Пљеваља имао је три монахиње и једну искушеницу. Настојатељица је 1972. године самовољно напустила манастир и запослила се у једном предузећу. Претходно је и неке искушенице упутила да напусте манастир. У току године само једно лице се замонашило.

Рукоположена су четири кандидата за свештенике. Свештеници су били материјално обезбеђени а и црквене општине

66 *Zasedanje Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (31.-V do 20-VI 1954 g.)*, str. 217-229.

67 АС, ЗКВП, Г-21, Извештај о стању митрополије добро-босанске (Митрополит Владислав) Св. арх. Синоду за Св. арх. Сабор, ф-138.

су ојачале. Готово половина свештеника је била моторизована и домови су им били опремљени електричним апаратима и скупим намештајем. Ипак, један број парохија које нису могле да издржавају свештенике остајао је упражњен. Економско стање црквених општина је било различито. Мали је био број оних које су поседовале нешто земље. Најскромније приходе имале су црквене општине пријепољско-пљеваљског намесништва, будући како каже митрополит, да је ту и иначе била неразвијена индустрија.⁶⁸

Митрополит скреће пажњу да се осећа миграција српског становништва са подручја Калиновика, Завидовића, Бугојна, Чајнича а нарочито из Санџака, и да истовремено опада и прираштај. Крајем 1972. у епархији је био 31.871 дом са 183.932 православна верника. На бившу епархију будимљанску⁶⁹ отпадало је 39.149 верника. Свештеника није примало 5.247 дома, не рачунајући оне у већим градовима. И поред свега број крштених и венчаних се полако повећавао.

Кампања против верске наставе је пооштрена путем штампе, радија и телевизије, на партијским састанцима и састанцима ССРН. Због претњи просветних радника, родитељи су у неким општинама престали да шаљу децу на веронауку.

Денационализација неких црквених објеката и зграда богословије у Рељеву и Сарајеву није извршена. Током године су била уложена велика средстава у обнову и изградњу храмова и парохијских дома. Мањи део је потицао од Завода за заштиту културе БиХ, а већи од добровољних прилога и редовних буџетских средства црквених општина.

У Митрополији је од 1953. до 1972. порастао број црквених општина и парохија, као и број свештеника и храмова, она је материјално ојачала, али је број верника био три пута мањи.

Закључак

Међу извештајима из 1953. не налазе се сви појединачни извештаји за епархије, али постоји сумарни извештај који омогућава да се стање у целини упореди. Одбор за извештаје о епархијским извештајима констатовао је 1954. на Сабору СПЦ да се стање у епархијама за годину дана није променило на боље, ни у погледу повећања броја свештеника ни у погледу предавања веронауке и

68 Исто.

69 По Уставу СПЦ из 1947. г. обновљена је Будимљанско-полимска епархија са седиштем у Бијелом Пољу. У њен састав су ушли некадашњи делови Пећке митрополије, као и Пљевља и Пријепоље са манастиром Милешевом. Епархија је 1956. укинута и подељена између Црногорско-приморске и Дабробосанске митрополије. Пљевља са манастирима Св. тројице, Аранђеловом и Довољом, Бања Прибојска, Пријепоље и манастир Милешева припали су Дабробосанској митрополији а андријевачко, бјелопољско и беранско намесништво враћени су Митрополији црногорско-приморској.

смањења броја изгрета против цркве. У свим извештајима се помиње недостатак свештеника и храмова и велики број непопуњених парохија и једино је у том погледу било нешто боље стање у епархијама на територији НР Србије. Велики број свештеника који су испуњавали услове за пензију пензионисао се не са 70 година старости, како су то прописивали црквени прописи, већ много раније, користећи погодности државних закона. Било је све више и случајева напуштања свештеничког позива. Попуњавање парохија од новосвршених богослова је било незнатно а свуда је недостајало монаха. Са монахињама је било нешто боље стање. Мањи број архијереја жалио се на недисциплину свештеника а неки су као главног узрочника недисциплине наводили Удружење свештеника. У појединим извештајима посебно су наглашаване тешкоће са обновом верског живота и појава напуштања верских обреда, посебно у градским срединама, радничким и колонистичким насељима. Свуда је било присутно обављање тајних верских обреда, због контроле органа власти ко посећује цркву. Број домова који нису примали свештенике је растао и пењао се на око 60.000. Ово је нарочито погађало епархије банатску, бачку, сремску и нишку (5.000–8.000). Посете су биле веће једино о значајнијим празницима.

Сви епископи су наводили да нема успеха у одржавању веронауке и да никакво побољшање није донео ни Закон о правном положају верских заједница. Главна препрека у том погледу била је делатност просветних радника. Нешто боља ситуација је била једино у Новом Саду и Београду. Материјално стање у већини епархија је било уравнотежено, али неке је још увек морала да помаже централна црквена каса. Констатовано је и тешко материјално стање већине свештеника. Епископи су се жалили и на високе порезе одређене иначе сиромашним манастирима. Већина је констатовала и да је однос државних органа према цркви заоштрен. Навођени су случајеви исмевања и физичких напада на свештенство током богослужења, хапшења и протеривања. Ухапшени су били јеромонах Јустин, сабрат манастира Дечани, и игуман Макарије Поповић, из манастира Св. тројице код Пљеваља. Било је осуђено 19 свештеника на казне затвора од једне до 20 година. Изгрета против цркве било је у епархијама добро-босанској, горњокарловачкој, жичкој, нишкој, захумско-херцеговачкој, пакрачкој, рашко-призренској, скопској, тимочкој, шумадијској (провале и пљачке у црквама, спаљивање и рушење црквених објеката, убиство настојатеља манастира Тврдоша Саве Лисјака, забрана вршења обреда и ношења литија, високо опорезивање свештеничких прихода, узурпирање црквене имовине, застрашивање школске деце и др.). У већини епархија дошло је до застоја у изградњи цркава и верских објеката због недостатка новца и ометања државних органа.

Извештаји епископа за 1972. годину разликују се по форми и обиму. Док је један део епископа углавном описивао детаљно

своје дужности из дана у дан (служење литургија, канонске посете, проповеди, освештавања храмова и др.), други су извештавали врло кратко и формално, често највише о финансијском пословању епархије, а трећи су доста пажње посветили религиозно-моралном стању у епархији и појавама у цркви и друштву. Стога су ови извештаји значајан извор не само за верски живот православних верника у Југославији него и за шире друштвене појаве почетком 70-их година.

У извештајима за 1972. још увек се помиње пад броја свештеника, њихов недостатак, празне парохије у неким епархијама (рецимо Митрополији црногорско-приморској), као и напуштање свештеничког позива, мада не у мери у којој је то било раније. Много чешће се наводи да је дошло до пораста броја младих свештеника, чији је образовни профил био све бољи, али се констатује и појава јаза између млађих и старијих свештеника, због недостатка средње генерације. Материјално стање свештеника се такође у целини побољшало. Међутим, код великог броја епископа доминира критички став према младом свештенству. Епископи наводе како су млади свештеници, уз поједине изузетке, углавном неактивни, више заинтересовани за материјална добра него за свој духовни развој и мисионарење, несклони читању и духовном уздизању. Код многих се јављао и проблем правилног богослужења. Трудиле су се да побегну са села и били су несклони да приме било какву критику из чега су поједини епископи извлачили закључак да у Цркви постоји криза ауторитета. Склони „модерним“ схватањима, свештеници су имали и доста проблема у породичном животу.

Епископи често наводе како нема довољно интересовања за школовање у богословијама и како недостаје богослова. Озбиљан проблем је и даље био мањак искушеника, монаха и духовника у манастирима, као и појава напуштања манастира, али епископе је посебно забрињавао општи негативан однос према монаштву и монашењу, чак и код свештеника.

Поједини епископи помињу и појачан „идеолошки фронт против цркве“, посебно после појаве *Лисма*, као и политику симетрије у односу према црквама. Још увек је у појединим епархијама било проблема са узурпацијом црквене имовине или повраћајем раније одузетих имања, напада на свештенике и других сукоба са локалним властима (Рашко-призренска епархија), али знатно мање него почетком 50-их. Материјално стање се знатно поправило и у већини епархија се одвијала интензивна грађевинска делатност на оправци и изградњи нових храмова и других верских објеката.

Број обављених црквених обреда као и посета храмовима је био у благом порасту (изузев у Црногорско-приморској митрополији), више на селима него у градовима, али обављање обреда у тајности није опало, већ се чини да је чак порасло. Мушкарци

су и даље много ређе посећивали цркве од жена, а радници и службеници углавном никако. Број црквених развода свео се на минимум.

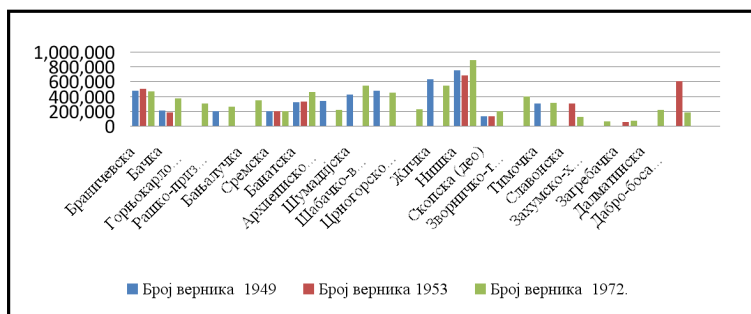
Верска настава је готово у свим извештајима наведена као нерешен проблем због притиска просветних радника на децу и страха родитеља. Слично је било и са присуством деце на црквеним прославама.

Оно што представља новину у извештајима из 1972. у односу на 1953. односи се на често помињање исељавања и миграције становништва, посебно на Косову, али и у другим крајевима, било да се радило о процесима преласка из села у град, из једне републике у другу или чак ван земље. Епископи сада помињу и опадање наталитета, процесе раслојавања породица, како у градовима тако и на селу, пораст броја самоубиства, општи пад морала и окретање материјалним добрима, као и пораст броја кремација.

Генерално би се ипак могло закључити да је, и поред извесних тешкоћа, верска обнова почетком 70-их полако кренула узлазном линијом.

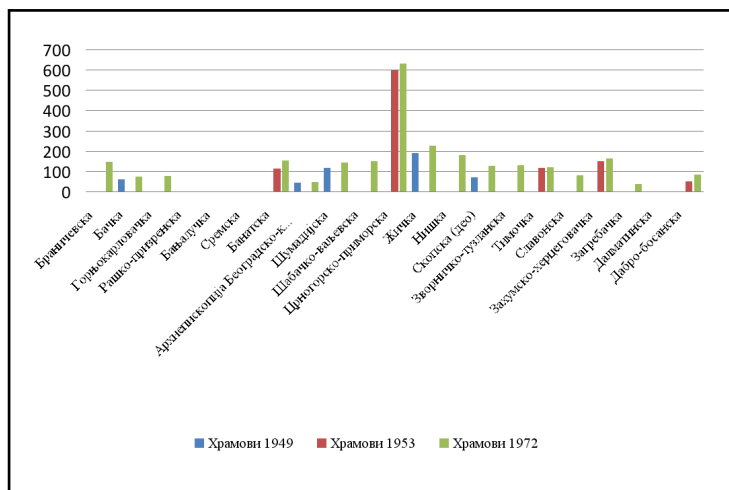
* * *

Од бројчаних података који се јављају у извештајима изабрани су за табеларни приказ они везани за кретање броја верника, манастира, храмова и намесништава по епархијама. Међутим пошто ови подаци нису комплетни за све епархије за 1953, додати су подаци пронађени у постојећој грађи и литератури за 1949. годину као најближу.⁷⁰

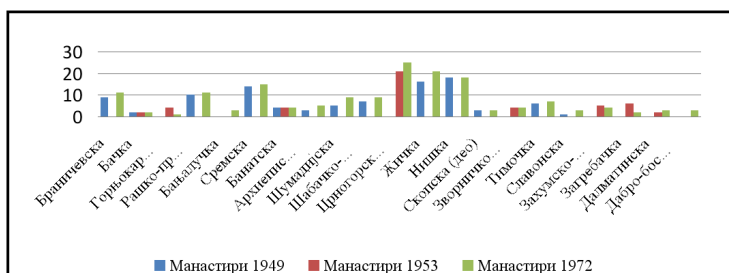

Број верника по епархијама СПЦ у годинама 1949. (1953) и 1972.

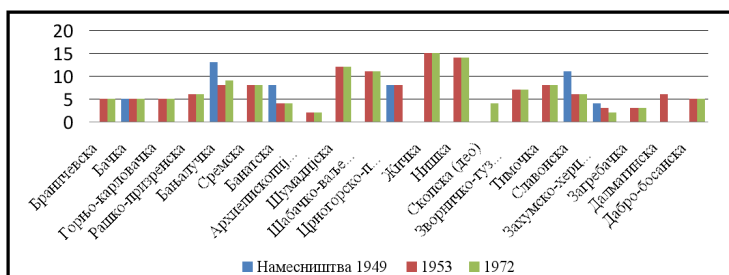
⁷⁰ Табеле која се прилажу настале су на основу података из следећих извора: АС, ЗКВП, Г-21, ф-10 и 138; *Zasedanje Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (31.-V do 20-VI 1954 g.)*, Beograd, Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, Uprava Državne bezbednosti, II odeljenje, 1954; *Српска православна црква 1920–1970*, Београд, 1971.

Број храмова по епархијама СПЦ у годинама 1949. (1953) и 1972.

Број манастира по епархијама СПЦ у годинама 1949. (1953) и 1972.

Број намесништава по епархијама СПЦ у годинама 1949. (1953) и 1972.

Summary

Radmila Radić, Ph. D.

Religious Life in Yugoslavia According to Reports of the Serbian Orthodox Church Bishops in 1953 and 1972

Key words: *Serbian Orthodox Church (SOC), religious life, Yugoslavia, episcopacy, Church Assembly reports, 1953, 1972*

The aim of the paper is to show the situation and changes that took place in the position of SOC and in the religious life of Yugoslavia in a twenty year interval. It is based on published and unpublished sources (primarily reports of SOC episcopacy prepared for Church Assemblies held in 1954 and in 1973) and on relevant literature.

SOC Assembly stated in 1954 that the situation in the dioceses had not changed for the better, neither in terms of an increase in the number of priests nor in regards to the teaching of religious education or reduction in the number of incidents against the Church. All reports mentioned the insufficient number of priests and churches and a large number of vacant parishes. A large number of priests retired earlier making use of the benefits the government regulations offered. More cases of priest leaving the church were reported. The new parishes found it very difficult to fill the vacant posts with theology graduates and there was an insufficient number of monks in all eparchies. The situation with nuns was slightly better. A small number of bishops complained of the priests' lack of discipline citing the Association of Priests as the main cause. Some reports specially emphasized difficulties with the renewal of religious life and instances of declining religious services, especially in urban areas, working class and colonist settlements. Secret religious ceremonies were conducted in many places as local authorities controlled who attended churches. The number of households that did not receive priests grew. Church attendance was higher only on major holidays. All bishops mentioned that they were not able to hold religious instructions classes and that the situation had not improved after the implementation of the Law on the Legal Status of Religious Communities. The major obstacle in their opinion were the teachers. Financial situation in most dioceses balanced, however some of them needed help from central church funds. Most priests had financial difficulties. The bishops complained about high taxes levied on already impoverished monasteries. They noted that the attitude of the state toward the Church became stricter. Cases of physical attacks against the clergy, arrests and expulsions

and other kinds of incidents were cited. Church and religious worship facilities construction came to a halt in most dioceses due to insufficient funds and the aggravated attitude of the authorities.

Although reports from 1972 still referred to an insufficient number of priests, empty parishes and in some diocese priests leaving the priesthood, the situation improved. More often bishops noted an increase in the number of young priests whose educational profile was improving. The financial situation of the priests also improved. However, many bishops were critical towards the young clergy because of their lack of activity, more interest in material goods than in spiritual development and missionary work. The young priests tried to flee from the villages and were unwilling to accept any criticism, thus some bishops concluded that there was a crisis of authority in the church. Bishops often cited lack of interest in the seminaries and a lack of seminarians. The insufficient number of novices and monks in the monasteries was still a serious issue, instances of leaving the monasteries were reported. However the bishops were particularly concerned about the widespread negative attitude towards monasticism, even among the priests. Some bishops also mentioned the strengthening of "the ideological front against the Church" and the policy of symmetry implemented towards the different Churches. Some dioceses still had problems with usurpation or restitution of previously confiscated church property, attacks on priests and other conflicts with the provincial authorities. However, the financial situation was much improved and in most dioceses an intensive construction and repair activity of churches and other religious facilities was taking place. There was a moderate increase in the number of performed religious ceremonies and churches attendance, more in the countryside than in the cities but the practice of rituals in secret did not stop and it seemed even to increase. Men still more rarely visited churches than women, workers and clerks generally did not. Religious education was listed as an unsolved issue in almost all the reports and mostly attributed to the teachers who opposed it. The situation regarding the attendance of children at the church celebrations did not improve. What is distinctive in the reports of 1972 compared to the ones from 1953 has to do with the frequent mentioning of migrations (from rural to urban, from one republic to another, abroad), especially from Kosovo. The bishops also mentioned a declining birth-rate, process of family disintegration in cities and rural areas, increased number of suicides, a widespread decline in morals, turn to material goods, and increase of cremation as opposed to burial.

The general conclusion can be made that despite some difficulties, spiritual renewal in the early 70s was slowly improving.

РАДНИЧКИ ШТРАЈКОВИ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОМ И ТРАНЗИЦИОНОМ ДРУШТВУ ЈУГОСЛАВИЈЕ И СРБИЈЕ*

Апстракт: Рад се бави историјом штрајкова у три периода: социјализму пре 1990. године, времену ратова и санкција током 90-их и у 21. веку. Штрајкови се разликују у сва та три периода и по политичким и социјалним циљевима и по општем друштвеном и економском контексту.

Кључне речи: штрајкови, социјалистичка Југославија, транзицијска Србија

Штрајкови у социјализму

Штрајкови, као вид радничке борбе у социјализму, сразмерно добро су проучена тема, од пионирских радова Неце Јованова, до књига и студија Дарка Маринковића и Наде Новаковић, за каснији период. Мање радове о штрајковима писао је и Вукашин Павловић. Штрајковима су се у оквиру својих анализа ширих проблема југословенског и српског друштва бавили и Јосип Жупанов, Небојша Попов и Слободан Антонић.

Првим штрајком у социјалистичкој Југославији сматра се штрајк рудара у Словенији, који је започео у Трбовљу а затим се раширио и на Храстник.¹ У штрајку, који је трајао 52 сата, од 13. до 15. јануара 1958. године, учествовало је 4.000 од 4.200 запослених. Сукоб је избио око неисплаћивања вишка за 29. новембар. Рудари су се обраћали на све стране за помоћ, а онда су ступили у штрајк. Осим тога што је, истиче Маринковић, овим штрајком напукао мит о бесконфликтном социјалистичком друштву, одвијање и завршетак ове кризе представља образац и по неким другим основама. Иако су за казну распуштене све локалне партијске организације, од среза и општине до рудника, јер је било оптужби за „инфилтрацију непријатеља“, штрајкачки захтеви су испуњени. Одмах након штрајка заседао је ЦК СКЈ.

* Рад је резултат рада на пројекту *Конфликти и кризе, сарадња и развој у Србији и региону у 19. и 20. (№ 47030)*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 У разговору са ветеранима синдикалног покрета у Београду, чули смо од генерала Шијана да је у Београду било штрајкова још 1955. године.

Послато је писмо чланству у коме су критиковани локализам и партикуларизам, али и привилегије и протекција. Већ се формирао управљачки слој који је сам себи додељивао привилегије, као што су станови и путовања. Писмом је наложено комунистима да раде у синдикатима, али не „као продужена рука државе“, већ да буду непосредно окренути животним потребама и захтевима радничке класе.²

Успостављена је „велика коалиција“ у којој радници директно комуницирају са врхом власти, усмерена против злоупотреба „бирократа“ на средњим и нижим нивоима. Ова коалиција је често дејствовала у друштвеним кризама, од 1958. и 1962. па све до студентске побуне и чувеног Титовог говора 1968. године.³

А власт је, у жељи да што пре оконча непријатну ситуацију, често испуњавала штрајкачке захтеве. То нарочито упада у очи ако се упореди са бруталним гушењем штрајкова у ДДР-у (1953), СССР-у (1962, познати масакр у Новочеркаску), па и сразмерно либералној Пољској седамдесетих и осамдесетих година.⁴

Штрајкови су избијали из више преплетених економских и политичких, микро и макро разлога. Радници су се бунили против руководства организације, али и против партијско-државне бирократије. Од 1960. до 1990. године најчешћи узроци штрајкова су следећи:

- расподела личних доходака,
- односи везани за производњу,
- услови рада,
- нерешени стамбени проблеми,
- опасност од губитка посла (ово је нарочито било актуелно шездесетих година, када су због реформи укидана многа нерентабилна радна места).

Неца Јованов је истражио неке предуслове и околности за избијање штрајкова, као и њихову хронолошку учесталост. Они се интензивирају од 1959, а до 1963. највише их је било 1962. године. По Јованову, узрок томе био је Титов сплитски говор и Писмо ИК ЦК СКЈ, који су те, 1962. охрабрили раднике да на овај начин решавају своје проблеме. Овом приликом бисмо додали запажање да су често, поготово у великим штрајковима осамдесетих година,

2 П. Марковић, *Београд између Истока и Запада*, Београд, 1996, стр. 204.

3 М. Зећевић, *Početak kraja SFRJ – Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ*, Београд, 1998; Ј. Б. Тито, *Говори и чланци 17*, Загреб, 1965, стр. 222–247; Ј. Županov, „Radnička klasa i društvena stabilnost“, *Sociologija i samoupravljanje*, Ј. Županov (ur.), Загреб, 1987, стр. 139–157.

4 N. Popov, *Društveni sukobi. Izazov sociologiji*, Београд, 1990, стр. 123–125; D. Marinković, *Štrajkovi i društvena kriza*, Београд, 1995, стр. 54–58; M. Grdešić, „Mapping the Paths of the Yugoslav Model: Labour Strength and Weakness in Slovenia, Croatia and Serbia“, *European Journal of Industrial Relations*, 2008, pp. 133–151.

радници тражили правду од највишег врха државе, обнављајући тако „велику коалицију“ радника и вође, коју смо раније помињали. Данас, после изучавања економске науке о привредним циклусима у Југославији, можемо овоме узроку да додамо и нежељене ефекте „мини реформе“ из 1961. године.⁵

У периоду после привредне реформе, а поготово после Брионског пленума, долази до отворенијег приступа државних органа и синдикалних форума овој проблематици. Крајем 1966. одржана су два састанка на којима је било речи о штрајковима. Један је био састанак представника радних организација у којима је долазило до штрајкова (29. октобра), а други је био проширена седница Председништва Републичког одбора Синдиката радника индустрије и рударства СР Србије (11. 11. 1966). То не значи да се синдикат није бавио штрајковима пре привредне реформе. Републичко веће ССР Србије је још пре реформе, 16. марта 1965. године, упутило један поверљив допис свим синдикалним већима (у случају Београда, Градском синдикалном већу), у коме је тражено да се одговори на одрђени списак питања о обуставима рада. Још пре тога, у науци и међу одређеним функционерима се развила расправа о штрајковима. Питање штрајка било је за југословенски режим веома важно питање, јер право на штрајк указује на пад суштинске социјалистичке догме, која би се укратко могла дефинисати као тврдња да је социјализам, а поготово самоуправни социјализам, бесконфликтно друштво. Зато су научници који су бранили право радника на штрајк морали да траже заклон иза Лењинових речи из 1922, у ствари иза једног његовог разматрања о природи штрајкова у социјализму. У Југославији је расправа о штрајковима почела после штрајка у Трбовљу и седнице ЦК СКЈ посвећене том проблему, са које је настало писмо Извршног комитета. У првом теоријском чланку о штрајковима у Југославији (*Социјализам*, 1959) Иван Божићевић критикује штрајк као предвиђени метод борбе радничке класе. Прво признање да у Југославији има штрајкова дошло је у чланку Митје Шваба тек 1964. Исте године Зоран Видојевић негира право на штрајк. Међутим, један од највећих правних ауторитета Титовог режима Јован Ђорђевић не негира могућност избијања штрајка. У расправи на комисији Републичког већа Савеза синдиката Србије за друштвено-економске односе, одржаној крајем 1965. године, Александар Ивић се залаже за легализацију штрајкова. У току 1965. и 1966. толерантан став према штрајковима су исказали и највиши партијски и државни руководиоци, као Милош Минић, Вељко Влаховић и Владимир Бакарић, а нарочито Марјан Рожич, који је био руководиоца Савеза синдиката Југославије. На мање или више увијени начин је признато да се радници штрајком боре

5 N. Novaković, *Propadanje radničke klase*, Beograd, 2007, str. 113–128; Neca Jovanov, *Radnički štrajkovi u SFRJ*, Beograd, 1979; D. Marinković, *Štrajkovi i društvena kriza*, Beograd, 1995, str. 80–98.

против бирократских деформација. Ипак, штрајк није експлицитно одобрен као начин борбе. Светозар Вукмановић - Темпо је тврдио да у самоуправном друштву постоје многа друга средства за решавање проблема.

Занимљиво је пратити како синдикални лист *Рад* третира проблем штрајкова тј. „обустава рада“, како се тада говорило. У целини, став овог листа према праву на штрајк је афирмативан. У уводнику који је у лето 1966. године написао Живота Камперелић, на првом месту се тврди да је пракса демантовала општеприхваћену тезу да у социјализму нема потребе за штрајковима. И он се позива на Лењинову тезу да штрајкови у социјализму могу да избијају тамо где постоје бирократска изопачења или где је свест радничке класе заостала. „Синдикати никако не би требало да се оглушују о таква упозорења радника, кад до њих већ дође – и добро је што се о њих досад нису оглушивали. Само, они никако не би смели да буду искључиво ватрогасци и да интервенишу тек онда кад дође и тамо где дође до таковог заоштравања односа да упозорења радника путем штрајка постају неизбежна. Синдикалне организације морају да предупређују конфликте развијањем самоуправних механизма у свакој радној организацији и свакој комуни. Јер, и када добију помоћ са стране, радницима остаје да сопственим снагама разреше проблеме који су их на штрајк и навели.“

У јесен 1967. године, 24. октобра, Централно веће ССЈ организује још једно саветовање о штрајковима. Материјал за ову трибину је припремио Неца Јованов, који ће касније написати и прву књигу о штрајковима у СФРЈ, обилато коришћену и у овом раду. На овом саветовању председник ЦВ ССЈ Душан Петровић Шане је минимизирао ову појаву, рекавши да обуставе рада нису честе и да се дешавају тамо где је омануо рад субјективних снага. Оне се не могу прихватити као метод. Насупрот њему, Богдан Кавчић је рекао да су оправдани они штрајкови у којима су захтеви оправдани и који избијају као израз разлике између нормативног и стварног. Социолог Јосип Жупанов је на мала врата покушао да пласира неке идеје западноевропског радничког покрета. Он је подвукао да нема ничег лошег у конфликтима док се могу решавати. Наш институционални механизам није прилагођен за решавање конфликта. Требало би ићи на унутрашњу арбитражу, у којој би свака страна давала своје представнике. При променама треба укључивати људе у процес, да не би имали осећање неизвесности. Милан Бајец је сматрао да је штрајк израз пораза самоуправљања. Штрајк се често, по њему, претвара у дивље митинговање. Синдикално руководство треба да одигра улогу у свему томе, а она је за сада нејасна. Мирослав Радовановић се изјаснио слично свом колеги Жупанову, рекавши да је штрајк у извесном смислу освешћење радничке класе и да би требало створити арбитражу изван предузећа, која би радила на разрешењу

конфликата. Толерантну оцену штрајкова и смернице за рад синдиката дао је Вељко Влаховић. По њему, синдикати не треба да заступају једну страну у сукобу већ да предлажу решења у правцу самоуправљања. Штрајкови су израз стихије, али они могу да створе снаге које ће тражити излаз у новим монополима моћи. Има снага које траже више реда, замерају сувише демократије, што је супротно самоуправљању. Филозоф Љуба Тадић је сматрао да је штрајк користан ако разоткрива проблеме који постоје у једном квазимонолитном друштву, ако скида скраму лицемерства и хипокризије. Штрајкови су покушај да се обнови раднички покрет. То би било парадоксално да не постоји раскорак између програма и праксе и код СК и код синдиката. Апеловао је да се обнове конгреси радничких савета који би били трибина на којој би се сва та питања расправљала. Вајо Скенџић, синдикални функционер, предложио је да се анализира рад синдиката и тамо где су избијали штрајкови и тамо где су спречени. Синдикалне подружнице су често шематизоване, а представници се бирају по овешталним формама. Професор Михајло Марковић је такође подржао право на штрајк. Анализе су показале да су често захтеви оправдани, да су штрајкови акције свеснијих и борбенијих радника због лошег пословања и организације. Понекад су оне доводиле до разрешења проблема који се месецима и годинама нису могли решити. Реформа је стотине хиљада људи отерала на улицу, а да ли је постигнут плебисцит о њој, који би требало да је нормалан за велике промене у самоуправном друштву. Нагли пораст социјалних разлика делује деморалишуће. Радници могу да притискају органе управљања или да саботирају рад, или да падну у апатију, или да краду, или да штрајкују. Радивоје Давидовић је био мишљења да штрајкове треба допустити, јер су они сигнал да је нешто нездраво, али проблеме треба решавати на време. Марјан Рожич је, као и Влаховић, упозорио на опасност да се бирократски елементи прикажу као борци против штрајкова и спасиоци система. Они сматрају да је решење враћање централиних планова у више стеге, али то је корак назад. Излаз је у даљем развоју и афирмацији самоуправљања. Милан Рукавина Шаин је подсетио да је било упозорења, када је почињала реформа, да ће бити кризних момената, који су дошли тек ове године. Александар Ивић је за то време рекао да је историјски тренутак синдиката тренутак верификовања пред радничком класом и пред собом.

Занимљиво да је у суштини позитиван став *Рада* према штрајку дисонантан општем тону у штампи. Према истраживању Неце Јованова, штампа је у 57% случајева прећуткивала штрајкове, у 25,5% случајева их је осуђивала, а у 9,1% давала отворену подршку. Можда је у случају синдикалног листа *Рад* заиста прорадила извесна синдикалистичка свест, као и код саме синдикалне организације, која је ипак у 59,8% случајева

радила на задовољавању радничких захтева током штрајка, а у 79,6% случајева су синдикати после штрајка предузимали мере на отклањању дубљих узрока. Дакле, и синдикална организација и синдикално гласило су настојали да буду у служби радничке класе, колико су могли, у релативно уским оквирима које им је наметао систем. Што се повода и дубљих узрока штрајка тиче, они се често подударају у једној тачки: у ниском материјалном вредновању производног рада, што се манифестовало ниским личним дохоцима и неправилностима у њиховој расподели унутар колектива, а и шире. У 90,6% случајева стварни узрок штрајку био је неповољан положај радне организације на тржишту.⁶

Фреквенција штрајкова је у великој мери зависила и од индустријске традиције. Није случајно први велики штрајк у социјалистичкој Југославији избио међу рударима, радницима са највећом традицијом и најбољом организацијом.

Нешто слично показује и табела Неце Јованова о штрајковима у Србији од 1964. до 1966. године, из које се види да су штрајкови чешћи и масовнији у срединама са дужом индустријском традицијом. Зато, рецимо, сви војвођански градови имају већи број штрајкова и штрајкача по глави становника од Београда, а о осталим градовима централне Србије да и не говоримо.⁷

Место ↓ Година→	Број предузећа у штрајку		Број штрајкова		Број учесника у штрајковима			
	1964. 1965.	1966.	1964. 1965.	1966.	1964. 1965.	1966.	Укупно	%
Београд	9	9	11	9	398	527	925	17,4
Нови Сад	5	1	6	1	456	30	486	9,2
Суботица	3	3	3	3	582	285	867	16,3
Крагујевац	3	2	3	2	155	47	202	3,8
Ниш	1	2	1	2	10	225	235	4,4
Лесковац	2	-	2	-	146	-	146	2,8
Зрењанин	3	-	3	-	139	-	139	2,6
Зајечар	2	-	2	-	125	-	125	2,4
Димитровград	1	1	1	1	6	45	51	1,0

6 М. Аврамовић, В. Глишић, П. Марковић, М. Павловић, *Синдикат Београда, 1945–1998*, Београд, 1999, стр. 299–307; Н. Јованов, *н. д.*, стр. 46–61, 162–187; „Је ли то излаз“, *Рад*, 7. 4. 1967; „Боље спречити“, *Рад*, 25. 8. 1967; „Стихијски потез ка прогресивном“, *Рад*, 10. 11. 1967.

7 Н. Јованов, *н. д.*, стр. 112–113.

Све до осамдесетих година преовлађивали су кратки штрајкови, у трајању од неколико сати до једног дана. По саставу учесника то су били скоро искључиво штрајкови радника из непосредне производње, рудара и индустријских радника (71,2%). По гранама су највише штрајковали металци и текстилци.

Осамдесете године су, како каже Михаил Арандаренко, биле „златно доба“ штрајкова. Тада су прихваћени у друштву као легитимни израз незадовољства, а и двострука политичко-економска криза је врхунила тих година. Штрајкови су били један од најбољих показатеља дубине кризе осамдесетих.

Број штрајкова нарочито расте у завршници кризе привреде и државе, после 1986. године. Највише штрајкова је било у Србији. Али, није случајно што је највећи пораст броја штрајкова у БиХ, јер је тамо осамдесетих дошло до размекшавања врло репресивне политичке атмосфере, а затим и у Црној Гори. У републикама са већом политичком толеранцијом и раније је било штрајкова.

Од 1984. расте број учесника у штрајковима па је број штрајкача 1988. године 28,5 пута већи него 1980. Само за годину дана, од 1986. до 1987, број штрајкача се повећао 3,2 пута. Преносимо табелу Дарка Маринковића:

Број штрајкова и учесника 1980–1988.

Година	Број штрајкова	Број учесника	Просечан број учесника у једном штрајку
1980.	247	13.507	55
1981.	216	13.504	62
1982.	174	10.997	63
1983.	336	21.776	64
1984.	384	29.031	75
1985.			
1986.	851	88.860	104
1987.	1.685	288.686	171
1988.	1.851	386.686	208

Југославија је у тој својој последњој деценији постала европски рекордер по броју штрајкова, док се број штрајкова смањивао широм западне Европе.⁸

Број штрајкова достиже врхунац у најтежој години кризе – 1988. Следеће године, која је донела предах у пропадању, број штрајкова је остао велики, али је зато опао број штрајкача. У овом периоду је дошло до једне крупне промене и на лексичком нивоу: како истиче професор Вукашин Павловић, годинама је према штрајковима вођена „нојевска политика“, па они чак нису били називани својим именом већ еуфемистички, „обустава рада“. Али, како је истакао Павловић, иако је штрајк постепено признат као легитимно средство радничке борбе, синдикалне организације се још увек према штрајковима опходе пасивно, а нису се оспособиле да идентификују стање које претходи штрајку и на основу те дијагнозе решавају проблеме.⁹

Штрајкови су имали своје периодичне осцилације. Један од великих таласа штрајкова протутњао је Београдом уочи Првог маја 1987. године. Овај пут, политички форуми су реаговали помирљиво. Драгиша Павловић, тадашњи председник Градског комитета СКЈ, изјавио је тим поводом да је излишно и постављати питање оправданости штрајка у социјализму. Штрајкови су јасна и оштра упозорења радничке класе на грешке у развоју колектива и друштва. Следећи талас штрајкова протутњао је Београдом крајем лета 1987. године. Највећи штрајкови су били у ИМП-у и новобеоградском ФОМ-у, али је штрајковао и врачарски Дом здравља и многи други колективи. У складу са новом политичком атмосфером, Председништво Већа Савеза синдиката Београда је одмах реаговало на својој седници од 21. септембра. Подржани су реални захтеви и утврђено неколико конкретних акција. Одлучно је захтевана исплата минималног личног дохотка и утврђивање минималних зарада (104.000 динара, крајем септембра 220 марака). Прихваћено је да се број запослених у градским синдикатима смањи за десет одсто. Предложено је и да се синдикат избори за право вета на оне одлуке које су у супротности са радничким интересима. Запрећено је градским и републичким властима могућношћу да, ако не смање захватања из привреде, синдикална организација мобилише чланство на остварењу тог захтева. Органи републике и града треба одмах да објасне где и на шта иду средства која се узимају од привреде.

У то време успоставио се обичај да штрајкачи своје захтеве износе пред Савезном скупштином. У том смислу, Председништво Већа Савеза синдиката Београда је 16. јуна 1988. године

8 M. Arandarenko, „Waiting for the Workers: Explaining Labor Quiescence in Serbia“, *Workers after Workers' States: Labor and Politics in Postcommunist Eastern Europe*, S. Crowley and D. Ost (eds), Lanham, Maryland, 2001, pp. 159–179; D. Marinković, *Štrajkovi i društvena kriza*, Beograd, 1995, str. 81–87.

9 Интервју са В. Павловићем, *Београдски радник*, бр. 36, април, 1987.

закључило да би требало да представници савезних и републичких органа, на захтев радника, долазе у организације удруженог рада, а не да ови иду пред Скупштину или друга тела. Занимљиво је запажање Дарка Маринковића да нико није штрајковао испред зграде ЦК на пример, иако је највећа моћ била у Партији. Пред сам крај постојања СФРЈ, синдикат је затражио да се право на штрајк стави у Устав.¹⁰

Зашто штрајкачи у Југославији, чији је број по неким проценама прешао милион, у последњој години постојања државе, 1990, нису довели до промене друштвених односа као у Пољској? За то има неколико разлога, а вероватно је најважнији капацитет политичке елите да преусмери радничко незадовољство на друге мете. Уместо „класног“, нападају „етничког“ непријатеља. У ситуацији огорчења стањем на Косову и у Федерацији, мешало се незадовољство стањем у привреди са жељом да се промени и стање у држави. Тако је, на пример, раднички протест у Ваљеву, октобра 1988. године, у коме је учествовало за Ваљево невероватних 10.000 људи, протекао пре свега у знаку подршке народу Војводине, који је дан пре тога збацио руководство, и Србима и Црногорцима Косова и Метохије. Свега два говорника су помињала зараде и смањење оптерећења привреде.

Ипак је најпознатији пример претварања радничког протеста у национални покрет велики протест радника Раковице пред Савезном скупштином, 4. октобра 1988. Можда је најбољи опис тих демонстрација дао Славољуб Ђукић: „Нашао сам се међу гневним радницима Раковице, испред Скупштине Југославије. То су биле највеће демонстрације после студентске побуне 1968. Изгледало је да смо на прагу социјалних немира: радници су свуда масовно ступали у штрајк. Испред Скупштине Југославије тражили су хлеба и плату. Први пут сам тада чуо: „Живео капитализам!“ Помислио сам да раднике нико не може умирити. Са њима су преговарали синдикалци, представници југословенске владе и Скупштине: сви су извиждани. „Уа, лопови!“ А онда је најављен долазак Милошевића: „На ваш захтев, доћи ће Слободан Милошевић“.

„Хоћемо Слобу! Слобо, слободо!“ скандирали су радници.

Када се Милошевић појавио маса се умирила као хипнотисана. Гутали су сваку његову реч и са одобравањем је дочекивали. Ништа им није ново рекао што нису чули од претходних говорника, али, они су једино веровали њему.

„Спровешћемо привредну реформу, и то одмах!“

„Тако је, одмах“, одобравали су радници.

„Зауставићемо контрареволуцију на Косову и извршити промене Устава Републике Србије.“

10 D. Marinković, *Štrajkovi i društvena kriza*, Beograd, 1995, str. 88; *Синдикат Београда, 1945–1998*, стр. 436–438.

„Србија, Србија, Србија!“

Који год је политичар покушао да привредним реформама стиче политичку предност, доживео је крах. Милошевић није упадао у те замке. Он је нашао лакши пут да стигне до радничких душа: обећао им је јаку, јединствену Србију и повратак националног достојанства „пониженог српског народа“. Радници су заборављали на своје невоље. Имали су узвишенији циљ: моћну Србију и национални понос. „Они су дошли пред Скупштину као радници, отишли су кући као Срби“, био је коментар (Јагош Ђуретић) овог догађаја.

„Нека свако ради свој део посла. Ја ћу доћи код вас на разговор“, поручио је Милошевић радницима Раковице.

„Верујемо Слоби, верујемо Слоби!“ клицала је маса.

„А сад, нека се свако врати на свој посао“, командовао је Милошевић и прошао кроз масу окупљених људи који су му отварали простор, плескали и пружали руку да га додирну. Када је ушао у кола, један радник је пришао и довикнуо возачу: „Чувај га!“¹¹

Међу теоретичарима се воде расправе да ли је тријумф национализма био знак слабости радничке класе још из времена самоуправљања или је Милошевић био принуђен да баш због снаге радничког незадовољства заигра на радничку карту.¹²

Можда је политички најважнији штрајк тог времена онај који је означио почетак коначног пада Југославије, штрајк албанских рудара. Он је започео 20. фебруара 1989. у Трепчи, због најаве промена Устава Србије које су наговештавале смањење аутономије и због смене Азема Власија и Каћуше Јашари у новембру претходне године. Штрајк се проширио на све делове косовског друштва: школе, градски саобраћај итд. Штрајкачи су тражили смену просрпских политичара Али Шукрије, Рахмана Морине и Хусамедина Аземија. Нарочито је драматичан био штрајк у јами рудника „Стари трг“. Председништво ЦК СКЈ је позвало рударе да прекину штрајк. Међутим, словеначко политичко руководство је показало да и оно уме да искористи штрајк у политичке сврхе. У Цанкарјевом дому у Љубљани је 27. фебруара одржан скуп подршке албанским рударима. На том скупу је Милан Кучан изјавио да се у „Старом тргу“ брани авнојевска Југославија.¹³ Тако су словеначки комунисти искористили раднички штрајк у другом делу земље да додају легитимитет својим захтевима за постепени излазак из државне заједнице.

Ако је осамдесетих било разлога за незадовољство и штрајкове, тек ће деведесете показати дубине искушења за радне људе Србије.

11 С. Ђукић, *Како нам се догодио вођа*, Београд, 1992, стр. 265–266;

12 М. Upchurch, „Strategic dilemmas for trade unions in transformation: the experience of Serbia“, *South-East Europe Review*, 4/2006, pp. 43–64; D. Marinković, *Strajkovi i društvena kriza*, стр. 88.

13 *Хронологија: Модерна српска држава 1804–2004*, Б. Прпа (ур.), Београд, 2004, стр. 405–406.

Штрајкови деведесетих

Целе предратне 1991. године Савез синдиката Србије има озбиљне расправе са републичком владом. У јануару траже исплату зајамчених личних доходака или прете генералним штрајком. Мандатар претходне владе Станко Радмиловић није ни дошао на састанак, а мандатар будуће владе Драгутин Зеленовић је рекао да мора да чека формирање новоизабране скупштине (избори су били 9. децембра). Народна скупштина је одбила захтев синдиката, уз образложење да би мешање државе у исплату доходака било супротно тржишном привређивању. Хиљаде земунских радника је 29. јануара кренуло пред Народну скупштину Србије. Штрајк металаца и текстилаца заказан за 5. фебруар је одложен. Начет деветомартовским догађајима, председник Слободан Милошевић примио је 15. марта представнике ова два синдиката. Подржао је све захтеве синдиката, као и право на штрајк и опредељење да буду ванстраначка организација. Међутим, захтеви нису испуњени. У априлу је избио генерални штрајк синдиката текстилаца, кожара и обућара и синдиката металаца. Влада је 17. априла са представницима ова два синдиката закључила договор, који је скупштина истог дана усвојила. Влада се обавезала да до краја априла исплати зајамчене зараде за јануар и фебруар. Ово је био први овако масован штрајк у Србији после Другог светског рата, који је, по проценама синдиката, покренуо 700.000 радника.¹⁴ Занимљиво је да су се за нешто више од месец дана одиграла три велика јавна протеста, деветомартовски, студентска теразијска чесма и штрајк стотина хиљада радника, али да се нису повезали, иако је, по сведочењу неких синдикалних активиста, било неуспешних покушаја да се вође тадашње ДС заинтересују за раднички штрајк.¹⁵ Ни следећих десет година нико није успевао да повеже радничко незадовољство са опозицијом. Није случајно то што је режим Слободана Милошевића пао тек када су се опозиционим немирима придружили и радници, пре свих они из Колубаре.

Од пролећа 1992. године редовно штрајкују просветни радници. Њихов број, незаменљива и релативно заштићена позиција, као и сразмерно висока свест, дала им је велику преговарачку моћ. У првом великом штрајку, априла те године, већина запослених у 1.000 школа радила је по режиму скраћених часова од 30 минута. Осим загарантоване најмање цене рада од 17.000 динара, тражили су да држава издваја 5% националног дохотка за образовање. Држава им је понудила 12.737 динара (што је било око 60 марака). У овом штрајку заједно су учествовали

14 В. Глишић, М. Аћимовић, П. Марковић, М. Павловић, *Синдикат Београда 1945–1998*, Београд, 1999, стр. 472–479; „Захтеви Синдиката пред Скупштином”, *Политика*, 28. 1. 1991.

15 Разговор Слободана Лаловића са аутором.

чланови самосталног и независних синдиката, што није био тако чест случај. Рецимо, у новембру те године дошло је до озбиљних свађа између металаца из ова два синдиката, због одвојених преговора са владом. У септембру су просветари-синдикалисти запретили кривичном тужбом против Министарства просвете и Владе због неисплаћених разлика. Министарство просвете је одбило те примедбе. Просветари су штрајковали и 1993, најтеже и најгоре године. У складу са општим повратком на трампу у то време тражили су по 25 килограма брашна, 10 килограма шећера и пет литара уља. Похвалили су Небојшу Човића, тада председника Градског одбора СПС-а, који их је подржао, а који је након тога смењен.¹⁶

Први генерални штрајк под режимом санкција одржан је у 26. марта 1993. и био је једночасовни у Србији (од 10 до 11 часова), а једнодневни у Београду, где од 526.011 запослених само 27.095 није подржало штрајк. У Београду су радили просветари (скраћено), трговине, домови здравља и градски превоз. Други генерални штрајк је одржан 5. августа исте године. Овај штрајк је трајао један дан, јер је Влада, по мишљењу Председништва ВСС Србије, прихватила све услове. Синдикат је тражио зараде на нивоу за минимум егзистенције, заустављање пљачке друштвене својине и ревизију својинске трансформације у предузећима. Влада је обећала усклађивање минималних плата и пензија на сваких 10 дана. Штрајкачи су решили да „замрзну“ штрајк до септембра. Синдикат „Независност“ је одбио да сарађује у организацији генералног штрајка са ССС, због сумње у његов успех и недостатка „основних синдикалних захтева“ у виду ефикасног социјалног програма и увођења социјалне карте за све запослене.¹⁷

Било је и мањих штрајкова по гранама и предузећима. Иронијом историје, један од највећих штрајкова био је онај у рудницима Трепче, у којима је само три године раније штрајк албанских рудара убрзао распад земље. У децембру 1992. 7.500 запослених у Трепчи штрајковало је више од месец дана. Тражили су боље плате и основне услове за рад. Синдикалне организације из централне Србије слале су им помоћ у уљу и другим намирницама.

Неки штрајкови су изазивали шаљиве коментаре, као тродневни штрајк радника градске чистоће у јануару 1993. године. „Београд је неколико јануарских дана наликовао Њујорку. Штрајк радника Градске чистоће 'претио' је да се у нашој метрополи

16 В. Глишић, М. Аћимовић, *н. д.*; „Влада посвађала синдикате“, *Борба*, 3. 11. 1992; „Туже Министарство и Владу“, *Политика*, 15. 9. 1992; „Чудна реакција ГО Синдиката“, *Политика*, 16. 9. 1992; „Škole se ne otvaraju prvog septembra“, *Borba*, 24. 8. 1993.

17 *Борба*, 24. 3. 1993; В. Глишић, М. Аћимовић, *н. д.*, стр. 483–490; „Синдикат још верује влади“, *Рад*, 30. 4. 1993; „Na ledu' do septembra“, *Rad*, avgust 1993.

понове слике са њујоршких улица препуних смећа. Разлике додуше постоје, јер су радници који брину о чистоћи Њујорка права господа, бар плата што се тиче", пише синдикални лист.

Пред саме децембарске изборе 1993. одржан је велики штрајк земунских радника, предвођених радницима „Змаја", скоро искључиво организованим у ССС. Њихов синдикални вођа Милика Јовановић је изјавио како су Пољаци имали среће са Лехом Валенсом. „Када би се код нас појавио сличан синдикални лидер, можда би се цела ствар могла и спасити." По први пут нису тражили само помоћ, већ могућност да сами зараде плате. Синдикат „Независност" је одбио да учествује у овом штрајку, због сумњи у политичку позадину, уз изјаву: „када неки штрајк буду напали на телевизији и из државних синдиката, знаћемо да је у питању прави штрајк". Међу штрајкачима се обрео Вук Драшковић, али је на повике да радници неће политику изјавио да је само у пролазу за Сремску Митровицу.¹⁸

Штрајкови су бивали успешни само на локалном нивоу. У Пироту су с пролећа 1994. године радници „Првог маја" успели да смене руководство после 24 дана штрајка. То је, додуше, била реткост, па је и часопис *Рад* реаговао са одушевљењем.

„Сезона мира", која је наступила Аврамовићевим програмом, почела је да нестаје с пролећа 1995, уз повратак инфлације, мада „обичне", а не више хипер. Сеадамнаестог маја је 2.000 текстилаца, кожара и обућара одржало протестни збор у Дому синдиката. Били су гневни што Влада није одговорила на десет њихових предлога.

Потпредседник владе Слободан Бабић рекао је да је најозбиљнији проблем за ову грану – нестанак тржишта. Председница Републичког одбора овог гранског синдиката Славица Савић је критиковала ТВ Београд што није извештавао о конференцији за штампу. Овај пут су радници увели неке новине у начин демонстрирања, као што је десетоминутно ћутање пред Владом Србије. Директори текстилних фирми, као што је Станиша Јањић из холдинг компаније YUMCO, која у то време има 13 хиљада радника, тврдили су да штрајкови само штете. Маја 1995. започиње најдужи штрајк у Србији, онај у „Југоекспорту", који је трајао до августа следеће године. Од почетка јуна 1995. шест хиљада радника крушевачког „14. октобра" је ступило и вишенедељни штрајк против пословодства са директором Слободаном Милошевићем. Председник Републичког одбора синдиката металаца Србије позвао је председника Србије Милошевића да заштити синдикалне активисте. У јесен те године штрајковима прибегавају, или прете њима, раковички басен, крагујевачки оружари, ЕПС и други. Алатничари из Урошевца су провели недељу дана у синдикалном

18 „Плате, чизме и рукавице", *Рад*, 29. 1. 1993; „Haos kao upozorenje", *Rad*, 29. 1. 1993; „Чекајући Валенсу", *НИН*, 17. 12. 1993.

седишту. Металци Раковице су сваки дан блокирали Видиковачки мост, а средином октобра су дошли пред Савезну скупштину, где их овог пута нико није дочекао „сем Росандићевих коња“, пише *НИН*. Осмог новембра 1995. протестовали су земунски радници. Просветари су ступили у генерални штрајк 1. фебруара 1996. године. Тада су по зарадама били на 61. од 80 места, а ни такву плату нису примили од децембра. У овом штрајку часови су били скраћени за 15 минута. Тих дана је изашао горе наведен *НИН*-ов чланак, у коме се описује како у Србији штрајкује грана по грана (металци, па текстилци, па просветари), а држава се сналази тако што узима једнима да би дала другима. Просветари су 20. фебруара прекинули штрајк, приставши на 20 одсто повећања зарада. Хиљаде радника новобеоградског ИМТ-а су у пролеће 1996. године два месеца штрајковале у фабричком кругу, да би 13. маја дошле пред Владу. Тамо су радници одушевљено поздравили Драгослава Аврамовића, који је смењен два дана касније. Гувернер им је рекао да постоје четири начина да се реши беспарица: да се смање захватања државе, да се штампа новац, да се продају луксузна добра и да се врате у земљу паре изнете за време санкција. Недељу дана касније штрајковали су и некада привилеговани радници у здравству, управи и правосуђу.

Штрајк у здравству је трајао девет дана, од 20. до 29. маја. Радници управе и правосуђа организовали су једночасовне протесте. Скоро у исто време радници краљевачког „Магнохрома“ штрајкују 20 дана. У августу те године крагујевачки оружари покрећу двомесечна једночасовна окупљања. Председништво ССС Београда је октобра 1996. предложило шестомесечни мораторијум на штрајкове. Међутим, радници и даље штрајкују. Неки штрајкачи долазе и у сукоб са полицијом, као у ГСП-у крајем октобра 1996.

Ови догађаји најавили су бурну јесен и зиму 1996/97. године. Због два месеца у кашњењу плата, просветари опет ступају у штрајк 3. фебруара, дан после можда најбруталније полицијске интервенције током грађанског протеста на Бранковом мосту. У штрајку је учествовало више од 1.000 школа, а овај пут су потпуно обуставили рад. У штрајк су ступили и дечји вртићи, а придружили су му се и остали синдикати. Више од десет хиљада просветара је 13. фебруара, заједно са ђачким родитељима, демонстрирало испред Владе. Онда је три дана касније Томислав Бановић потписао споразум са Мирком Марјановићем, председником Владе. Настала је забуна око наставка штрајка. Председник синдиката радника образовања, науке и културе Јагош Булатовић је порекао право Бановића да потписује споразуме у име преговарачког тима. Председник Бановић је рекао да је потписао у најбољем интересу просветних радника, ђака и синдиката, а да могу да траже његову смену. Секретар синдиката управе и правосуђа Живота Рисимовић је подржао председника, јер би наставак штрајка, који

траже они који би да руше Владу, изгубио социјалну димензију. Крајем фебруара штрајк је прекинут, с тим што су понегде још одржавани скраћени часови. Двадесет и петог фебруара протестовали су и текстилци, кожари и обућари, којима је признато да треба да им се репрограмирају дугови према држави, а истог дана су одржали и једносатни штрајк упозорења у здравству. Здравствени радници су ступили у шестонедељни штрајк 12. маја, у коме су радили по минимуму процеса рада (као суботом и недељом). Штрајк је избио јер нису добили мартовске плате и обухватио је 80 одсто запослених. Штрајк је окончан 21. јуна, пар недеља после продаје „Телекома“. Наступило је смиривање и стабилизација режима. Најдраматичнији штрајк после тога био је септембарски штрајк београдског ГСП-а. Након победе опозиције у Београду, држава је укинула све субвенције и помоћ београдском градском саобраћају. Дводневни штрајк, који је бацио Београд у колапс, смањио је број возила на улицама на трећину нормалног. Ново руководство града, са Зораном Ђинђићем на челу, сматрало је да је Самостални синдикат организовао овај штрајк у договору са СПС-ом. Синдикат је то порицао. Следећи велики и потпуни штрајк у ГСП-у догодио се у јануару 1998. године и трајао је скоро недељу дана. У таквој ситуацији градске власти су дошле на идеју да допусте приватницима да, половним аутобусима увезеним одасвуд, превозе Београђане.¹⁹

Штрајкови у 21. веку

Крај века се у Србији поклопио са крајем режима. Петог октобра 2000. године дошло је до једног необичног преврата. Он се разликовао од свих осталих протеста претходне деценије: по броју учесника, по организованости, тако реткој код Срба, јасном циљу и по структури. У овом преврату су велику улогу одиграли синдикално организовани радници, пре свега рудари Колубарског басена. Председништво Већа Савеза синдиката Србије је 2. октобра упутило саопштење у коме се Савезна изборна комисија позива да утврди потпуне податке о резултатима гласања 24. септембра или ће 4. октобра позвати све чланове на генерални штрајк. Сличне захтеве, само у десет тачака, упутили су и Уједињени грански синдикати „Независност“. Рудари из колубарских копова су већ били неколико дана (од 29. септембра) у штрајку. Тимотија Гартон Еша колубарски рудари подсетили су на Гдањск, двадесет година раније. Некима од њих је песма „Пољска у мом срцу“ Џонија Штулића била надахнуће.

19 Ч. Антић, *Студентска фронда*, Београд, 2011; „Потпуна обустава рада“, *Синдикални повереник*, 10, 14, 24. 2. 1997; Исто, 11. 3. 1997, 17. 5. 1997; S. Antić, *Zarobljena zemlja*, str. 218–234; P. Marković, *Trajnost i promena*, Beograd, 2007, str. 152–153; „На корист или штету грађана“, *Синдикални повереник*, 22. 1. 1998.

На дан пред пад Слободана Милошевића, 4. октобра, милиција је добила наређење да силом растера рударе и поново покрене производњу. Новинари су догађаје 4. октобра око рудника назвали „Колубарска битка“. Тада се видело да полиција није спремна да пуца на народ, у овом случају на раднике. Ту је испробана организованост превратника, који су успели да апел Радио Лазареваца прошире широм Србије и да доведу помоћ рударима. Ту је, на крају крајева, први пут испробан багер као оружје демонстраната. Западни новинари су били мало разочарани тиме што у овом, уз 27. март 1941. године, српском преврату са најмање жртава није било више крви, па је половина ТВ екипа великих медијских кућа већ 6. октобра отишла за Израел, тврди Еш.²⁰

Већ у фебруару 2001. је забрањено генералним штрајком због закона о својинској трансформацији. Смиљанић је овај закон назвао „гуљењем коже радника“. По предлогу тог закона укинула би се одредба о 60 одсто акција које се деле запосленима. Објашњење Владе да страни капитал не жели да инвестира у фирме са радничким акционарима, оценио је наивним. Александар Ивовић, предводник металаца, изразио је чуђење што Влада није донела законе који би утврдили начин стицања имовине оних који су се енорно обогатили. Синдикати су одустали од штрајка када им је министар за привреду и приватизацију Александар Влаховић обећао бољи закон, који ће одговарати и светским тржиштима и радницима. Смиљанић је, са своје стране, обећао оставку ако Влаховић не испуни обећање.²¹

Крајем марта 2001. године одлучено је да се 30. марта ступи у једночасовни генерални штрајк упозорења ако Влада истраје на свом концепту одсуства социјалног дијалога. Иако је министар финансија Божидар Ђелић, почетком априла 2001, на састанку са Већем ССС изјавио да у Србији нема шта да се дели, те да је производња на нивоу средње развијене афричке земље, па да стога нема потребе за штрајковима, синдикалне вође нису одустајале од протеста. Најоштрији према синдикалним захтевима је био бивши вођа синдикалне организације АСНС Драган Миловановић, у том тренутку министар рада. Он је изјавио како се Влада труди да некако привуче страни капитал, „па би нам само још штрајкови фалили. Нација се одвикла од рада, стара је, болесна је и још треба сад да штрајкује... Нема владе која је више преговарала и разговарала са синдикатима од ове. Али, синдикат треба да се бави својим темама, радним односима, правима радника, а не да се меша у буџет и пореске законе.“ Иначе, када је изабран

20 D. Bujošević, I. Radovanović, 5. oktobar. *Dvadeset četiri sata prevrata*, Beograd, 2001, str. 33–42; *Nova srpska politička misao, posebno izdanje Srbija posle Miloševića*, Beograd, 2001, str. 9–26, 95–112; D. Marinković „Strike at Kolubara: A case study“, *South East Europe Review for Labour and Social Affairs*, vol. 6, no. 3, 2003, pp. 41–72.

21 Синдикални повереник, 31. 1. 2001; „Моћ социјалног узнемирења“, *НИН*, 22. 2. 2001; *Борба*, 8, 12. 2. 2001.

за министра у јануару 2001, Миловановић је критиковао Закон о штрајку из деведесетих година као „Закон против штрајка“. Одмах затим је изјавио да Влада очекује од синдиката да се годину дана уздржавају од штрајка. Нешто касније је овај министар објаснио да је по закону о раду и запошљавању, који је био у припреми, српски радник заштићен као у Немачкој: „Нађите ми земљу у којој је радник заштићенији него у Немачкој“.²²

Годину дана после октобарских промена 2000. синдикати су врло незадовољни Законом о раду и Законом о приватизацији. Велики једносатни штрајк упозорења, у коме је учествовало пола милиона радника, одржан је 4. септембра, у организацији ССС. Металци су по киши демонстрирали више сати испред Владе, 6. септембра. Смиљанић је том приликом рекао да „и небо плаче због радника“. И они су демонстрирали због Закона о приватизацији и „капиталистичког“ Закона о раду. Одржан је и округли сто о том закону, у организацији Центра за либерално-демократске студије и Светске банке. И „Независност“ и ССС су имали примедбе на тај закон, а подржали су га АСНС и Унија послодаваца. Представник Уније послодаваца Драгутин Загорац је рекао да је заблуда да послодавци добијају а радници губе тим законом и да се не треба плашити отпуштања.

Синдикати су 16. октобра 2001. кренули у генерални штрајк. Деветнаестог октобра су на један сат блокирали главне београдске саобраћајнице, а полицијски генерал Бошко Буха, који је годину дана раније спречио пуцање на колубарске раднике, запретио је и кривичним пријавама за угрожавање функционисања важних служби, као што су ватрогасци и хитна помоћ. За 23. октобар је заказан велики заједнички протест ССС и УГС „Независност“, а прикључио им се и Нови синдикат здравства, под називом „Радничка Србија у Београду“. АСНС је напао протест и бранио Закон о раду. Демонстранти су опет захтевали повлачење Закона о раду из процедуре. И синдикални лист је указао на значај овог протеста: „Први пут је (Савез синдиката Србије) у акцију ишао заједно са синдикатом 'Независност' (и Новим синдикатом здравства), што је до јуче, док су међусобно размењивали само увреде, било незамисливо“. Протест се завршио преговорима са шефом посланичке групе ДОС-а Чedomиrom Јовановићем. Народна скупштина је обећала да ће прихватити велики број амандмана ССС. Зоран Стојиљковић са ФПН је истакао необичност преговора са Скупштином, уместо са Владом, али је реч о изнуђеном решењу, јер није функционисао социјални дијалог.

22 Синдикални повереник, 31. 1. 2001; „У петак, генерални штрајк упозорења“, Борба, 28. 3. 2001; „У Србији нема шта да се дели“, Борба, 6. 4. 2001; „На цени су полутке“, НИН, 5. 4. 2001; „Заштићени као Немци“, НИН, 14. 6. 2001; „Почетак социјалног дијалога“, Синдикални повереник, 26. 4. 2001; „Последњи позив влади“, Синдикални повереник, 18. 5. 2001; „А где су радници“, Политика, 12. 8. 2001; Политика, 15. 6. 2001, 23. 6. 2001, 5. 7. 2001.

Дарко Маринковић је указао на чињеницу да је новина код овог протеста и генералног штрајка то што се нису односили само на плате, као већина других протеста, већ на једно принципијелно законско питање. Скупштина и ССС су усагласили 50 амандмана, али је Влада од тога предложила само 19. Тринаестог новембра 2001. године је одржана седница Председништва Већа ССС, на којој се захтевало усвајање свих тих 50 амандмана. На крају је, уз сумњиво пребројавање, са једним гласом више, 3. децембра у Народној скупштини усвојен Закон о раду, са 23 синдикална амандмана. АСНС је најавила митинг подршке закону.²³

Највише сукоба са државом је било у пропалим циновима социјалистичке индустријализације. На пример, радници Рударско-топионичарског базена Бор су стално негодовали због тешког стања, па су у фебруару 2002. запретили „маршем гладних“ на Београд. У Мајданпеку су истог месеца заузели локалну радиостаницу и заробили представнике Владе Србије, захтевајући да дођу премијер Ђинђић и министар финансија Ђелић. У Краљеву су штрајковали глађу. У марту 2002. у генерални штрајк, који је трајао једанаест дана, ступило је 30.000 људи на железници. Током лета организовали су једночасовне штрајкове упозорења. У јулу је за јесен исте године најављен генерални штрајк због поскупљења струје. Та одлука је пала након разговора Смиљанића са сарадницима и Кори Удовички, министарке енергетике и рударства. Удовички је истакла да се код нас троши два и по пута више струје по јединици производа, док су синдикалци тражили попуст за социјално угрожене. До генералног штрајка није дошло.

Те 2002. године није било великих штрајкова на нивоу целе земље и поред најаве „врућег синдикалног лета“ и „вруће синдикалне јесени“. Синдикални лист је тај недостатак штрајкова упоредио са Европом, коју су те јесени потресали раднички протести, и питао је о томе синдикалне функционере. Смиљанић је рекао да кап тек што није прелила чашу. Председник ВССС Југославије Радослав Илић „запретио“ је констатацијом да је „истекао раднички тајм-аут“. Чанак је рекао да ће штрајкова бити више када буде имало шта да се дели. Зоран Маленовић, председник РОС пољопривреде, прехранбене, дуванске индустрије и водопривреде, указао је на чињеницу да су штрајкови једино били половично успешни у јавним службама, здравству и образовању. Љубисав Орбовић је неке разлоге за малобројне штрајкове потражио у томе што су многи радници на принудним одморима

23 „За блокаду улица и кривичне пријаве“, *Политика*, 20. 10. 2001; „Окупљање радника из читаве Србије“, *Политика*, 23. 10. 2001; „Радницима омогућити да раде и зараде“, *Политика*, 27. 10. 2001; „Први прави“, 3. Стојиљковић, „(Не)позната правила“, Ж. Кулић, „Враћање на почетак“, *Синдикални повереник*, 29. 10. 2001; Д. Маринковић, „Први заједнички наступ“, „Једно усаглашено, друго предложено“, *Синдикални повереник*, 30. 11. 2001; 7. 12. 2001.

изгубили контакт са својим фирмама и што је све мање младих борбених радника.²⁴

Ситуација са штрајковима се драматично променила 2003. године. Већ у јануару су се покренули Бор, Мајданпек, као и крагујевачки радници. Радници Бора и Мајданпека су говорили да су толико угрожени економски и еколошки да им само остаје да се иселе. СССР је у начелу подржао те штрајкове, мада се председник Самосталног синдиката фабрике „Застава аутомобили“ у Крагујевцу Зоран Михајловић оградио од организације „Раднички отпор“, која злоупотребава незадовољство радника и може да угрози долазак страног партнера.

До затишја у штрајковима дошло је за време ванредног стања после убиства премијера Зорана Ђинђића, 12. марта 2003. године. Већ сутрадан је Веће СССР донело одлуку да се све синдикалне активности прилагоде ванредном стању. Када је оно истекло, Председништво Већа СССР је 27. маја предложило Већу да крену протести под називом „За спас радништва и привреде Србије“. Ови протести су одржани 18. јуна по великим градовима Србије и 25. јуна на Тргу Николе Пашића у Београду. Влада Србије је напала СССР да је његов мотив чување имовине, јер организује штрајк када су почели преговори о расподели синдикалне својине. Миленко Смиљанић је на конференцији за штампу изјавио да његов синдикат очекује оставку Владе до септембра. Поменуо је и организовање синдикалних специјалаца који ће чувати демонстранте од репресије. Захтев за смену Владе је поновио 27. августа, упутивши отворено писмо Влади Србије.²⁵

Прве године Коштуничине владе (2004) обновљено је примирје. У пролеће 2005. почиње опет талас штрајкова. У марту долази до серије штрајкова праћених сукобима са полицијом, у „Застави“, ЈАТ-у, нишком „Нисалу“, крушевачкој „Жупи“, радника у правосуђу, коповима „Костолац“, међу ужичким машиновођама. Ови потоњи су прекинули штрајк и извинили се директору Миланку Шаранчићу и министру Велимиру Илићу. Највише пажње је изазвао штрајк авио-механичара у ЈАТ-у, којима је забрањено отказима, и где су доведени штрајкбрехери из Туниса. Када су широм Европе опет избили штрајкови с пролећа 2006, опет су се новинари и синдикални активисти запитали зашто тога нема у Србији. Чак ни најаве измена Закона о раду које дају много већу власт послодавцима не могу да покрену српске раднике ни

24 *Синдикални повереник*, 28. 2. 2002; „Стали возови“, *Синдикални повереник*, 20. 3. 2002; „На јесен генерални штрајк“, *Синдикални повереник*, 30. 7. 2002; „Велики залагај се мора прогутати“, *Борба*, 7. 7. 2002; „Штрајкови тресу Европу“, *Синдикални повереник*, 30. 11. 2002; „Зашто нема штрајкова“, *Синдикални повереник*, 25. 12. 2002.

25 „Бор Мајданпек, Крагујевац...“, *Синдикални повереник*, 23. 2. 2003; *Политика*, 8. 3. 2003; „И за синдикат ванредно“, *Синдикални повереник*, 24. 3. 2003; „За спас радништва“, *Синдикални повереник*, 31. 5. 2003; „Радничка је мука преголема“, 30. 6. 2003; „Раднички сигнали“, *Политика* 27. 6. 2003.

студенте. Овде се алудирало на штрајкове у Француској, изазване намерама државе да промени Закон о раду на штету младих.²⁶

Следеће, 2007. године СССС је приступио стварању штрајкачких фондова, које су неки грански синдикати већ имали, а који ће се користити за техничку подршку протестима. Већ у лето 2007, по изјави Љубисава Орбовића, синдикати су са расположивим средствима могли да током више дана изведу неколико стотина хиљада људи. У лето 2007. је формиран Штрајкачки фонд, за који је било предвиђено пет одсто средстава од чланицине која пристиже на рачун Већа СССС. Те године није било много штрајкова. Треба поменути, осим традиционалног штрајка просветара, штрајк радника у правосуђу и протесте здравствених радника.²⁷

Синдикати су 2007. и 2008. организовали првомајске протесте са 12.000 и 40.000 учесника, док је 29. априла 2009. протестовало више од 50.000 синдикалаца. Те године је штрајковало око 30 предузећа месечно, али је талас штрајкова вртоглаво растао како се година ближила крају. У септембру 2009. је штрајковало 32.000 радника. Од блокаде београдских улица прешли су на блокирање саобраћајница у унутрашњости. Тако су радници грађевинске фирме „Први мај“ из Лапова у више наврата блокирали пругу Београд–Ниш. Многи су штрајковали глађу, а у априлу је један од штрајкача у текстилној фабрици у Новом Пазару, Зоран Булатовић, себи одсекао прст. У мају су на носилима износили изгладнеле жене из крагујевачке фабрике коже „Партизан“. Штрајкачи су се питали како је држава имала пара за Миладина Ковачевића (спортисту који је претукао друга у САД-у, за кога је плаћена велика кауција) а за њих не. У Куршумлији, јануара 2010. године, цео град се придружио штрајкачима. Питање је тренутка, тврдили су синдикални лидери, када ће се то пренети и на остале градове. Љубисав Орбовић, председник СССС, 20. јануара на конференцији за штампу је изнео податак да је целе 2009. године било 100 штрајкова, а да је само у јануару 2010. избило већ 30 штрајкова. Потпредседник Већа СССС Драган Зарубица је 26. јануара оштро реаговао на намеру власти да ограничи штрајкове. Опет је Мирослав Прокопијевић изазвао негодовање синдикалних стручњака, овог пута Наде Новаковић, када је написао да је Влада послала лош сигнал, јер је била сувише мека према штрајкачима. Штрајкови су се наставили и у фебруару, па је 19. фебруара било 50 штрајкова у Србији, а 13 их је окончано

26 „Мирење с немирима“, *Синдикални повереник*, 31. 3. 2005; „Штрајкови тресу Европу“, *Синдикални повереник*, 31. 3. 2006; „Француски сценарио у Србији“, *Синдикални повереник*, 25. 4. 2006.

27 „Самостални синдикат прети штрајковима“, *Глас јавности*, 5. 7. 2007; *Синдикални повереник*, 31. 7. 2007; *Синдикални повереник*, октобар 2007, новембар 2007.

тог дана. За прва три месеца 2010. у просеку је дневно било 70 до 80 штрајкова.²⁸

Преко лета је дошло до извесног смиривања. Следећи велики протест је организован због Закона о пензионом и инвалидском осигурању који је наметнуо ММФ. У Бору је више синдиката 29. септембра, на дан када је Европска конфедерација синдиката организовала протесте због мера штедње широм континента, извело неколико хиљада демонстраната. Неколико дана раније, сличан протест је одржан и у Крушевцу. Још већи протест је одржан у Новом Саду, 22. октобра. У октобру је овај закон повучен из процедуре. Интересовање чланства је изненадило организаторе, који нису имали довољно аутобуса.²⁹

Штрајкови се настављају у зиму 2011. године. У фебруару штрајкује здравство, тражећи повишицу око 14 одсто. Традиционално је штрајковала и просвета, а придружио им се и део запослених у јавним службама и у полицији. У јулу те године радници „Нибенс“ групе, који плату нису добили од фебруара, а топли оброк и путне трошкове од 2009, блокирају ауто-пут Београд–Хоргош. У јесен, у новембру, хиљаде радника стамбено-комуналних делатности демонстрира против усвајања штетних закона који омогућавају распродају таквих ресурса као што је вода.

Симболички пригодно, на почетку друге деценије 21. века одбрањен је и један докторат посвећен штрајковима после 2000. године. Социолог Нада Новаковић, која је раније написала књигу о положају радничке класе од 1960. до 1990, доказала је интересну коалицију политичке и нове власничке елите у Србији. Због тог интересног савеза приватизација је извршена изразито на штету радничке класе. Радничка класа је покушала да се брани штрајковима, али није имала много успеха, због слабости синдиката, распарчаности радничке класе и неразвијене свести о правом значењу приватизације. Немоћни да побољшају свој положај, радници су, како се прва деценија 21. века окончавала, прибегавали екстремним формама протеста, изразима социјалног очајања.³⁰

28 14. Конгрес Савеза Самосталних синдиката Србије. Документи, Београд, 2010; „Štrajkače iznosili na nosilima“, Press, 9. 5. 2009; „Sindikat traži da se radnici namire“, Press, 20. 11. 2009; „Штрајкач себи одсекао прст“, Синдикални повереник, 27. 4. 2009; „Синдикати поново на испиту“, Синдикални повереник, 30. 9. 2009; „Da li se širi sindrom Kuršumlja“, Akter, 25. 1. 2010; „Штрајкачки цунами тресе Србију“, „Сит гладноме не верује“, Синдикални повереник, 29. 1. 2010; „Радничка буна се наставља“, Синдикални повереник, 26. 2. 2010; „Дозлогрдило“, Синдикални повереник, 31. 3. 2010.

29 „Бунт у Србији, као у Европи“, „Заставе горе, влада доле“, „Крушевачки старт“, Синдикални повереник, 30. 9. 2010; „Рововски рат“, Синдикални повереник, 29. 10. 2010; „Врата остају отворена“, Синдикални повереник, 30. 10. 2010.

30 „Мајка и маћеха“, „И лекари једу“, Синдикални повереник, 28. 2. 2011; „Барикаде на ауто путу“, Синдикални повереник, 29. 7. 2011; „Стоп штетним законима“, Синдикални повереник, 30. 11. 2011; Нада Г. Новаковић, Радничка класа и штрајкови у Србији после 2000. године, Универзитетска библиотека, Београд, 2011.

Историја радничких штрајкова показује особености развоја југословенског друштва. Показује се да је учесталост штрајкова у социјализму зависила од прећутне подршке вођства државе. Када год би Тито, на пример, напао привилегије, богаћење, штрајкови су бивали чешћи. У транзиционом периоду се разликују два раздобља: деведесете године, када су се радници борили за голо преживљавање и период после 2000. године када су синдикати покушавали да штрајковима заштите нека стечена права. Један од парадокса транзиције у Србији је чињеница да су штрајкови били мање успешни у време транзиције, када су били дозвољени, него у време социјализма, у којем су наводно били забрањени.

Summary

Predrag J. Marković, Ph. D.

Labor Strikes in Socialist and Transitional Societies of Yugoslavia and Serbia

| **Key words:** *strikes, socialist Yugoslavia, transitional Serbia*

The paper deals with the history of strikes in socialist Yugoslavia and transitional Serbia. The very existence of strikes is an indication of relative liberalism of the Yugoslav regime. Its frequency in socialism depended on the tacit support of certain parts of the regime. When the regime criticized the social differences and privileges of the leadership, strikes broke out more often. A tacit coalition was formed between the working class and the great leader against bureaucracy. Two periods can be differentiated in the transitional period: the first in the 90s when strikes were organized in order to provide basic survival of the workers and the period after 2000 when the trade unions attempted to protect the workers' social rights gained in socialism, usually without much success.

УДК 32.019.5(497.1:73)"195/196"
327.8(497.1:73)"195/196"
316.75(497.1)"195/196"

Др Радина ВУЧЕТИЋ

АМЕРИЧКА „ЈАВНА ДИПЛОМАТИЈА“ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ 50-их И 60-их ГОДИНА XX ВЕКА*

Апстракт: Тема рада је америчка пропаганда кроз званичне америчке институције у социјалистичкој Југославији и њена улога у борби за „срца и душе“ у хладном рату. На примерима делатности Информативне службе САД-а, Америчке читаонице, часописа Преглед и радија Глас Америке праћени су главни правци америчке пропаганде, као и југословенске реакције на њих.

Кључне речи: америчка пропаганда, Амбасада САД-а, Америчка читаоница, Глас Америке, Преглед

Пропаганда је стара колико и организовано људско друштво, а њен значај и улога стално су расли с технолошким напретком, да би у 20. веку, нарочито захваљујући развоју медија, она достигла свој врхунац. Иако реч пропаганда води порекло из Ватикана, као опис папине специјалне комисије *Congregatio de Propaganda Fide*, чији задатак је био да брани веру од изазова реформације, ширење пропаганде се највише везује за 20. век, за ратну пропаганду, која је почела у Првом, а доживела прави успон у Другом светском рату, као и за комунистичку, нацистичку, пропаганду различитих држава и система, хладноратовску пропаганду.¹

Данас постоји низ дефиниција ове појаве, али је за разумевање хладноратовске пропаганде, најсвеобухватнија она која као циљ дефинише убеђивање да постоји само један ваљан угао гледања на ствари и да треба елиминисати све остале вредности.² Или, како ју је дефинисао чувени теоретичар пропаганде Филип Тејлор, то је слање одређене поруке с циљем да се утиче на људе да мисле

* Рад је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 P. M. Taylor, *Munitions of the Mind. A History of Propaganda from the ancient world to the present day*, Manchester University Press, 2003, pp. 2–16.

2 „Propaganda, Definitions of”, *Propaganda and Mass Persuasion: A Historical Encyclopedia, 1500 to Present*, Santa Barbara – Denver – Oxford, 2003, pp. 320–321.

и да се понашају на жељени начин онога који врши пропаганду.³ Ако се узме у обзир начин деловања пропаганде у хладном рату, било да је реч о америчкој или о совјетској пропаганди, јасно је да се радило о свесном утицају на људе, својеврсној индоктринацији, с циљем мењања њихових уверења путем најразличитијих медија комуникације. Требало је комунисту убедити да заволи капитализам и капиталисту да се окрене комунизму.

Развој америчке пропаганде у 20. веку може се пратити од Првог светског рата, али до правог успона долази у Другом светском рату, са формирањем Уреда за ратно информисање, основаног 1942. године.⁴ Овај уред радио је на пропагирању америчких ратних циљева и на борби против непријатеља најразличитијим средствима (плакатима, флајерима, штампом, радио-емисијама, карикатурама, филмовима, па и пин-ап девојкама).⁵ У послератном свету, амерички председник Хари Труман прецизирао је да је циљ америчке пропаганде да се „побрине да други људи добију пуну и тачну слику америчког живота, као и циљева политике Владе САД.“⁶ Додатни подстицај јачању улоге пропаганде у борби за „срца и душе“ имало је доношење Смит-Мунтовог закона 1948. године, чији је један од постулата било уверење да су речи у великој мери замениле оружје, што се материјализовало покретањем програма „међународног информисања и размене у образовању“.⁷ Идеја је била да се промовише боље разумевање САД-а у иностранству и да се ојача међународна сарадња, уз коришћење средстава модерне комуникације, за ширење информација о Америци.⁸

У хладном рату, некадашњи Уред за ратно информисање добио је нову улогу кроз делатност нове институције – Информативне службе САД-а (United States Information Agency – USIA), са

3 P. M. Taylor, *Munitions of the Mind...*, p. 6.

4 Уред за ратно информисање (Office of War Information) је основан у јуну 1942, а деловао је до августа 1945, када је преименован у Office of International Information and Cultural Affairs, а потом 1947. у Office of International Education and Education Exchange, да би од 1948. у оквиру Стејт департмента били основани Office of Information и Office of Educational Exchange, које је водио помоћник државног секретара Џорџ Ален, све до 1. августа 1953, када је основана United States Information Agency (USIA) – Информативна служба САД-а. Име је поново промењено 1978. у United States International Communication Agency, али је стари назив USIA враћен поново 1982.

5 Опширније у: *Propaganda and Mass Persuasion: A Historical Encyclopedia, 1500 to present* (odrednice: OWI, VOA, World War II); P. M. Taylor, *Munitions of Mind...*, pp. 228–233; C. Koppes and G. Black, „What to Show the World: The Office of War Information and Hollywood, 1942–1945“, *The Journal of American History*, Vol. 64, No. 1 (Jun., 1977), pp. 87–105.

6 T. Jakovina, *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945–1955*, Zagreb, 2003, p. 164.

7 Исто, стр. 165.

8 W. L. Hixson, *Parting the Curtain. Propaganda, Culture and the Cold War 1945–1961*, Macmillan Press LTD, 1997, p. 11.

подружницама у земљама ван Америке (United States Information Office – USIS), која почиње да води комплетну америчку културно-просветну политику према иностранству. Делатност Информативне службе САД-а била је део такозване „јавне дипломатије“ („public diplomacy“),⁹ која је у *Енциклопедији пропаганде* дефинисана као културна пропаганда чији је циљ промовисање већег разумевања за земљу која финансира активности „јавне дипломатије“, кроз слање филмова, радио и телевизијских програма, књига, часописа, изложби, позоришних трупa, оркестара и низа образовних активности, а у оквиру којих је најзначајнија била размена студената и професора. Веровало се да овај вид дипломатије јача позитиван амерички имиџ, али и свеукупни амерички утицај у иностранству.¹⁰ Био је то, заправо, политички извоз америчке културе, америчког начина живота и америчких вредности.

Информативну службу САД-а, као независну владину институцију, основао је амерички председник Двајт Ајзенхауер у августу 1953, изместивши је из Стејт департмента, и она је постојала све до 1999. године, када је ингеренције над делом њених активности поново преузео Стејт департмент.¹¹ Хронологија постојања ове службе потврђује да је то била типично хладноратовска институција, јер је с падом комунизма изгубила смисао у форми какву је до тада имала. Информативна служба САД-а извозила је идеје, знање, и културу, „паковане“ у књиге, филмове, изложбе, часописе, телевизију, радио, а њихово тржиште био је свет ван граница. Циљ је био јасан: говорити на што различитије начине о влади и политици људима ван граница САД-а, промовисати разумевање америчке политике и културе, и задобијати подршку за њену спољну политику.¹² Оснивањем Информативне службе, у њену надлежност дошле су и кључне институције америчке пропаганде: радио Глас Америке и информативни центри ван граница Америке, који су се најчешће налазили при амбасадама а чији је главни задатак било дистрибуирање часописа, књига, филмова, организовање изложби, курсева језика и културно-просветне размене.¹³

Страну пропаганду у својој земљи југословенска власт је описивала као „политичко-пропагандни и морално-психолошки

9 Док је САД од 1965. користио термин „јавна дипломатија“ („public diplomacy“), да би описао транснационалну културну пропаганду, Велика Британија и Француска су користиле термин „културна дипломатија“ („cultural diplomacy“) или „културни односи“ („cultural relations“).

10 „Cultural propaganda“, *Propaganda and Mass Persuasion...*, pp. 101–102.

11 *The United States Information Agency: A Commemoration*, <<http://www.dosfan.lib.uic.edu/usia/abtusia/commins.pdf>> (20. jun 2010)

12 F. Green, *American Propaganda Abroad*, New York, 1988, xv.

13 „USIA (United States Information Agency), 1953–1999“, *Propaganda and Mass Persuasion...*, pp. 413–415; W. L. Hixson, *Parting the Curtain. Propaganda, Culture, and the Cold War...*, pp. 23–27.

утицај страних земаља, нарочито великих блоковских сила", који је „веома разноврстан и организован, интензиван и у сталном порасту”.¹⁴ У анализама те пропаганде, Идеолошка комисија ЦК СКЈ увиђала је различите правце њеног деловања, и издвајала је директни („више-мање отворена пропаганда средствима комуницирања и кроз званичне институције”) и индиректни правац („идејним деловањем на свест наших грађана, инфилтрирањем нама туђих схватања, концепција и мерила у поједине гране делатности код нас – издавачка делатност, штампа, филм, публицистика, културно-уметнички и забавни живот, поједине области наука, нарочито друштвених, и др.”).¹⁵ Ови правци поклапали су се и са општим правцима американизације – директни је ишао кроз званичне америчке институције, а индиректни је обухватао све сегменте живота, нарочито популарну културу и свакодневицу.¹⁶

Почетком шездесетих, у Југославији је на пропаганди, поред дипломатско-конзуларних представништава, радило девет „пропагандних и информативних институција”, у чију су делатност спадали издавање и растурање билтена и разних публикација, богато опремљене библиотеке и читаонице, приказивање филмова, организовање изложби, одржавање предавања и концерата и „остваривање директног контакта са нашим грађанима”.¹⁷ На крају деценије (1969), у Југославији је било 12 страних информативних институција из шест земаља: Аустрије (у Загребу), Велике Британије (у Београду и Загребу), Француске (у Београду, Загребу, Сплиту и Љубљани), Италије (у Београду), САД-а (у Београду, Загребу и Новом Саду) и СССР-а (у Београду).¹⁸ Према југословенским прописима, улога страних информативних установа сводила се на „обавештавање југословенске јавности о догађајима и појавама из њихових земаља”, а надзор над законитошћу рада обављао је Секретаријат за информације СИБ-а.¹⁹

Страна пропаганда је, углавном, била концентрисана на четири велике силе, „са осетним дебалансом у корист активности Запада”, јер је на првом месту био САД са око 70% целокупне пропагандне активности, а затим Велика Британија, СССР и Француска.²⁰ Центар америчке пропаганде у Југославији била је Амбасада,

14 Архив Југославије (АЈ), 507, VIII, II/2–6–169, К-9, Извод из материјала и записника Комисије за идеолошки рад ЦК СКЈ: О неким видовима страног утицаја у нашој земљи, 31. март 1961.

15 Исто.

16 О американизацији социјалистичке Југославије опширније у: R. Vučetić, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Beograd, 2012.

17 Исто.

18 АЈ, 507, XXVI, К-2/5, Инострана пропаганда у Југославији, 1969.

19 АЈ, КПР, II–6–ф, Информација о делатности иностраних информативних установа у Југославији: из стенограма са седнице СИБ-а, 6. март 1968.

20 АЈ, ССРНЈ (142), Ф-256, 0–16, Информација о проблемима везаним за инострану пропаганду у нашој земљи, 15. април 1966.

преко које је деловала Информативна служба САД-а. Њена пропагандна делатност била је обимна, с два главна циља: ширење антикомунистичких идеја и популаризација америчког начина живота. Чињеницу да је Југославија дозвољавала рад ове информативне службе, америчка страна је користила до максимума.²¹

Непосредно по завршетку рата, све до разлаза са СССР-ом 1948. године, у Југославији се под пропагандом подразумевало само оно што је долазило са Запада, а нарочито су, са свим негативним конотацијама, истицане америчка и британска пропаганда. Однос према америчкој пропаганди мењао се, међутим, заједно са променама у односима и са САД-ом и са СССР-ом. У време изразите совјетизације Југославије, поглед на америчку пропаганду био је безрезервно критичан. Навођено је да „они подржавају и окупљају непријатељске групе и појединце у њиховим земљама и искориштавају их за пропаганду против Југославије“, као и да „организују ‘црну пропаганду’²² у циљу застрашивања и стварања незадовољства“. Као закључно размишљање, истичано је да је америчка пропаганда „веома груба и отворено непријатељска“.²³

До благог „отопљавања“ долази после сукоба са Совјетским Савезом, а осврт на америчку пропаганду из документа Удбе из 1953. године осликава нов, и релативно ублажен, југословенски однос према њој, из кога се, додуше, још види страх од њеног присуства:

„У периоду до Резолуције ИБ-а и једно време после ње, америчка пропаганда је била отворено непријатељска према новој Југославији. Међутим, касније Американци мењају свој курс у складу са званичним ставом америчке спољне политике у односу на ФНРЈ. Тако постепено уклањају све материјале, књиге, часописе, листове итд. са непријатељском садржином о нашој земљи. Истовремено, почињу се повезивати са нашим културним установама и појединцима, са циљем да их искористе у својој пропагандној делатности. (...) Американци данас настоје продрићи у све поре нашег политичког и друштвеног живота, а нарочито на најостељивијим местима, тј. међу омладином, преко школе, факултета, организација Народне омладине. (...) У питању је велики замах америчке пропаганде, која је у крајњој линији непријатељска и срачуната на стварање нових упоришта у широким народним масама. Или најблаже речено која није у складу са нашим политиком социјалистичког васпитања народа.“²⁴

21 АЈ, 507, IX, 109-V-34, Политика Сједињених Држава и југословенско-амерички билатерални односи, Београд, 30. јул 1963.

22 „Црна пропаганда“ је објашњена као ширење парола и дезинформација које су „измишљене у легалним и илегалним агентурама Англоамериканаца“, а које „бивају прихваћене од домаћих непријатеља и даље се шире у масе“. АЈ, КМЈ, I-3-ц, Информација о формама и методама англо-америчке пропаганде у Југославији 1946-1947.

23 АЈ, КМЈ, I-3-ц, Информација о формама и методама англо-америчке пропаганде у Југославији 1946-1947.

24 АЈ, 507, IX, 109-VI-36, Америчка пропаганда, 1953.

Уз задржавање најригидније идеолошке матрице („непријатељска и срачуната на стварање нових упоришта у широким народним масама“) и њено ублажавање („није у складу са нашом политиком социјалистичког васпитања народа“), Удба већ тада идентификује младе као најопаснији објекат америчких утицаја, што ће потоња кретања и потврдити.

Информативна служба САД-а у Југославији стално је растала – 1948. у њој су радила два Американца и осам Југословена, 1951. седам Американца и 22 Југословена, а 1953. 12 Американца и 52 Југословена.²⁵ Почетком шездесетих, Американци су имали информативне службе у Београду са 80 службеника, Загребу са 25 службеника и у Новом Саду са три службеника, али је после потписивања Меморандума сагласности 14. јуна 1961. влада ФНРЈ и САД-а тај број сведен на 22 службеника, а главни део посла, заједно са запосленима, пренет је на Амбасаду.²⁶ Рад Информативне службе САД-а у Београду био је подељен на следећа одељења и секције: 1. Библиотека и читаоница, 2. Изложбе, 3. Информативно одељење; 4. Филмска и музичка секција; 5. Одељење за преводјење књига; 6. Одељење радио Глас Америке; 7. Преводачка секција.²⁷ Ово су, уједно, били главни правци деловања америчке пропаганде кроз званичне институције.

О значају који је Америка придавала пропагандној политици у односу на Југославију сведочи чињеница да је 1969. године Београд посетио директор Информативне службе САД-а Френк Шекспир.²⁸ Позицију Југославије унутар саме службе открива и податак да је до 1969. одсек за Југославију био у Западноевропском региону Информативне службе САД-а, а да је тада овај одсек пребачен у Источноевропски регион, што је узнемирило југословенску страну, а што посредно говори и о томе где је себе видела СФРЈ. На југословенско негодовање због премештања одсека, одговор америчке амбасаде био је да „нису били консултовани, да би у сваком случају били против, али да су уверени да се ради о организационо-буџетском, а не о политички-идеолошком кораку“.²⁹ Оваквим негодовањем Београд је јасно ставио до знања где не жели да се сврстава, као и да ову промену са америчке стране не тумачи као нешто везано за сопствену политику, већ за америчку.

Ставови Београда да је страна пропаганда претежно „блоковско-идеолошка, усмерена више на пропагирање свог

25 Исто.

26 АЈ, 507, IX, 109–V–34, Политика Сједињених Држава и југословенско-амерички билатерални односи, Београд, 30. јул 1963.

27 АЈ, 507, IX, 109–VI–36, Америчка пропаганда, 1953.

28 АЈ, 507, IX, 109–V–79, Забелешка о пријему директора УСИА Френка Шекспира код државног секретара Мирка Тепавца, 9. септембар 1969.

29 АЈ, Савезна комисија за културне везе са иностранством (559), 571–237/69, Информација о посети F. Shakespeare-а, директора УСИА 8. и 9. септембра 1969.

друштвеног система, у правцу идеолошког и политичког разрачунавања са супротном блоковском концепцијом³⁰ нису били пуко дипломатско-политичко релативизовање америчког деловања у Југославији, већ су се темељили на реалности. У југословенским анализама из шездесетих које су се бавиле страном пропагандом констатовано је, наиме, да је америчка пропаганда обојена блоковским и хладноратовским приказима, са антикомунистичком нотом, али да углавном избегава оно што би према Југославији било директно непријатељски.³¹ Чак је навођено и да америчка пропаганда настоји да „Југославију прикаже као земљу која напушта марскистичку идеологију и да је као резултат њеног ‘приближавања слободном свету’ дошло до већих личних слобода”.³²

Од осталих западних пропаганди издвајале су се француска и британска. Француска је оцењивана као „мање наметљива и најмање политичка”, док су британску пропаганду, по тадашњим југословенским анализама, карактерисали „објективизам, еластичност”, уз популарисање британског начина живота, културе, уметности, науке, а посебно језика.³³ С друге стране, „пропаганда СССР је најактивнија у афирмисању своје спољне политике, економских и научних достигнућа, теорије о улози социјалистичке државе и партије, централизованог планирања, итд.”³⁴

И док је педесетих западна пропаганда имала највише упоришта „код остатака класног непријатеља, десне реакције и разбијених бирократско-конзервативних снага”, шездесетих се она оријентисала на све друштвене структуре, нарочито на „хуманистичку интелигенцију” и на студенте и омладину, „руководећи се начелом да је младо дрво лако савити”.³⁵ Престижне америчке стипендије у том периоду добијају зато људи из најразличитијих сфера, а не само они с научним и уметничким референцама, па и високи партијски функционери, формално идеолошки противници. И америчка и југословенска страна ипак су, као најзначајније институције пропаганде Информативне службе издвајале оно што се поклапало са кључним делатностима америчке „јавне дипломатије” – Америчку читаоницу, радио Глас Америке и Фулбрајтов програм.³⁶

30 АЈ, 142, F-256, 0–16, Информација о проблемима везаним за инострану пропаганду у нашој земљи, 15. април 1966.

31 Исто.

32 АЈ, 507, XXVI, K-2/5, Инострана пропаганда у Југославији, 1969.

33 Исто. О британској пропаганди и делатности Британског савета видети и: А. Раковић, *Рокенрол у Југославији 1956–1968. Изазов социјалистичком друштву*, Београд, 2011, стр. 91–94.

34 АЈ, 507, XXVI, K-2/5, Инострана пропаганда у Југославији, 1969.

35 Исто.

36 „Public Diplomacy”, *Propaganda and Mass Persuasion: A Historical Encyclopedia, 1500 to Present*, Santa Barbara – Denver – Oxford, 2003, p. 327.

Америчка читаоница

Централно место „јавног ширења“ америчке пропаганде била је Америчка читаоница у Београду, која је почела с радом у марту 1945. године,³⁷ дакле пре формалног окончања рата. На самом почетку рада Читаонице, југословенска власт је њену делатност, као и комплетну америчку пропаганду доживљавала као екстремно непријатељску, па је наглашавано да је „свака кампања која се одвијала у америчкој штампи против Југославије, достизавала свој врхунац у америчкој читаоници“, а „сваки дипломатски корак (нота или протест) којег је преузимала наша или америчка влада, због међусобних спорних питања, попримао је преко ове читаонице хушкачко-непријатељски вид кампање“.³⁸ Овако затегнути односи на самом старту деловања ове америчке институције резултирали су у септембру 1946, у јеку сукоба око прелетања америчких авиона преко југословенске територије, њеном забраном, али јој је рад поново одобрен већ крајем исте године.³⁹ После непријатних почетака, а нарочито после југословенског сукоба са СССР-ом, Америчка читаоница наставила је деловање без великих осцилација и проблема у односима са југословенским властима. Као испостава Информативне службе САД-а, она је, попут осталих америчких читаоница у свету, обухватала низ различитих функција и намена – у њој су се налазиле библиотека, читаоница и сале за концерте, предавања и пројекције филмова, а била је и информативни центар у коме се могло сазнати више о Америци.

Поред Америчке читаонице у Београду, постојале су и новосадска и загребачка читаоница. Од краја шездесетих вођени су преговори и о отварању једне у Љубљани, а споразум о томе постигнут је 1970. године.⁴⁰ Америчка читаоница у Новом Саду, по узору на београдску, отворена је 1948. Од свих њених делатности, најефектније су биле изложбе, које су 1953. бележиле дневну посету око 1.200–1.500 лица, док је Читаоницу посећивало 250–300 посетилаца.⁴¹ Новосадска читаоница имала је додатну пропагандну улогу, усмеравајући се и ка националним мањинама, а нарочито Мађарима, па су пројекције филмова организоване у

37 Поређења ради, Дом совјетске културе основан је 11. јуна 1946. Опширније у: М. Пејовић, *Односи друштва за културну сарадњу Југославија–СССР и Свесавезног друштва за културне везе са иностранством 1945–1948. године*, (магистарски рад), Београд, 2010, стр. 34–37.

38 АЈ, КМЈ, I–3–ц, Информација о формама и методама англо-америчке пропаганде у Југославији 1946–1947.

39 Исто.

40 Дипломатски архив Савезног министарства за иностране послове (ДАСМИП), ПА, САД, 1970, Ф-163, 45379, Забалешка о разговору Ц. Јоба, шефа Одсека за САД и Канаду са Х. Арнолдом, саветником за штампу Амбасаде САД, 5. фебруар 1970.

41 АЈ, 507, IX, 109–VI–36, Америчка пропаганда, 1953.

Новом Саду, али и у Суботици, Сенти, Бечеју, Новом Кнежевцу и Темерину.⁴² Америчка читаоница у Загребу отворена је у јануару 1951, у саставу тамошњег америчког конзулата, а већ 1953. она је имала већи број књига од београдске.⁴³

Шездесетих година, делатност Америчке читаонице у Југославији одвијала се на основу Меморандума сагласности од 14. јуна 1961, закљученог између влада ФНРЈ и САД-а, и она је обухватала: одржавање читаонице доступном јавности, где се могу читати, али не и позајмљивати америчке новине и серијске публикације; одржавање позајмне библиотеке, чији чланови могу постати југословенски грађани без плаћања чланарине; бесплатно дељење „повремених и других публикација које се односе на Сједињене Америчке Државе, под условом да су одобрене од надлежних југословенских власти“; приказивање филмова претходно одобрених од Комисије за преглед филмова; позајмљивање филмова разним друштвеним организацијама и научним и просветним установама; излагање у својим просторијама графичког материјала који се односи на САД; одржавање предавања; пружање помоћи у учењу енглеског језика.⁴⁴

Систематско уписивање чланства у Америчку читаоницу у Београду почело је у фебруару 1952. године.⁴⁵ У првих 15 месеци, учланило се 7.000 људи,⁴⁶ а шездесетих је број чланова стално растао. Само у 1967. Читаоница је имала 5.907 новоуписаних чланова, да би се следеће године тај број скоро удвостручио, па 1968. бележи 9.576 нових чланова (у Београду 5.148, у Загребу 3.333, а у Новом Саду 1.095).⁴⁷ Статистике Одељења за штампу и културу Америчке амбасаде за 1962. значајно се разликују од претходних, и по њима је само у другој половини 1962. регистровано 9.056 уписаних чланова у Београду, 6.443 у Загребу и 5.799 у Новом Саду, тако да је, судећи по америчким подацима, број чланова Америчких читаоница у Југославији на крају 1962. године износио 21.298.⁴⁸

У поређењу са осталим информативним центрима, Америчка читаоница била је на високом, другом месту по броју уписаних чланова. У 1964. години Француски културни центар је имао 43.459

42 Исто.

43 Исто.

44 АЈ, 559–320–82/65, Правила о организацији и раду Америчке читаонице у Београду с ограничењима у Загребу и Новом Саду, 1965.

45 Постоје подаци и да је упис чланова почео почетком 1951. године и да се за месец и по дана у Америчку читаоницу у Београду уписало 166 људи. АЈ, 559–45, 1954, Кратак осврт на општу пропагандну делатност иностраних установа и органа дипломатских представништава у ФНРЈ.

46 АЈ, 507, IX, 109–VI–36, Америчка пропаганда, 1953.

47 АЈ, 507, XXVI, К-2/5, Инострана пропаганда у Југославији, 1969.

48 ДАСМИП, ПА, САД 3136, 1963, Ф-118, 43491, Одељење за штампу и културу Америчке амбасаде Секретаријату за информације, 23. јануар 1963.

учлањених, америчке читаонице имале су 27.262 учлањена (11.781 у Београду, 8.878 у Загребу и 6.602 у Новом Саду), а затим су следили Британски савет са 5.223 члана (3.368 у Београду и 1.855 у Загребу), Аустријска читаоница у Загребу са 2.791, Француски институт у Загребу са 2.483 и Дом совјетске културе у Београду са 2.450 чланова. Забележено је и да се код свих страних пропагандних установа број чланова стално повећавао, док се само број чланова Дома совјетске културе смањивао.⁴⁹ Што се књижног фонда тиче, највећом библиотеком је располагао Дом совјетске културе (око 40.000 књига), а затим су га следили Америчка читаоница (са 28.439 књига) и Британски савет (са 22.267 књига).⁵⁰

Од броја уписаних чланова, о реалној заинтересованости грађана можда боље сведочи број оних који су пролазили кроз Читаоницу, било да су у њој читали часописе или литературу, било да су посећивали изложбе. Средином педесетих, просечна дневна посета била је око 500 лица, а према проценама Удбе, тада су највећи број сталних посетилаца чинили „западњачки оријентисани и непријатељски настројени према ФНРЈ... људи из бившег преживелог друштва, развлаштена буржоазија из виших кругова, четнички елементи итд. који још увек траже душевне хране и иживљавају се у Америчкој читаоници”.⁵¹ Број посетилаца је још више порастао до краја шездесетих, па је 1969. године просечна дневна посета износила 1.110 посетилаца.⁵²

И књижни фонд је, заједно са бројем чланова и посетилаца, стално растао. Читаоница је 1948. имала 4.000 књига, почетком 1951. имала је 11.000, а 1953. је располагала са 25.000 књига.⁵³ На крају 1965. укупан књижни фонд америчких читаоница је био 29.819 књига (15.016 у Београду, 10.865 у Загребу и 3.938 у Новом Саду).⁵⁴ Америчка читаоница је, у поређењу са осталим страним информативним институцијама, читаоцима нудила највећи број часописа (у Београду 230 часописа и пет листова, у Загребу 213 часописа и пет листова и у Новом Саду 83 часописа и три листа).⁵⁵ Тај број је у 1968. години порастао на 255 стручних часописа, а југословенска страна је увиђала пропагандни значај овакве америчке политике, јер је у оволиком броју стручних часописа препознала америчку оријентацију „на дугорочнији утицај и на интенцију да се побуди интересовање

49 АЈ, КПР, II-6-ф, Делатност иностраних информативних служби у Београду, 2. април 1965.

50 Исто.

51 АЈ, 507, IX, 109-VI-36, Америчка пропаганда, 1953.

52 АЈ, 507, XXVI, К-2/5, Инострана пропаганда у Југославији, 1969.

53 АЈ, 507, IX, 109-VI-36, Америчка пропаганда, 1953.

54 ДАСМИП, ПА, САД, 1966, Ф-175, 45180, Читаонице у Југославији. Годишњи извештај – 1965.

55 АЈ, КПР, II-6-ф, Делатност иностраних информативних служби у Југославији, Београд, 2. април 1965.

код прималаца информација из круга југословенских стручњака, уметника и других, и да се створи сталан круг посетилаца из редова те публике”.⁵⁶ Но, амортизовања или спречавања препознатог утицаја на дуге стазе није било. Мало је вероватно да је власт бринула само о пуком опстанку и да је занемаривала будућност и судбину своје идеологије у будућности, већ је вероватније да за америчку пропаганду с дугорочним циљевима нису могли да се нађу адекватни одговори.

Поред омогућавања коришћења књига и часописа, једна од редовних делатности Америчке читаонице било је и организовање изложби. Путем различитог илустративног материјала (фотографије, плакати, цртежи, графикони...), у изложима Америчке читаонице, у најужем центру Београда, у Кнез-Михаиловој улици, сваког месеца су излагани нови прилози, на различите теме из америчког културног, економског, војног и политичког живота. Циљ изложби је био да се популаришу војна и економска моћ САД-а, а и да се Југословенима покажу достигнућа савремене технике и пољопривреде, високи животни стандард и благодети америчког система.⁵⁷ Дневна посета изложби у Америчкој читаоници мерила се хиљадама, а о интересовању за њих сведоче и изјаве службеника америчке амбасаде, по којима су изложбе у Београду биле најпосећеније од свих америчких пропагандних изложби у иностранству.⁵⁸

И ове изложбе су, као и укупна америчка пропаганда, највише иритирале југословенске власти непосредно по окончању рата. Одмах по отварању Читаонице, на фотографијама у њеном излогу приказивани су војна снага САД-а и моћ атомске бомбе, али се од тако директне политике одустало после југословенске интервенције, па се прешло на софистицираније деловање. Од тада су на америчким изложбама најчешће могле да се виде фотографије које су показивале висок технолошки напредак, природна богатства, висок стандард и културни живот Америке, као и помоћ Унре и америчког Црвеног крста Југославији. Југословенским вредностима, попут „братства и јединства“, парирало се фотографијама заједништва свих нација и раса у Америци, питању радника парирало се фотографијама луксузних возних паркова на паркинзима фабрика, а југословенски однос према религији „изазиван“ је фотографијама америчких прослава Божића и Ускрса.⁵⁹

56 АЈ, КПР, II-6-ф, Информација о делатности иностраних информативних установа у Југославији: из стенограма са седнице СИБ-а, 6. март 1968.

57 АЈ, 507, IX, 109-VI-36, Америчка пропаганда, 1953.

58 Исто.

59 АЈ, КМЈ, I-3-ц, Информација о формама и методама англо-америчке пропаганде у Југославији 1946-1947; АЈ, 507, IX, 109-VI-36, Америчка пропаганда, 1953; ДАСМИП, ПА, САД, 1966, Ф-175, 45180, Читаонице у Југославији. Годишњи извештај – 1965.

У другој половини шездесетих највећу пажњу посматрача привлачиле су изложбе фотографија о америчком програму освајања свемира. Врхунац је била 1969. година, због успеха мисије Аполо 11.⁶⁰ И целокупна делатност Читаонице у 1969. обележена је слетањем на Месец, па је тако ТВ снимак овог догађаја емитован у Читаоници, а за „ТВ приказивање и за сав материјал о лету Аполо 11 и о астронаутима, који се могао добити у читаоници, забележено је незапамћено интересовање. Рекордан број посетилаца читаонице забележен је за време историјских дана лета.“⁶¹

За оне који нису могли да виде изложбе у излогу Кнез-Михаилове, или да у америчким читаоницама дођу до различитих материјала, Информативно одељење Амбасаде је у унутрашњост земље слало брошуре и билтене.⁶² О промишљености и систематичности Информативне службе САД-а сведочи податак да су ови билтени стизали и до најзабаченијих села, где није било ни домаће штампе, не рачунајући „само по који примерак *Борбе*“.⁶³ У сагледавању такве реалности, није тешко закључити шта су становници забачених села мислили о систему у својој земљи, а шта о америчком, ако су с једне стране имали сиви партијски лист *Борба*, а с друге брошуре у боји и у њима слику америчког сна као слику свакодневице америчког радника или пољопривредника. То продирање америчке пропаганде и у руралне средине режим је будно пратио, па је у извештају Удбе забележено да се, захваљујући овим билтенима, у селу Кушељево код Великог Градишта, „на широко коментарише о животу у САД, а врло мало о нашој стварности“, а „кулачки елементи се одушевљавају степеном пољопривредног развика у САД“.⁶⁴

Снажан аларм југословенским властима да америчка пропаганда успешно допире и до њених главних упоришта била је чињеница да су и чланови Партије писали Америчкој читаоници и тражили билтене, брошуре и часописе, као што је, на пример, био случај председника општине у Куману, који је тражио од Читаонице пољопривредне књиге на позајмицу, а добио их на поклон.⁶⁵ Овај податак је, за разумевање америчке пропаганде и југословенског односа према њој, вишеструко користан. Из извештаја Удбе о локалном функционеру јасно је да је строго контролисана сва преписка са Америчком читаоницом и да су

60 ДАСМИП, ПА, САД, 1970, Америчке читаонице у Југославији. Годишњи извештај о раду 1969.

61 Исто.

62 У 1953. години редовно су штампани *Билтен радио вести* (излазио свакодневно), *Пољопривредни билтен*, *Економски билтен*, *Просветни билтен*, *Војни билтен*, *Шта има ново у САД* и *Људи и догађаји*.

63 АЈ, 507, IX, 109–VI–36, Америчка пропаганда, 1953.

64 Исто.

65 Исто.

грађани који су на било који начин покушавали да буду у контакту с њом (што кроз чланство, што кроз преписку) регистровани. Он, међутим, указује и на контрадикторности у генералном југословенском односу према Америци. Ако је, наиме, држава спољном политиком (прихватањем америчке војне и економске помоћи, отварањем широм врата америчкој култури) слала поруку да је пријатељство са Америком, ако не пожељна, а оно реална чињеница, питање је како је и на основу чега лојалан члан Партије могао да закључи да је коришћење погодности које је нудила Америчка читаоница нешто лоше.

Утицај америчке пропаганде на партијске чланове ипак није био алармантан, вероватно зато што су они, захваљујући искуствима стеченим у сукобу са СССР-ом, имали високе мере опреза везане за политику великих сила. Не без дозе самозадовољства, власт је забележила да су „ретки примери да чланови СК одлазе у стране читаонице“. У добијеним информацијама регистровано је само неколико случајева: „На железничкој станици Београд један телеграфиста оштро је критикован што је учествовао у некој игри наградних купона у америчкој читаоници“.⁶⁶ Овај извештај Идеолошке комисије јесте био повољан по режим, али је и указивао на то да су се резултати рада Америчке читаонице, а посредно и америчке пропаганде, помно анализирали и да је постојао страх од „скретања са пута“ југословенских комуниста.

У превентивним активностима да до „скретања са пута“ не дође, југословенска страна је, повремено, покушавала да „саботира“ или отежава рад Информативне службе САД-а у Југославији. У америчкој амбасадри су се 1959. жалили да им се „све више и више отежава“ информативни рад.⁶⁷ Америчка страна је и у Извештају из 1965. навела да Читаоница може да одржава јавна предавања уколико унапред обавести о томе Савезни секретаријат за информације, али да без обзира на постигнути договор „главни београдски листови неће да штампају наша плаћена обавештења за јавност о овим предавањима“.⁶⁸ Рад Америчке читаонице био је ометан и од дела грађана, углавном као последица америчке политике у Вијетнаму.⁶⁹ Тако су у ноћи 1. јануара 1967. демонстранти против рата у Вијетнаму разбили прозоре Америчке читаонице, а 6. јуна исте године оштећене су зграде читаоница у Београду и Новом Саду. И демонстрације 17. новембра 1967. прекинуле су рад Читаонице, када је група београдских студената исписала антиамеричке паролe на улицама и зидовима преко

66 Историјски архив Београда (ИАБ), фонд ГК СКС Београд, К-512, Информација о делатности стране пропаганде, 3. мај 1962.

67 А. Раковић, *Рокенрол у Југославији 1956–1968*, Београд, 2011, стр. 89.

68 ДАСМИП, ПА, САД, 1966, Ф-175, 45180, Читаонице у Југославији. Годишњи извештај – 1965.

69 Више у: О. А. Vestad, *Globalni Hladni rat. Intervencije u Trećem свету i oblikovanje našeg doba*, Београд, 2008, стр. 239–256.

пута зграде Читаонице.⁷⁰ Догађаји из друге половине шездесетих и реаговање „јавности“ против Америчке читаонице не могу се, међутим, разумети без ширег спољнополитичког контекста и снажне југословенске критике због америчког ангажовања у Вијетнамском рату.⁷¹

О раду Америчке читаонице на посредан начин говори и увид у рад совјетских пропагандних институција у Југославији. Совјетски пандан Америчкој читаоници био је Дом совјетске културе у Београду. Он је припадао организацији Савеза совјетских друштава за пријатељство и културне везе с иностранством. Циљ Дома је био „упознавање југословенске јавности са животом и догађајима у СССР и пружање помоћи развоју пријатељских и културних веза између совјетског и југословенског народа“.⁷² Делатност Дома одвијала се кроз рад библиотеке, читаонице, музичке сале, изложбене сале, биоскопске сале и кроз кабинет руског језика, што је, по сферама деловања, слично делатности Америчког информативног центра, с тим што је садржај пропаганде две супротстављене силе био другачији, у складу са њиховим идеолошким разликама.⁷³ Библиотека Дома совјетске културе је до краја 1959. имала око 36.000 књига, које су грађани могли да узму без одређеног датума враћања, само уз реверс, који је улазио у картотеку Дома совјетске културе. Та картотека је крајем 1959. бројала 2.700 чланова.⁷⁴ Узме ли се у обзир да је број чланова 1964. године износио 2.450,⁷⁵ јасно је или да је постојао мањак интересовања за Совјетски Савез или да је постојао страх од учлањења у ову пропагандну институцију, поготово што су шездесетих година напади југословенских власти на Дом совјетске културе понекад били отворенији од напада на остале стране пропагандне центре. Штавише, Дом совјетске културе је почетком шездесетих нападан на сличан начин на који је нападана Америчка читаоница пре сукоба са Совјетским Савезом. Ова институција је, наиме, оптуживана за окупљање и давање подршке „ИБ-овцима“, па је навођено да се на филмским пројекцијама окупљају „ИБ елементи“, те да су тако „стварани услови за развијање непријатељске делатности ових лица“, као и да су у читаоници Дома совјетске културе могли да се нађу и

70 ДАСМИП, ПА, САД, 1968, Ф-174, 49562, Америчке читаонице у Југославији. Извештај о делатности у 1967. години.

71 О томе опширније у: D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, Beograd, 2012, str. 177–203; P. Вучетић, „Yugoslavia, Vietnam War and Antiwar Activism“, *Токови историје*, 2/2013, стр. 165–180.

72 АЈ, 559, F-320, Статут Дома совјетске културе у Београду.

73 Исто.

74 АЈ, 559, Ф-170, 1961, Осврт на нашу пропаганду према ИЕ земљама и пропаганду ових земаља према нама.

75 АЈ, КПР, II-6-ф, Делатност иностраних информативних служби у Београду, 2. април 1965.

„материјали изразите непријатељске садржине намењени нашим грађанима. Излози ових читаоница коришћени су за излагање фотографија и текста којима се често пропагирају блоковска схватања или на погодан начин парира неким нашим акцијама и мерама. Руски дом ангажује и неке наше писце сумњиве по њиховој просовјетској и ИБ оријентацији.“⁷⁶

Преглед

Једно од моћних америчких пропагандних оружја у Југославији био је и часопис *Преглед* (1957–1994), који је, на српско-хрватском језику, издавала Информативна служба Амбасаде САД-а у Београду. Садржај југословенског издања овог часописа поклапао се са главним правцима деловања америчке пропаганде у Југославији – није се ишло на директне нападе ни на југословенски систем ни на комунизам, већ су се наглашавале вредности америчког друштва.⁷⁷

Сваки број, који је у просеку имао око 60 страна, доносио је сталне рубрике „Савремени амерички догађаји“, „Америка и иностранство“, „Југословенско-амерички односи“, али је дубљи и далекосежнији ефекат од увида у актуелну унутрашњу и спољнополитичку оријентацију Америке и у југословенско-америчке односе (с акцентом на помоћи коју је САД пружао Југославији)⁷⁸ имала слика Америке из које је проистацао закључак да она својим грађанима пружа неограничене могућности. Уз стално потенцирање да Американци добро живе, потенцирано је и да живе како хоће, чиме је, из броја у број, читаоцима указивано на америчке слободе. Посебна пажња посвећивана је слици свакодневице америчке породице, америчких студената, радника и фармера, са свим погодностима које је та свакодневица пружала. Требало је, заправо, закључити да је *амерички сан* за грађане јава, односно да је *амерички начин живота* испуњење америчког сна, доступан свим Американцима, али да може да буде доступан и другима.

76 ИАБ, фонд ГК СКС Београд, К-512, О неким питањима контактирања са странцима и иностраној пропаганди, Београд, јуна 1961.

77 АЈ, 507, IX, 109/VI–125, Информација: Амерички часопис *Преглед*, април 1968 – писање, 30. април 1968.

78 Видети, на пример: „Југославији одобрен кредит за набавку пшенице“ и „Југославији одобрен зајам од 70 милиона долара за железнице“, *Преглед*, фебруар 1965, стр. 26; „Америка помаже суседу – Скопљу“, *Преглед*, септембар–октобар 1964, стр. 59–64; „Уље за Југославију“, *Преглед*, април 1967, стр. 39; „Сједињене Државе финансирају изградњу пута у Југославији“, *Преглед*, новембар 1968, стр. 37; „Америчка помоћ жртвама земљотреса“, *Преглед*, јануар 1969, стр. 38; „Америчка помоћ за довршење болнице“, *Преглед*, јун 1969, стр. 36; „Медицинском факултету додељена америчка средства за истраживање“, *Преглед*, август–септембар 1969, стр. 42.

Часопис је био пун илустрација, а на фотографијама су сви били насмејани, без обзира о којој генерацији је реч – смејали су се и деца и жене и радници и фармери и стари, а нарочито се водило рачуна о расној измешаности на фотографијама, да би се показала америчка мултикултуралност. Деловање на најразличитије циљне групе (интелектуалце, уметнике, научнике, жене, сељаке, раднике, омладину и децу) било је константа уређивачке политике *Прегледа*. Поред општих текстова, који су пропагирали благодети америчке демократије, попут „Вера у слободу и демократију“⁷⁹, „Слобода у Америци“,⁸⁰ „Слобода стварања за све“,⁸¹ „Шта је добро у Америци“,⁸² „Улога религије у слободном друштву...“,⁸³ а у којима је акценат, као и у целокупној америчкој пропаганди, био на речи *слобода*, свака циљна група добијала је пропагандне текстове за себе.

На југословенске читаоце сигурно су највећи утисак остављали текстови о свакодневном животу америчких грађана. У једном од њих, „Профил америчке породице“, израђала је слика америчких прилика, која се знатно разликовала од слике живота у социјалистичкој Југославији. Просечна америчка породица је, по *Прегледу*, имала четири члана, живела је на подручју неког великог града, у засебној кући, која је била у њиховом, дакле приватном власништву, а која се најчешће састојала од пет соба, с телевизором, радиом, фрижидером и аутоматском машином за прање веша.⁸⁴ Ова породица поседовала је и аутомобил и путовала бар три пута годишње на дуга путовања. Просечног грађанина Југославије морала је да фасцинира и просечна америчка плата, која је износила 6.900 долара,⁸⁵ а „у ово није урачунат женин приход уколико постоји“.⁸⁶ Овакав начин живота утицао је и на продужавање животног века просечног Американца, који је износио 77 година, па је све то скупа за становнике Југославије био сензационалан живот, о коме су могли само да маштају.

Слика америчке породице се драстично разликовала од слике југословенске породице. Крајем педесетих, величина стамбене површине по становнику износила је 6,5 квадратних метара, нешто мало више него што су Американци користили за свој чувени гломазни фрижидер, а крајем шездесетих, у престоници

79 *Преглед*, јануар 1966.

80 *Преглед*, јул 1966.

81 *Преглед*, јул 1967.

82 *Преглед*, мај 1965.

83 *Преглед*, март 1966.

84 „Профил америчке породице“, *Преглед*, јануар 1968, стр. 9–10.

85 Редовни читалац *Прегледа* је могао да прати стални раст просечне плате у Америци, јер је две године касније наведено да је просечна плата у САД-у 7.989\$. „Како америчке породице живе од просечног америчкогдохотка“, *Преглед*, мај 1969, стр. 8.

86 „Профил америчке породице“, *Преглед*, јануар 1968, стр. 11.

Југославије, још је постојао феномен „заједничког стана“. Просечна југословенска породица живела је, најчешће, у једнособном или двособном стану, који је, уз занемарљиве изузетке, био у друштвеној својини.⁸⁷ Тек крајем седамдесетих један аутомобил долазио је на десет становника, а за разлику од *Фордова*, *Мустанга*, *Бјуика*, *Плимута* и осталих великих аутомобила које је возила просечна америчка породица, просечни Југословен најчешће је могао себи да приушти *Фићу*. Слична ситуација била је и у опремљености станова. Док се у просечној америчкој породици подразумевало постојање аутоматске машине за прање веша, она је тих година још била сан многих југословенских домаћица.⁸⁸

Разлике два друштва показује и текст „Шта Американци једу“, у коме су описане богато снабдевене самопослуге („на лагеру има скоро сваки артикал који се може замислити“) у којима се, за мало новца (35 долара) обавља куповина намирница за недељу дана, млеко се доставља на кућу, а одлазак у ресторан се подразумева бар једном недељно. Показивањем свакодневних прехранбених навика Американаца показивано је заправо просперитетно друштво, у коме отац руча у ресторану у близини канцеларије, деца у школу носе богате сендвиче („болоњу – врста кобасице, бутер од кикирикија, сир“), а за вечеру се комбинује оно што воле родитељи (италијанска, француска и кинеска кухиња) и оно што воле деца („печена шунка с кромпиром, боранијом, зеленом салатом, кифлама и тортом од чоколаде“ или неке од шпaгeтa).⁸⁹

Поред текстова о књижевности, филму, музици, позоришту, савременом сликарству и архитектури, намењених уметничкој и интелектуалној елити, а којих је било у скоро сваком броју *Прегледа*, у оквиру глобалних пропагандних циљева објављивани су и чланци намењени важним циљним групама – сељацима и радницима. О благодетима живота америчких фармера, југословенске сељачке информисали су текстови „Пољопривредно изобиље“, „Нова улога науке у пољопривреди“, „Рибњаци на фарми“, „Фармерске задруге у САД“, „Употреба атома у пољопривреди“, ⁹⁰ „Многе установе помажу фармерима“, „Машина у пољопривреди“, „Особине америчког фармера“, „Наводњавање“, „Млекарска фарма“, „Савремене задруге“, „Гајење кукуруза“, ⁹¹ „Задруга у Америци“, „Подаци о фармерским задругама“, „Електрификација фармерских

87 Опширније у: С. Вујовић, „Градско становање и приватност у Србији током 20. века“, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (пр. М. Ристовић), Београд, 2007, стр. 291–310; Д. Ћирић, „На ушћу двеју река испод Авале“, *Београд шездесетих година века*, Београд, 2003, стр. 10–44.

88 Исто.

89 „Шта Американци једу“, *Преглед*, јануар 1968, стр. 14.

90 Сви ови текстови објављени су у часопису *Преглед*, април 1960.

91 Сви ови текстови изашли су у броју посвећеном пољопривреди: *Преглед*, новембар 1962.

насеља", „Сеоска телефонска мрежа"...⁹² И ови текстови указивали су на то да амерички систем мисли на све, те да су и фармери, као и остали Американци, стални добитници система, који побољшава њихов свакодневни живот, и на њиви и у кући и на селу.

Покушаје фасцинирања југословенских радника репрезентују текстови „Здравствена заштита радника", „Допунско осигурање радника", „Америчко радништво за грађанска права", „Три профила: амерички радници са малом, просечном и ниском надницом", „Индустријски радник и његова породица",⁹³ који су побијали уврежено мишљење о лошем радничком положају у капитализму. Нимало случајно, у једном од текстова о просечној америчкој породици, јунак је био Харолд Едемс, са платом од 8.200 долара, који је радио у фабрици на одржавању машина, што му је омогућавало да има кућу са три спаваће собе, два аутомобила *плимут*, и пристојну уштеђевину.⁹⁴

У оквиру промовисања америчког начина живота, на читаоце су сигурно утицали и текстови попут „Како америчке породице живе од просечног личног дохотка", „Слика из америчке трговине", „Дражи куповине", „Рај за купце"...⁹⁵ Сliku срећних породица које су, изгледало је, за просечну плату могле да имају све, допуњавали су текстови о америчким аутомобилима⁹⁶ и текстови о америчким кућама.⁹⁷ Заљубљеницима у аутомобиле, који су на београдским улицама најчешће могли да виде *фићу*, мора да су заустављале дах фотографије у боји најновијих модела („Chevrolet – corvette, Buick – Invicta; Mercury – Monterey; Cadillac – Cabriolet, Pontiac – Catalina; Dodge – Dart") штампаних у боји, на квалитетном папиру.⁹⁸

И жене су представљале посебну циљну групу америчке пропаганде, а Информативна служба САД-а им се, преко *Прегледа*, обраћала низом тема: „Комбинована кухиња Betsville",⁹⁹ „Савремена кухиња",¹⁰⁰ „Америчке жене",¹⁰¹ „Супермаркет", „Топао

92 Сви ови текстови изашли су у броју посвећеном пољопривреди: *Преглед*, децембар 1964.

93 *Преглед*, јул 1969.

94 „Како америчке породице живе од просечног америчког дохотка", *Преглед*, мај 1969, стр. 8.

95 Сви ови текстови објављени су у часопису *Преглед*, мај 1960.

96 На пример: „Аутомобил у животу Американаца", „Обука возача", „Безбедни аутомобил", „Моћни цип", „Америка на точковима", „Изградња аутопутева" (*Преглед*, јун 1962).

97 На пример: „Монтажне куће", „Куће за летовање" (*Преглед*, јул 1961), „Куће за одмор" (*Преглед*, јун 1967), „Кампери – куће на точковима" (*Преглед*, август–септембар 1967).

98 *Преглед*, јун 1962, стр. 31–34.

99 *Преглед*, јун 1960.

100 *Преглед*, јануар 1962.

101 *Преглед*, јануар 1961.

ручак из слеђеног пакета”,¹⁰² „Жене у америчком животу”, „Биро за женска питања”, „Запослене жене”, „Развој вишег образовања за жене”, „Жене као раднице”,¹⁰³ „Нов начин живота америчке жене”...¹⁰⁴ Описи набавке, спремања хране и провођења слободног времена, показивали су колико амерички начин живота просечној жени омогућава уштеду и у новцу и у времену. Утиску благостања нарочито су доприносиле фотографије на којима се самопослугама није могао назрети ни почетак, ни крај, а где је све било испуњено најразноврснијом робом.¹⁰⁵

Као циљна група присутна у скоросвим сегментима америчке пропаганде, омладина је и у *Прегледу* имала шта да пронађе за себе. Из броја у број штампани су текстови о начину и предностима студирања у Америци. Поред упознавања југословенских читалаца са најпознатијим америчким универзитетима, објављивани су текстови о животу у кампусима, који су се обично налазили „у каквом лепом и живописном крају”, са системом „самоуправе у колеџима који студентима омогућује да обављају многе одговорне дужности”.¹⁰⁶ Инсистирало је и на детаљима из ваннаставних активности као што су „извођење позоришних комада и концерата у школи, издавање школских публикација, књижевни, научни или разни друштвени клубови, студентски клубови и братства која уживају велики углед”, а посебно су истичани „врло пријатељски и неусиљени односи између студената и њихових професора”.¹⁰⁷ Кроз описе студирања показивало се колико је систем либералан, а и да су пред америчким студентом неограничене могућности за рад и усавршавање.

Информативна служба САД-а поклањала је велику пажњу и различитим америчким техничким и технолошким достигнућима, па је у *Прегледу* била видно заступљена и ова тематика. Доминирајуће теме биле су успон америчке медицине и развој америчког свемирског програма.¹⁰⁸ Читаоци, као и медицински радници, могли су из броја у број да прате развој америчке медицине и њене успехе,¹⁰⁹ а видно су наглашавани напори Америке

102 *Преглед*, фебруар 1962.

103 *Преглед*, март 1962.

104 *Преглед*, новембар 1967.

105 „Супермаркет”, *Преглед*, фебруар 1962, стр. 21.

106 „Живот студената у САД”, *Преглед*, новембар 1961, стр. 9.

107 *Исто*.

108 „Програм свемирских летова” (*Преглед*, август–септембар 1961), „Улога Америке у освајању свемира” (*Преглед*, април 1963), цео број часописа *Преглед*, април 1963, „Припрема астронаута” (*Преглед*, март 1967), а континуирано су праћени и свемирски програми Меркјури, Џемини и Аполо.

109 „Доктор обилази болеснике” (*Преглед*, новембар 1960), „Изгледи за излечење од рака” (*Преглед*, децембар 1960), „Амерички допринос развоју медицине” (*Преглед*, октобар 1961), „Магија клинике Мајо” (*Преглед*, новембар 1965) а и бројеви *Прегледа* из јануара и фебруара 1963. су, скоро у потпуности, били посвећени америчкој медицини.

да, и у овој области, помогне Југославији. Такав је, рецимо, био случај одласка тринаестогодишњег Славка Чегеца из Зелина у Хјустон, где га је оперисао најчувенији светски кардиолог и хирург Мајкл Дебејки.¹¹⁰ Писало се и о дечаку Душану Влачу из Елемира, коме је у Хјустону, на позив Дебејкија, пресађено срце.¹¹¹ Сусрет са Дебејкијем Југословени су имали у августу 1967, када је, као помоћ Југославији, извршио десет операција у Љубљани и Београду, а куриозитет је податак да је Дебејкијеву операцију на отвореном срцу у београдској Другој хируршкој клиници директно преносила Телевизија Београд.¹¹²

Оваква пропаганда имала је, очигледно, велики број присталица и остављала је снажан утисак, па је америчка амбасада стално тражила начин да повећа тираж *Прегледа*, а југословенска страна да то онемогућава и да повремено и саботира часопис. Нотом од 16. јуна 1961. године, Амбасада САД-а тражила је, рецимо, дозволу за растурање *Прегледа* у тиражу од 20.000, коју је добила, да би својевољно 1963. повећала тираж на 28.000.¹¹³ До краја 1964. тираж *Прегледа* је, такође мимо претходног договора, порастао на 32.000, а и дневни дипломатски *Билтен* Амбасаде слат је на 1.500, уместо на договорених 1.200 адреса.¹¹⁴ Повремена саботирања *Прегледа* с југословенске стране најчешће су се сводила на ометање претплатника да редовно добијају своје примерке часописа. По анкети коју су спровели Американци, у периоду од шест месеци 1965. године, од десет адресаната, чак њих деветоро није редовно примало свој број *Прегледа*, а четири од пет нису га уопште добијали. Но, америчка страна је тај проблем релативизовала, указујући да, с обзиром „да федералне власти нису издале никакву забрану *Прегледа*“, постоји могућност да се „можда ради о мерама локалних органа, или о мањкавостима поште“.¹¹⁵ Овакав став је, очигледно, био резултат жеље да се не квари односи с југословенским властима, како часопис не би доспео у веће неприлике. Уз саботирање дистрибуције, *Преглед* је 1965. године доживео и снажнији удар, јер је због „поновљеног напада на треће земље и пропагирања агресије“¹¹⁶ цео тираж мајског броја „блокиран од ССУП-а“, уз одлуку да се број у цели-

110 „Славко иде у Хјустон“, *Преглед*, април 1968, стр. 39.

111 „Младом Југословену пресађено срце“, *Преглед*, новембар 1968, стр. 37.

112 „Посета Де Бејкија“, *Преглед*, октобар 1967, стр. 38–39.

113 ДАСМИП, ПА, САД 378, 1963, 424721, 22. јул 1963.

114 ДАСМИП, ПА, САД, 1964, Ф-193, 446182, Записник са састанка одржаног 14. новембра 1964. по питању издавачке делатности Америчке амбасаде у Београду.

115 ДАСМИП, ПА, САД, 1965, Ф-149, 434864, Белешка, 12. октобар 1965.

116 За југословенске власти проблематична је била изјава Дина Раска: „Агресори воде подлу и прљаву борбу не држећи се уобичајених норми рата“, као и његово изношење „тактике агресорских снага којима се руководи из иностранства, које се инфилтрирају преко границе, које добијају наоружање из друге земље и које су снабдеване из вана.“

ни заплени.¹¹⁷ И овога пута, међутим, дошла је до изражаја слика неконзистентности југословенског система када је о односима са САД-ом реч, будући да је сам министар спољних послова препоручио ССУП-у да се заплени часопис „деблокира“ и да буде достављен адресатима, до чега ипак није дошло, јер је комплетан тираж уништио, „на своју руку“, СУП, без консултација са ДСИП-ом или владом.¹¹⁸

Поред америчког *Прегледа* и совјетског часописа *Земље Совјета*, у оквиру стране пропаганде у Југославији су се појављивале и публикације Велике Британије,¹¹⁹ које је југословенска страна оцењивала као „конзервативне, стереотипне, и сем ретких изузетака, незанимљиве“.¹²⁰ Такав скоро ниподаштавајући став према британској пропаганди показује да је Београд у Вашингтону и Москви видео главне чиниоце светске политике, као и „кројаче“ југословенске судбине. Мање, али за Југославију занимљиве земље, своју пропаганду вршиле су углавном на Међународном сајму науке и технике у Београду, делећи каталоге и друге публикације, па је тако Куба, после победе револуције, на београдском Сајму делила посетиоцима фотографије Фидела Кастро у огромним количинама. На покушај Кине да и она уђе на југословенско „пропагандно тржиште“ и да има своје публикације, Савезни секретаријат за унутрашње послове реаговао је негативно, па је, и по тиражу и по садржају, *Преглед* остао најјача стана публикација коју је издавала нека од информативних служби страних амбасада.¹²¹

„Овде Вашингтон, Глас Америке, говори Грга Златопер...”

У хладном рату, радио-емисије биле су једна од најмасовнијих форми пропаганде. Ширење моћи овог медија почело је двадесетих година, оснивањем Радио Москве и совјетским пропагандним радио-емисијама, после чега је уследило оснивање Радио Ватикана и сервиса BBC.¹²² Употреба радија у америчке пропаганде сврхе започела је касније, за време Другог светског рата, оснивањем Гласа Америке 1942. године. Емитовање овог радија, који је био у надлежности Уреда за ратно информисање, почело је програмима на немачком и француском за окупирану Европу,

117 ДАСМИП, ПА, САД, 1965, Ф-149, 418870, Амбасади СФРЈ у Вашингтону, 21. мај 1965.

118 Исто.

119 У питању су били *Преглед* (недељно издање), *London Calling* и *Пољопривредни преглед* (месечна издања).

120 АЈ, 559, Ф-471, 1966, Иностране публикације намењене грађанима Југославије

121 Исто.

122 „Radio (International)”, *Propaganda and Mass Persuasion: A Historical Encyclopedia, 1500 to Present*, Santa Barbara – Denver – Oxford, 2003, pp. 332–333.

да би брзо број језика на којима се програм емитовао порастао на 24, а 1953. на 46, али „без обзира на ком језику је била, порука је била порука САД“.¹²³ По оснивању Информативне службе САД-а, Глас Америке је прешао из Њујорка у Вашингтон и постао један од главних елемената пропагандне борбе против Совјетског Савеза,¹²⁴ у складу са опредељењем Стејт департмента да се о Америци свету говори путем радио-таласа, а не путем силе и војних разарања.¹²⁵ Циљ Гласа Америке, као својеврсног гласила Стејт департмента, био је „да промовише боље разумевање Америке у другим земљама, и међусобно разумевање народа Америке са народима других земаља“.¹²⁶

Свесни моћи радија, Американци су, са „загревањем хладног рата“, основали, уз подршку Ције (CIA), још две радио-станице: Радио слободна Европа (1950, Radio Free Europe)¹²⁷ и Радио слобода (1953, Radio Liberty), од којих је ова друга била намењена искључиво совјетским слушаоцима.¹²⁸ Оне су биле отворено хладноратовске институције за рушење комунизма и нису служиле промовисању америчког начина живота, већ су представљале „сурогат радио-станице“, односно алтернативу званичним партијским радио-станицама у земљама иза „гвоздене завесе“.¹²⁹

Мисија Гласа Америке у промовисању америчког начина живота била је важна превасходно у земљама иза „гвоздене завесе“, јер је слободни свет могао да стиче сазнања о Америци и без ове радио-станице, а становници комунистичких земаља су били изоловани од увида у начин живота у демократском свету, или на Западу, па је Глас Америке постао један од ретких прозора у тај свет. Управо зато, за разлику од Југославије, која Глас Америке није спречавала, остале земље лагера стално су тражиле нове начине за ометање сигнала и за борбу против ове америчке радио-станице.¹³⁰

Програм Гласа Америке на руском почео је да се емитује 1947, с приоритетом ширења вести о демократском свету, којима су супротстављане информације о животу у „народним демократијама“ (о покушајима бекства преко границе, о кажњавању по-

123 L. Carlton, „Voice of America: The Overseas Radio Bureau“, *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 7, No. 1 (Spring, 1943), pp. 46.

124 „VOA (Voice of America)“, *Propaganda and Mass Persuasion...*, pp. 423–424.

125 W. Benton, „Voice of America Abroad“, *Journal of Educational Sociology*, Vol. 19, No. 4, Dec. 1945, p. 212.

126 P. M. Taylor, *Global Communications, International Affairs and the Media since 1945*, London – New York 2003, p. 34.

127 Радио слободна Европа је емитовао програм на бугарском, чехословачком, мађарском, пољском, румунском, естонском, летонском и литванском језику.

128 P. M. Taylor, *Global Communications...*, pp. 35–36.

129 О ове две радио-станице опширније у: A. Puddington, *Broadcasting Freedom: The Cold War Triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty*, Lexington, 2000.

130 A. Rapoport, „The Russian Broadcasts of the Voice of America“, *Russian Review*, Vol. 16, No. 3 (July, 1957), p. 3.

литичких неистомишљеника, али и о Стаљиновом сукобу с Титом и о акцијама совјетских агената против Југославије). Својеврсни програмски рефрен било је приказивање америчког живота кроз достигнућа у политичком, економском, технолошком и културном животу, а често уз поређења америчке и совјетске економије.¹³¹ Слушаоци иза „гвоздене завесе“ подсећани су стално и на забра- не путовања у тим земљама, колективизацију, ниске плате, огра- ничења у уметности, контролу интелектуалаца, привилегије врха КП, укидање слободе вероисповести, економски и политички при- тисак на различите државе и етничке групе...¹³² Отуда не чуди што су Совјети ометали сигнал Гласа Америке, што је у Мађар- ској 1950. на универзитетима уведен „политички час“ на коме је студентима објашњавано „о чему је све Глас Америке лагао синоћ“, и што је у Румунији, због ове радио-станице, огранича- ван број радио-пријемника.¹³³ Колико је ометање сигнала Гласа Америке било „судбинско“ за Совјетски Савез, говори податак да је у периоду 1948–1958. само на технику за ометање сигнала ове радио-станице потрошено више него што је уложено у развијање домаћег радио-програма, намењеног и Совјетском Савезу и ино- странству, као и да су Совјети на ометање потрошили више новца него Американци за емитовање.¹³⁴

Југословенско искуство са Гласом Америке било је сасвим другачије. После сукоба са Совјетским Савезом Југославија није директно нападана и ова радио-станција коришћена је, углавном, за слање слике о америчком начину живота, уз обиље музике и занимљивости, па је остала у сећањима као прозор у далеки и жељени свет. Реченице попут: „Ми послеријатни, који смо живјели у разним политичким стегама (с једним ухом на Гласу Америке и извјештајима Грге Златопера), нама је Америка била сан“¹³⁵ или: „Гледали смо у Америку као мајку слободе, и слушали Гргу Златопера“,¹³⁶ остају сведочанство о носталгији везаној за ову радио-станицу и њеног чувеног новинара и спикера Гргу Златопера, пре Другог светског рата *Политикиног* новинара.

На југословенским просторима, популарност страних ра- дио-станица, стечена за време рата, наставила се и у хладнора- товско доба, па су, по информацијама из 1946. и 1947, Радио

131 Исто, стр. 8–10.

132 W. L. Hixson, *Parting the Curtain. Propaganda, Culture, and the Cold War...*, pp. 40–41.

133 Исто, стр. 49.

134 M. Siefert, „From Cold War to Wary Peace: American Culture in the USSR and Russia“, *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy and Anti-Americanism after 1945*, A. Stephan (ed.), Oxford – New York, 2007, p. 190; P. M. Taylor, *Global Communications...*, p. 42.

135 Нивес Опачић, „Амерички сан“, *Матица хрватска*, <http://www.matica.hr/Vijenac/vijenac391.nsf/AllWebDocs/Americki_san> (13. jul 2010)

136 <<http://forum.b92.net/lofiversion/index.php?t44393-50.html>> (13. jul 2010)

Лондон и Глас Америке биле најслушаније стране радио-станице у Југославији.¹³⁷ Иако је на Глас Америке гледано негативно до сукоба са СССР-ом, и ту се ситуација променила с променом југословенске спољнополитичке оријентације, па је забележено: „Основна карактеристика емисија Гласа Америке за посљедња два мјесеца прошле године је, да су готово потпуно изгубиле антијугословенски карактер и да су скоро све вијести о Југославији углавном позитивне и објективне“.¹³⁸

Шездесетих година је, иако је почела ера телевизије, у Југославији радио-пропаганда још била најмасовнији вид пропагандног деловања, и то не само због техничких могућности радија већ и зато што су се емисије многих страних радио-станица емитовале на језицима југословенских народа и народности.¹³⁹ На крају седме деценије (1969), емитован је пропагандни програм 17 страних радио-станица, с више од 50 емисија на српскохрватском, македонском и словеначком. Од страних радио-станица, најрадикалније антијугословенске ставове испољавали су Радио Мадрид и Радио Тирана.¹⁴⁰ По минутажи емисија у току дана, најјачу радио-пропаганду имали су Радио Москва (270) и Радио Тирана (240), а следили су их Радио Мадрид (180), Радио Келн (180), Радио Лондон (120) и Глас Америке (90).¹⁴¹ У програмској шеми Гласа Америке мањи део су чиниле вести, а већи забава, јер је пропагандна стратегија САД-а била „пет минута пропаганде увијене у два сата обланди“.¹⁴² Уз овако осмишљену пропаганду, данас је заиста тешко разлучити да ли су на слушаоце више деловале вести или „обланде“, оличене у џез и рок музици, квизовима и занимљивим репортажама, али је Глас Америке остао опште место у сећањима многих који су одрастали у социјалистичкој Југославији, као и у земљама иза „гвоздене завесе“ или Трећег света.

Поједине емисије Гласа Америке, попут оне о џезу, *Music USA*, легендарног Вилиса Кановера, имале су милионску публику и одиграле су важну улогу у хладноратовској пропаганди и американизацији света.¹⁴³ Поред оваквих емисија, један од начина

137 АЈ, КМЈ, И-3-ц, Информација о формама и методама англо-америчке пропаганде у Југославији 1946–1947.

138 АЈ, 507, IX, 109–VI-1, Забелешка о емисијама Радио New Yorka (Глас Америке) на српскохрватском језику у току новембра и децембра мјесеца 1950. године.

139 АЈ, 507, XXVI, K-2/5, Инострана пропаганда у Југославији, 1969.

140 АЈ, 507, VIII, II/2-b-169, K-9, Извод из материјала и записника Комисије за идеолошки рад ЦК СКЈ: О неким видовима страног утицаја у нашој земљи, 31. март 1961.

141 АЈ, 507, XXVI, K-2/5, Инострана пропаганда у Југославији, 1969.

142 R. Wagnleitner, *Coca-Colonization and the Cold War. The Cultural Mission of the United States in Austria after the Second World War*, The University of North Carolina Press, 1994, p. 59.

143 Опширније о емисији Music USA и пропагандној улози џеза опширније у: R. Vučetić, *Koka-kola socijalizam...*, str. 165–170.

привлачења слушалаца било је и организовање наградних конкурса, који су узнемиравали југословенску власт због масовног одзива грађана на њих.¹⁴⁴ У југословенским анализама америчке пропаганде издвајан је случај конкурса Гласа Америке за транзистор, на који се јавило 150.000 Југословена, што није могло да се мери ни са свим осталим конкурсима, па ни онима у социјалистичким земаљама.¹⁴⁵

Уз политичку чињеницу да је у питању амерички радио, који симболише идеологију супротну југословенској, великој слушаности Гласа Америке доприносили су разноврсни забавни садржаји. У анкети „Југословенско јавно мњење 1965“, спроведеној у Београду, утврђено је да 27,8% испитаника слуша стране пропагандне радио-емисије, а само Глас Америке 66% анкетираних. Проценат је био вероватно и виши, јер је реално да сви испитаници нису одговарали искрено на осетљива питања и да нису били спремни да отворено изјаве да слушају, на пример, Радио Москву или Глас Америке. По структури слушалаца, Глас Америке највише је привлачио пољопривреднике (21%) и ђаке и студенте (21%), али и раднике (19%).¹⁴⁶

Истраживање јавног мњења из 1968. показало је да 45% Београђана који прате стране станице слуша Глас Америке, а тумачење рада ове америчке радио-станице, по коме она тежи „да изазове позитивне ставове према сопственој земљи и њеној спољној политици, која тежи да утиче на ставове слушалаца према актуелним међународним проблемима, а у мањој мери желе да утиче на ставове слушалаца о унутрашњим и политичким проблемима у Југославији“, као и да није било „изразитих случајева некоректног информисања, посебно о Југославији“, ¹⁴⁷ поклапа се са тумачењима и оценама и из ранијих периода. Генерално, Глас Америке прихватан је, у континуитету, изузимајући време до сукоба са Москвом, као нешто што не може драстично да шкоди Југославији и њеном уређењу. Задовољство је, очигледно, било обострано, јер је и у извештајима Амбасаде САД-а навођено: „знатижеља људи из Југославије да сазнају о Америци не престаје да нас изненађује... Америка је присутна у домовима Југословена и у селима и засеоцима од Словеније до Македоније“. ¹⁴⁸

О Гласу Америке и у најзабаченијим крајевима Југославије сведоче и сећања која могу да се нађу на интернет форумима и блоговима. У селу у области Цавтата радио-пријемник је сигурно био једини прозор у свет, јер тада још није било ни струје:

144 АЈ, 507, XXVI, К-2/5, Инострана пропаганда у Југославији, 1969.

145 АЈ, 142, Ф-256, 0-16, Информација о проблемима везаним за инострану пропаганду у нашој земљи, 15. април 1966.

146 АЈ, 507, XXVI, К-2/5, Инострана пропаганда у Југославији, 1969.

147 ДАСМИП, ПА, САД, 1969, Ф-164, 4721, 23. јануар 1969.

148 W. L. Hixson, *Parting the Curtain. Propaganda, Culture, and the Cold War...*, p. 49.

„Сјећам се када сам први пут чула радио у мом селу. Нетко је једној породици поклатио радио на батерије, јер струје није било. Увече би се окупили становници села да послушају вијести. Често се слушао 'Глас Америке' а говорио је Грга Златопер. (...) Новине у наше село нијесу стизале него су се вијести препричавале, тко је што од некога чуо.“¹⁴⁹

Слична ситуација била је и у Херцеговини: „Нека села у нас су имала и по два таква радијона, па си у вечер могао ићи тамо или тамо послушати вијести и посебно Гргу Златопера с Гласа Америке.“¹⁵⁰ Било је то, донекле, и „мушко искуство“, јер је у сећањима многих остало забележено да су очеви били ти који су у Гласу Америке и назалном гласу Грге Златопера тражили истине другачије од оних које су нудили домаћи медији. Новинар *Слободне Далмације* Милорад Бибић сећа се своје опчињености радијом и слушањем музике, али:

„Пуно пути не би мога слушат талијанске писме до краја јер би отац тражија Глас Америке. Тија је чут ту станицу, увик би слуша оне за мене досадне вијести. Наша би Глас Америке, онда би се чуло: 'Овде Washington, Глас Америке, говори Грга Златопер!' Било ми је тешко што је Глас Америке увик има придност над писмама.“¹⁵¹

Остала су и сећања да је слушање Гласа Америке било нешто конспиративно, и да је имало укус забрањеног воћа, мада архивска грађа не указује да је ова радио-станица забрањивана, како то мисле неки ондашњи слушаоци: „сјећам се да су мој дјед и тата потајно слушали 'Глас Америке' и политичке вијести тада чувеног репортера Грге Златопера“.¹⁵² Слушање ове радио-станице „у потаји, јер је јавно било забрањено“¹⁵³ донекле је можда важило за чланове партије, јер о „заинтересованости“ њених чланова за „истине“ које је саопштавао Грга Златопер сведочи податак да је на једном конкурсy за транзистор учествовало 84 члана СК, па су према „члановима СК који су учествовали на овим конкурсима предузете партијске мере, критиковани су, неки су кажњени, а један мањи број и искључен из СК. Ове мере су сасвим оправдане, јер комунисти морају имати у виду да те земље, учешћем наших грађана на тим конкурсима, долазе до материјала који ће обилато користити у својој политичко-пропагандној делатности.“¹⁵⁴

149 Сећања Анке Дупер, рођене 1939. на одрастање и младост у селу Обод код Цавтата, <<http://anka.duper.org/?p=189>> (13. јул 2010)

150 <<http://www.rb-donjahercegovina.ba/Default.aspx?v=16&page=3>> (13. јул 2010)

151 М. Бибић, *Закон пјаче: splitske šezdesete u šezdeset slika*, Запрешић, 2005, стр. 51.

152 Интервју: Војо Шилјак, Прва звијезда talk-showa у Хрваској, *Национал*, 22.9.2009. <<http://www.nacional.hr/clanak/67442/vojo-siljak-prva-zvijezda-talk-showa-u-hrvatskoj>> (13. јул 2010)

153 <<http://www.rb-donjahercegovina.ba/Default.aspx?v=16&page=3>> (13. јул 2010)

154 ИАБ, фонд ГК СКС Београд, К-512, Информација о делатности стране пропаганде, 3. мај 1962.

Кажњавање партијаца који су желели транзистор није, међутим, било видљиво у високој политици, која није нападала Глас Америке, а чак га је у неким приликама и хвалила. Тако је Државни секретаријат за иностране послове, приликом посете директора Информативне службе САД-а Френка Шекспира 1969. године, дао званичну оцену да је, када је Глас Америке у питању, „њихова југословенска редакција коректна у односима, пажљиво настоје да позитивно региструју сва збивања у билатералним односима, региструју утиске наших званичних посетилаца и сл.“¹⁵⁵ Оваквим изјавама држава је заправо давала зелено светло и радију Глас Америке, али и потенцијалним слушаоцима, о чему сведочи и писање омладинског музичког часописа *Џубокс*, који је, док су остале источноевропске земље нападале западне радио-станице које су емитовале забавну музику, о Радио Луксембургу, још једном пропагандно-забавном радију велике слушаности, писао као о станици „која емитује пријатне, јединствене и ведре програме, који уносе живе боје у тмурне боје свакодневног живота“.¹⁵⁶ Сличну позицију југословенска политика имала је и у другим областима, а нарочито у популарној култури, када су отворена врата наизглед свему, уз суштинску оgradu – да се не напада југословенски систем. На тај начин ће у Југославију, без већих проблема, стићи и џез и рокенрол, и филмови, чак и „најхладноратовскији“, попут *Др Стрејнцлава*, и еротска литература Хенрија Милера, и авангардна позоришта, и часописи попут *Плејбоја*.

Иако је, дакле, могло да делује да су емисије попут *Music USA* на Гласу Америке безазлене за југословенски систем, јер он није директно нападан, оне су ипак биле само „обланда“ за много озбиљније пропагандне битке. Данашњи поглед на Глас Америке указује на озбиљне и дугорочне домете тадашње америчке пропаганде, јер се многи сећају опште поруке коју су носиле емисије ове радио-станице, чак и када је иронијски парафразирају: „Овде Вашингтон, Глас Америке, за вас говори Грга Златопер. Данас је у Америци диван сунчани дан, сви раде, а по асфалтним цестима са четири траке јуре аутомобили у једном правцу, док се у Југославији на каљавом узаном путу, сударају мале фиће са запрежним колима. (...) Док ми у Америкама једемо 10 врста бела хлеба, дотле у Југославији једу проју, од жута кукуруза и трули крumpир...“¹⁵⁷

Вести и извештавања Гласа Америке нису, наравно, изгледали овако, како то изгледа у носталгичним сећањима, што

155 АЈ, 559, Ф-571, 237/69, Информација о посети F. Shakespeare-а, директора УСИА 8. и 9. септембра 1969.

156 Р. Вучетић, „Рокенрол на Западу Истока – случај *Џубокс*“, *Годишњак за друштвену историју*, 1–3 (2006), стр. 81–82.

157 <<http://www3.serbiancafe.com/cir/diskusije/mesg/15/014533109/glas-amerike.html?22>> (22. јул 2010)

уосталом показују и извештаји југословенских власти, које су биле задовољне југословенским програмом ове радио-станице. Но, један од ефеката деловања Гласа Америке, а и америчке пропаганде у целини, била је специфична перцепција свега понуђеног, тачније, налажење „између редова“ и онога чега експлицитно није било, а по мери сопствених жеља, погледа, ставова и очекивања. Иронијско поређење модерних аутопутева са запрежним колима и белог хлеба са трулим кромпиром управо је резултат таквог ефекта, произведеног вештим опредељењем америчке пропаганде да извештавањем о америчком начину живота, а не огољеним критикама југословенске стварности, постиже жељене циљеве. Слика срећне, просперитетне и богате Америке само је појачавала свест о сиромашној Југославији и свим њеним проблемима. Својим пропагандним активностима на југословенским просторима, било да је реч о *Прегледу*, изложбама, књигама у Америчкој читаоници или програмској оријентацији Гласа Америке, америчка пропаганда није само успешно остваривала своје политичке циљеве, већ је и самој пропаганди дала нове форме и садржаје.

Целокупна америчка пропаганда кроз институције које су деловале у Југославији (Информативна службе САД-а, америчке читаонице, пропагандни листови, Глас Америке) показивала је каква је била жељена слика Америке која је требало да стигне до становника Југославије. Америчком пропагандом су, како је изгледало, били обухваћени сви – сељак, који је сањао да ће можда једног дана и његова фарма бити као америчка, радник, који је маштао о великој кући и аутомобилу, студенти, који су очекивали да ће и њихови студентски градови постати као кампуси Колумбије или Јејла, становници најудаљенијих места у Југославији, који су са чежњом слушали о *америчком сну*... Југословенске њиве у комунизму ипак нису личиле на америчке фарме, радници нису возили *бјуике* и *мустанге*, а студенти су због незадовољства 1968. изашли на улице, али је слика Америке као обећане земље остала, великим делом захваљујући деловању америчке пропаганде кроз званичне институције, трајно урезана у свест становништва социјалистичке Југославије.

Summary

Radina Vučetić, Ph.D.

American “Public Diplomacy” in Socialist Yugoslavia in the 1950s and 1960s of the 20th Century

Key words: *American propaganda, American Embassy, American Reading Room, Voice of America, Pregled*

During the Cold War propaganda played an important role in the battle for the “hearts and souls” of ordinary people. American propaganda was practiced on several levels, the important one being the so called “public diplomacy” that was spread through official institutions. This form of propaganda was spread in Yugoslavia by the USA Information Service, American Reading Room, the propaganda magazine *Pregled* and the Voice of America – all presenting the desired picture of American society to the people of Yugoslavia. Although it did not directly attack the Yugoslav system or communism, it did underscore the values of American society with the aim that those exposed to this form of propaganda could conclude that the *American dream* is a reality for American citizens and that it could also become accessible to others. It is interesting to note that except in the period before the conflict with the Soviet Union, there was no serious opposition to this kind of American propaganda, which was certainly a consequence of the general Yugoslav foreign policy. Certainly this kind of propaganda could not turn Yugoslavia into a country that looked like America nor change its citizens into Americans but it could indicate that a different life existed and instigate a desire for it. The furniture in the flats on the newly built housing estates did not look the same as the modernly equipped American apartments in high rises, the houses in the Yugoslav villages did not look like the ones on American farms, the small Fiat cars (called *fiće*) produced in Yugoslavia driven on the old roads full of holes were not the same as the Buicks on the American highways ... However, even if the plowing fields in communism did not look like the ones on American farms, the Yugoslav workers did not have the modernly equipped houses with large cars in front of them, Yugoslav surgeons did not have the facilities that Michael DeBakey had, the image of America as a promised land stayed forever inscribed in the minds of the people of socialist Yugoslavia largely due to the influence of American propaganda.

УСПОН И ПАД ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКИХ ВОЈНИХ ОДНОСА 1957.*

Апстракт: У раду се на основу објављених и необјављених извора совјетског и југословенског порекла анализирају југословенско-совјетски односи на прелазу из 1956. у 1957, погоршање општих и побољшање војних односа, посете генерала Гошњака Москви и маршала Жукова Београду, смена маршала Жукова са свих позиција по повратку у Совјетски Савез, однос Југославије према његовој смени, утицај Жуковљевог пада на југословенско-совјетске односе, као и реакције и перцепције западних сила и светског јавног мњења.

Кључне речи: Југославија, Совјетски Савез, маршал Георгиј Константинович Жуков, генерал Иван Гошњак, југословенско-совјетски односи, војска, партија, дипломатија

Погоршање југословенско-совјетских односа 1956/57.

Прелаз из 1956. у 1957. је означио погоршање југословенско-совјетских односа. Нормализација међусобних односа након оштрог сукоба започетог 1948. која је покренута средином 1953. стидљивом совјетском иницијативом, наставила се тајном преписком два партијска и државна вођства наредне године и кулминирала доласком совјетске државне делегације у Београд 1955, а током 1956. је достигла свој врхунац. Узвратна посета југословенског партијског вођства Москви јуна 1956, размењене посете низа делегација, заједничка иступања поводом горућих међународних проблема и односа унутар социјалистичког табора наговештавали су пуну нормализацију односа између две земље.¹

* Рад је резултат пројекта *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници* (№ 47027) који финансира Министарство просвете и науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 О нормализацији односа између Југославије и Совјетског Савеза опширније видети: А. С. Аникеев, *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США и начальный период холодной войны (1945–1957)*, Москва, 2002; А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения в 1953–1956 годах*, Москва, 2008; Е. Калинова, И. Баева, *Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944–1955)*, София, 2003; J. Vykoukal, B. Litera, M. Tejchman, *Východ, vznik, vývoj a pozpad sovětského bloku 1944–1989*,

Постигнута сагласност у вези са совјетском интервенцијом у Мађарској се брзо претворила у отворени неспоразум. Југословенско незадовољство начином извођења интервенције, совјетском отмицом Имреа Нађа, али и односом према осталим социјалистичким земљама кулминирало је новембра 1956. Јосип Броз Тито је 11. новембра у Пули одржао оштар говор у коме је осудио совјетску политику према остатку социјалистичког света.² Уследиле су реакције совјетског вођства, које упркос јасно исказаном незадовољству Брозовим говором није желело да предузима радикалније кораке, већ се определило за политику умеренијег курса. Односно, сматрало се да би отварање новог сукоба с Југославијом далекосежно штетило совјетским интересима, посебно због евидентног слабљења совјетске међународне позиције након интервенције у Мађарској. У преписци која је вођена између два партијска руководства крајем 1956. и почетком 1957. југословенска страна је видела совјетску намеру ка редуковању постојећих међупартијских односа и наставка међудржавне сарадње.³

-
- Praha, 2000; J. Pelikán, *Jugoslávie a východní blok 1953–1958*, Praha, 2001; Đ. Borozan, „Posrednik mira između gvozdenih zavesa (Razgovori Tito – Hruščov u Moskvi 1956)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1997, str. 93–114; Đ. Borozan, „Posrednik mira između gvozdenih zavesa (Razgovori Tito – Hruščov u Moskvi 1956. – II deo)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2–3/1997, str. 133–153; Đ. Tripković, „Uspon i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine“, *Istorija XX veka*, 2/1998, str. 129–141; Ђ. Трипковић, „XX конгрес Комунистичке партије Совјетског Савеза и југословенско-совјетски односи“, *Архив*, 2/2001, стр. 200–212; Љ. Димић, „Јосип Броз и Никита Сергејевич Хрушчов – Разговори у Београду, 27. мај – 2. јун 1955, *Историјски гласник*, 1–2/1997, стр. 55–66.
- 2 О односу Југославије према кризи у Мађарској опширније видети: Љ. Димић, „Јосип Броз, Никита Сергејевић Хрушчов и мађарско питање“, *Токви историје*, 1–4/1998, стр. 23–59; L. Gibianski, „Sovjetsko-jugoslovenski odnosi i Mađarska revolucija 1956. godine“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2/1996, str. 151–170; L. Gibianskii, „Soviet-Yugoslav relations and the Hungarian Revolution of 1956“, *Cold War International History Project Bulletin*, 10 (1998), str. 139–148; J. Granville, „The Soviet-Yugoslav detente, Belgrade–Budapest Relations and Hungarian Revolution (1955–1956)“, *Hungarian Studies Review*, 1–2/1997, str. 15–63; J. Granville, „Josip Broz Tito's role in the 1956 'Nagy affair'“, *Slavonic and East European Review*, 4/1998, str. 672–702; J. Granville, „Hungary, 1956: the Yugoslav connection“, *Europe-Asia Studies*, 3/1998, str. 493–517; K. Kovačević, „Yugoslav-Hungarian Relations 1953–1956“, *Velike sile i male države u Hladnom ratu – slučaj Jugoslavije*, zbornik radova, Beograd, 2005, str. 140–158; P. Marković, „Jugoslavija i Mađarska kriza 1956. godine u svetlu britanskih izvora i pisanja beogradske štampe“, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, zbornik radova, Beograd, 1996, str. 143–154; S. Rajak, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1956. godini i Mađarska kriza u izveštajima britanskih diplomata u Beogradu“, *Istorija XX veka*, 2/2000, str. 83–97; Z. Ripp, „Hungary's part in Soviet-Yugoslav Conflict, 1956–58“, *Contemporary European History*, 2/1998, str. 197–225; *Cold War International History Project Bulletin – Working Papers* 54, Washington, 1996, pp. 1–44; В. Л. Мусатов, „СССР и венгерские события 1956 г: Новые архивные материалы“, *Новая и новейшая история*, 1/1993, стр. 3–22; Л. Я. Гибианский, „Н. С. Хрущев, И. Броз Тито и венгерский кризис 1956. г“, *Новая и новейшая история*, 1/1999, стр. 10–29.
- 3 О југословенско-совјетском сукобу након Мађарске кризе опширније: Д.

Упркос југословенској нади да се започети идеолошки сукоб неће пренети и на међудржавни план, деманти таквог уверења је брзо стигао са совјетске стране. Већ почетком јануара 1957. Хрушчов је обавестио Броза да Совјетски Савез одлаже почетак извршења споразума о давању кредита Југославији за изградњу алуминијумског комбината, као и за монтажу опреме у фабрикама за производњу ђубрива и термоелектранама. Као разлог одлагања је наведена совјетска хитна потреба да упуту економску помоћ Мађарској, Пољској и Источној Немачкој.⁴ Иако је реално Совјетски Савез, у настојању да ојача пољуљану унутрашњу кохезију блока на чијем се челу налазио, имао ванредне финансијске трошкове, прави разлог одлагања кредитног аранжмана с Југославијом је био политичке природе. Радило се о радикалној реакцији на политику југословенске владе и иступања њених званичника. Преговори о економској сарадњи вођени током јануара и фебруара 1957. јасно су говорили да совјетска страна инсистирањем на одлагању кредитних аранжмана за неколико година неће одустати од донете одлуке и да ће је отворено експлоатисати у политичке сврхе циљајући на југословенску животну заинтересованост за изградњу комбината алуминијума која је, према совјетској замисли, требало да буде реализована преко Источне Немачке.⁵ Будући да Југославија у том моменту још није признала њену независност, такав притисак економске и политичке природе је на југословенској страни сматран средством приморавања Југославије да успостави дипломатске односе с њом и призна је као пуноправног члана међународне заједнице.

Поред економског, уследио је и совјетски политичко-пропагандни притисак. Избегавани су директни напади путем званичних изјава, али су зато обилато коришћене југословенској страни већ одавно познате совјетске методе везане за отворене критике преко влада и штампе других социјалистичких земаља. Југословенски комунисти су оптуживани за идеолошка „скретања“, одступања од основних постулата марксизма-лењинизма, инволвирање капиталистичких схватања у социјалистичку праксу и отклон од начела пролетерског интернационализма.⁶

Југословенску страну је бринуло захваљење односа са Совјетским Савезом. Зато је настојала да преко амбасадора Мићуновића издејствује директну комуникацију с Хрушчовом и да путем контакта с њим покуша да утиче на покретање међусобних односа у повољнијем смеру. Хрушчов је примио амбасадора Мићуновића непосредно по његовом повратку с консултација које је

Богетић, *Нова стратегија спољне политике Југославије 1956–1961*, Београд, 2006; Ђ. Триковић, *Југославија – СССР 1956–1971*, Београд, 2013.

4 АЈ, 507/IX–КМОВ ЦК СКЈ, СССР, 119/1–85, Писмо Н. Хрушчова Ј. В. Титу од 29. децембра 1956.

5 АЈ, 837–КПР, I–5–b/99–5, Извештај Николе Минчева од 20. фебруара 1957.

6 Ђ. Триковић, *Југославија – СССР 1956–1971*, Београд, 2013, стр. 65–66.

имао у Београду, али разговор није дао видније резултате. Он је кривицу за погоршање односа свалио на југословенску страну, која је наводно својим ставовима нарушила пријатељску сарадњу, настојећи да оповргне Мићуновићеву тезу о штетности пребацивања идеолошких размирица на ниво међудржавних односа и истичући да иницијатива за побољшање односа мора да потекне с југословенске стране. Мићуновић је стекао утисак да је главни разлог сукоба настојање Совјетског Савеза да Југославију држи изоловану од остатка источноевропских земаља пошто у претходном периоду није успело да је поново уведе у Источни блок.⁷ Ипак, совјетска страна очигледно није желела дубљи сукоб с Југославијом. Настојање да се Југославији и њеном вођству јасно стави до знања да Совјети неће толерисати агресивнији тон у међусобном дијалогу је коинцидирало с уверењем да с Југославијом не треба ићи у отворенији сукоб и пројекцијом њеног дугорочног укључивања у Источни блок. Зато су се са совјетске стране већ током марта 1957. појавили први знаци отопљења односа, што се манифестовало потписивањем робних споразума.⁸ Уследило је неколико совјетских иницијатива у контактима с југословенским представницима у којима су јасно изражене жеље за превазилажењем постојећих неспоразума и успостављањем пријатељских односа.⁹

Прелудијум – посета генерала Гошњака Москви

Југословенско-совјетски војни односи су након 1948, у јеку сукоба, сасвим редуковани и пратили су општи тренд међудржавних и међупартијских односа. Нормализација односа, интензивирања 1956, донела је и јачање међусобних војних контаката. Октобра 1956. југословенска војна делегација предвођена генералом Павлом Јакшићем је посетила Совјетски Савез. Радило се о првој званичној посети југословенских војних званичника Москви након 1948. Њој су претходиле протоколарне посете делегација југословенског ваздухопловства и морнарице поводом празника тих видова совјетске армије. С обзиром на убрзано југословенско-совјетско приближавање током 1956. посета је привукла велику пажњу страних дипломата, који су саму њену мисију тумачили у контексту побољшања међудржавних односа. Апсолутно изненађујуће, совјетски министар одбране маршал Жуков је у сусрету с југословенским амбасадором у Москви Вељком Мићуновићем истакао да ће примити југословенску војну делегацију интересујући се за њен састав и за ранија искуства

7 V. Mićunović, *Moskovske godine (1956–1958)*, Zagreb, 1977, str. 230–232.

8 AJ, 837–КПР, I–5–b/99–5, Телеграм Вељка Мићуновића Добривоју Видићу од 29. марта 1957.

9 AJ, 837–КПР, I–5–b/99–5, Телеграм Вељка Мићуновића Добривоју Видићу од 3. маја 1957.

у контактима са Совјетима.¹⁰ Говорио је о личној заинтересованости за боравак југословенских војних представника у Москви. Неочекивано, делегација је примљена с посебном срдечношћу.¹¹ Оно што је посебно изненађивало био је однос совјетског министра одбране, прослављеног маршала Жукова према члановима југословенске војне делегације. Маршал Жуков је, потпуно непредвиђено и ван свих протокола, онако како је наговестио амбасадору Мићуновићу, организовао пријем за југословенску војну делегацију. На југословенске генерале је оставио посебан утисак као човек који не крије свој пријатељски однос према Југославији исказан и у јавној опасци свом колеги маршалу Соколовском, коме је на самом пријему отворено скренуо пажњу да ослободилачки рат на простору Југославије нису водили „партизани, већ ослободилачка армија“, што је на југословенској страни доживљено као посебан израз поштовања.¹²

Совјетска војна делегација коју је предводио генерал Комаров је дошла у узвратну посету Југославији 12. новембра и задржала се до 25. Према југословенским сазнањима, пре посете Југославији примио их је маршал Соколовски и инструктирао да у Југославији наступе крајње пријатељски и без постављања провокативних питања како би се избегли могући инциденти. Сам тренутак у коме је дошло до посете – совјетска интервенција у Мађарској, говор Јосипа Броза Тита у Пули, опште погоршање односа, условио је и атмосферу која је владала током посете, а која је протекла у доста напетом расположењу, уз непрестане политичке и идеолошке опаске с обе стране. Ипак, совјетска делегација је, као што је и планом посете било предвиђено, посетила Вишу војну академију с Ратном школом, Војну академију, Артиљеријски школски центар, Технички школски центар, Школски центар везе, Пешадијски школски центар и један пешадијски пук у Првој армијској области. Совјетски официри су без устезања јавно критиковали застарелост југословенске ратне технике, неопремљеност школских центара наставним средствима, оспоравали квалитет и истицали застарелост америчке војне технике испоручене кроз програм војне помоћи и наглашавали супериорност совјетске војне технике, као и потребу опремања југословенских војних снага савременим совјетским средствима наоружања и војне опреме. Совјетске официре је примио и Јосип Броз Тито на Брионима, задржавши се читав дан у разговорима о актуелним међународним проблемима. Истом приликом је југословенском државном секретару за народну одбрану генералу армије Ивану Гошњаку уручен званичан позив совјетског колеге маршала Жукова да посети Совјетски Савез, што је одмах прихваћено с југословенске стране.¹³

10 V. Mićunović, *Moskovske godine (1956–1958)*, Zagreb, 1977, str. 143.

11 Исто.

12 P. Jakšić, *Nad uspomenu, II*, Beograd, 1990, str. 172.

13 АЈ, инвентарски број 8588, документ 251, Извештај о боравку делегације

Југословенски војни врх је покушао да искористи јачање односа са Совјетским Савезом како би ојачао сопствену авијацију и ослободио се терета зависности од западне војне помоћи, која у условима интензивирања односа са Совјетским Савезом није имала само војни већ и политички значај. Озбиљно квалитативно и квантитативно заостајање у сегменту ловачке авијације и недостатак савремених млазних ловачких авиона југословенски државни и војни врх је покушао да надомести куповином лиценце или готових авиона у Совјетском Савезу, што је Совјетима изнео амбасадор Мићуновић 22. децембра 1956.¹⁴ Они су, у условима интензивирања сукоба након Титових и Кардељевих јавних иступа, то питање елегантно оставили по страни, истичући да ће о томе бити донета посебна одлука.¹⁵ Очигледно, у условима распламсавања сукоба и свеопштег снижавања нивоа међусобних односа, нису желели да ризикују продубљивањем војне сарадње с Југославијом.

Интензивирање југословенско-совјетског сукоба почетком 1957. се преносило и на војну проблематику. Совјети су фебруара 1957. поставили питање Гошњакове посете на изразито провокативан начин, очигледно настојећи да „сондирају терен“ на југословенској страни. Наиме, совјетски генерал Гусев је 10. фебруара 1957. питао југословенског војног изасланика у Москви пуковника Мамулу када ће Гошњак посетити совјетску престоницу с обзиром на позитиван одговор на позив Жукова који је дао претходне јесени.¹⁶ Истовремено, уследио је читав низ негативних коментара о Југославији у совјетској војној штампи, хладнији однос совјетских војних представника према југословенском војном изасланству и низ критика упућен југословенској страни.¹⁷

Како је најављена Гошњакова посета изазвала велико интересовање страних војних представника у Москви, марта 1957. су се појавиле шпекулације да се он налази у тајној посети Москви.¹⁸ Имајући у виду могуће политичке и војне импликације, начелник Друге управе југословенског генералштаба генерал Рукавина је тражио хитну проверу извора вести и инсистирао на одлучном демантију с образложењем да југословенски министри не путују инкогнито и да штампа о томе редовно објављује информације.¹⁹ Југословенска страна је страховала да су ту врсту

Совјетске армије у Југославији у времену од 22. до 25. новембра 1956.

14 V. Mićunović, *Moskovske godine (1956–1958)*, Zagreb, 1977, str. 215.

15 Исто.

16 ВА, ГШ–10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 14, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 10. фебруара 1957.

17 ВА, ГШ–10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 20, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 19. фебруара 1957.

18 ВА, ГШ–10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 25, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 22. марта 1957.

19 ВА, ГШ–10, к. 376, ф. 1, 496, Телеграм генерала Рукавине пуковнику Мамули

дезинформације лансирали Совјети у жељи да пред Западом компромитују југословенску спољну политику у условима свог појачаног политичког притиска.²⁰ Пошто је информација потекла од турског војног изасланика, сумњало се да дезинформација можда потиче и из Турске с обзиром на нагло компликовање ситуације на Блиском истоку и турску заинтересованост за улогу Југославије у том региону, где се у том моменту налазио потпредседник СИБ-а Светозар Вукмановић Темпо.²¹

Побољшање међусобних односа крајем марта и почетком априла 1957. се одразило и на војну сферу. Амбасадор Мићуновић се 5. априла срео с маршалом Жуковим на пријему у мађарској амбасади. Жуков је саговорника поново изненадио посебном предусретљивошћу. Док су разговарали у друштву осталих совјетских представника, Жуков је подржао Булгањинове критике иступања Светозара Вукмановића Темпа на Блиском истоку и његове критике совјетске политике у том региону, као и експозеа југословенског секретара за иностране послове Коче Поповића, који је, по Жукову, заузео истоветне позиције и према совјетској и према америчкој страни. Међутим, кад су остали сами, Жуков је променио начин излагања рекавши да жели отворено да разговара и изнесе своје ставове о југословенско-совјетским односима. Истакао је своје неслагање с тим како се они развијају. Критиковао је међусобне идеолошке размирице и иступе и совјетских и југословенских политичара, истичући да се на тај начин само распламсава сукоб. Мићуновић се сложио с таквим оценама, а Жуков је даље казао да се не сме дозволити даља радикализација сукоба и да треба нешто озбиљно предузети у циљу поправљања односа. Мићуновић је наступио помирљиво желећи да саслуша Жуковљеве ставове и сматрајући да би га оптужбама на рачун Совјета само натерао да брани совјетске званичне позиције, што никако није желео. Стекао је утисак да се Жуков дубоко не слаже са совјетским званичним ставовима, а посебно Булгањиновим иступима.²² После Мићуновићевог разговора с Жуковим, југословенски војни изасланик пуковник Мамула је оцењивао да у контактима са Совјетима треба изаћи с отвореним ставом у погледу уговорене Гошњакове посете.²³ Коначно, Генералштаб ЈНА је 25. априла обавестио пуковника Мамулу да је амбасадор Мићуновић добио налог да пренесе поруку совјетској страни да ће генерал Гошњак посетити Москву у јуну 1957.²⁴ Амбасадор Мићуновић је

од 22. фебруара 1957.

20 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 28, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 31. марта 1957.

21 Исто.

22 V. Mićunović, *Moskovske godine (1956-1958)*, Zagreb, 1977, str. 264-265.

23 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 29, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 5. априла 1957.

24 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, 696, Телеграм генерала Рукавине пуковнику Мамули од 25. априла 1957.

дан раније добио из Београда налог да потврди Гошњакову посету и одмах затражио пријем код маршала Жукова, али није добио одговор, на шта се жалио и Хрушчову приликом разговора с њим 3. маја.²⁵

Жуков је примио Мићуновића већ сутрадан 4. маја. Том приликом га је Мићуновић обавестио о предстојећој посети Гошњака. Маршал Жуков се сложио с утврђеним термином посете средином јуна, али је приметио да састав југословенске војне делегације само с једним генералом, једним пуковником и једним млађим официром није задовољавајући пошто је сматрао да један од циљева посете треба да буде и упознавање са совјетским оружаним снагама. Говорио је да би било боље да дођу по три генерала и пуковника из различитих родова војске и још низ других официра, најмање десет људи. Оставио је на Мићуновића посебан утисак много веће предусретљивости од оне с којом се сусретао у Министарству спољних послова. Рекао је да Југословенима неће моћи да покаже атомски сектор јер се он налази под посебним режимом и као такав је недоступан и високим совјетским официрима који немају потребу да с њим буду упознати, што је код Мићуновића изазвало извештајан утисак правдања и уверавања да се не ради о посебном ставу према Југословенима. Југословенски амбасадор је сматрао да ће Гошњак као високи партијски функционер, гост маршала Жукова и члан најужег партијског руководства који први посећује Совјетски Савез након најновијег сукоба, имати посебан третман. Истовремено је саветовао југословенској страни да прихвати Жуковљеве сугестије у погледу састава делегације.²⁶

У Београду су озбиљно прихватили и размотрили Жуковљеву примедбу и Мићуновићеву сугестију, па је одлучено да састав југословенске делегације буде измењен. У њеном саставу су били генерал-пуковник Вељко Ковачевић, генерал-потпуковник Руди Петовар, генерал-мајори Мартин Дасовић и Душан Влајисављевић, пуковници Станко Салцбергер, Стево Милеуснић, Страхинја Лазаревић и Мирослав Нахмијас, потпуковник Богољуб Ђорђевић и капетан прве класе Анђелко Белетић.²⁷

Наизглед идилична слика југословенско-совјетских односа је имала и своју другу страну. Убрзо су уследиле и несугласице у погледу третирања југословенског доприноса победи у Другом светском рату, али је тон југословенских критика био утишан због предстојеће посете генерала Гошњака и потребе одржавања добрих односа са Совјетима.²⁸ Сем тога, припремајући Гошњакову посету амбасадор Мићуновић и маршал Жуков су се срили

25 V. Mićunović, *Moskovske godine (1956–1958)*, Zagreb, 1977, str. 276.

26 Исто, стр. 277–278.

27 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, 696, Телеграм генерала Рукавине пуковнику Мамули од 22. маја 1957.

28 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 40, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 10. маја 1957.

неколико пута. Иако су разговори текли у пријатељској атмосфери, варнице су севале приликом помињања сукоба из 1948. Жуков је инсистирао на Стаљиновој кривици негирајући да се радило о сукобу између две земље и два народа, али истичући да су моћне совјетске војне снаге могле покорити Југославију за три дана, што је Мићуновића посебно вређало па је бурно реаговао истичући да то ни Немци на врхунцу своје моћи нису успели. Током разговора је долазило до спорења и у погледу оцене значаја југословенског отпора у Другом светском рату, при чему је Жуков истицао да покрети отпора у окупираној Европи нису посебно утицали на исход рата и смањење жртава Црвене армије, што Мићуновићевој партизанској сујети није годило, али су неспоразуми услед виших интереса остављани по страни.²⁹

У ишчекивању Гошњакове посете југословенска страна се посебно интересовала за међународне активности маршала Жукова. Нарочиту пажњу је привлачила његова посета Индији и Бурми фебруара и марта 1957. која је имала за циљ консолидацију совјетског утицаја у том региону. Из званичних извора се једино могло наслутити да је пријем био веома срдчан, али се суштина посете тешко могла докучити.³⁰ Радило се о изузетно важној Жуковљевој активности у региону који је за Југославију, чврсто опредељену за вођење блоковски неангажоване политике, имао круцијални значај. Пуковник Мамула је успео да од свог индијског колеге сазна да индијска страна уопште није задовољна Жуковљевом посетом и његовим држањем јер је избегавао посете ван протокола, критиковао индијску куповину носача авиона као изразито офанзивног средства, као и набавку британских авиона. Током посете није помињана ни евентуална индијска куповина совјетских млазних авиона, што је индиректно говорило о остављању по страни ранијих разговора на ту тему и захлађењу односа.³¹ Неуспех индијско-совјетских разговора и погорашање њихових свеукупних односа су, свакако, одговарали Југославији као земљи која је настојала да се Индији и Бурми наметне као кључни европски савезник.

Како се приближавала Гошњакова посета, совјетски генерали су истицали да ће се посебно постарати око њене организације.³² Брижљиво су се консултовали с југословенским војним изаслаником у вези са сваким детаљем посете.³³ После дужих

29 V. Mićunović, *Moskovske godine (1956–1958)*, Zagreb, 1977, str. 296–297.

30 G. Roberts, *Stalin's general. The Life of Georgy Zhukov*, Random House, New York, 2012, pp. 274–275.

31 ВА, ГШ–10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 41, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 11. маја 1957.

32 ВА, ГШ–10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 42, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 14. маја 1957.

33 ВА, ГШ–10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 43, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 20. маја 1957.

разговора одлучено је да југословенска делегација буде свечано дочекана на аеродрому Внуково, што је правдано безбедносним разлозима.³⁴ Упркос добрим жељама и пажљивој организацији посете, Совјети су индиректно вршили политички притисак преносећи америчку изјаву о војној помоћи Југославији без југословенског одговора, што је, према оценама југословенске дипломатије, било прилично усмерено ка дискредитацији њене спољне политике у очима совјетске јавности.³⁵ Због тога је 22. маја уложен званичан протест совјетском амбасадору у Београду Фирјубину.³⁶ Најављена Гошњакова посета је изазвала велику пажњу дипломатског кора у Москви. Турски војни изасланик се интересовао да ли говор Јосипа Броза Тита у Маврову значи припрему за Гошњакову посету и да ли ће му Совјети показати своје нуклерано наоружање, што је пуковник Мамула оштро демантовао.³⁷

Након дугих припрема и одлагања проузрокованих међудржавним и међупартијским сукобима, генерал Гошњак је стигао у посету Совјетском Савезу 8. јуна. С југословенске стране се стицао утисак да Совјети употребљавају своје војно руководство ради побољшања односа са Југославијом и да су при томе оставили по страни оба министарства спољних послова и пренели иницијативу на две војске.³⁸ На другој страни, Југословени нису имали резерви у погледу обнове војних веза, суштински прекинутих 1948. Радило се о потезу који је превазилазио оквире редовних контаката два министарства одбране. Сам пријем југословенске војне делегације је био више него срдчан. Упадљиво је било присуство бројних генерала и пуковника на самом дочеку, као и протокол који је превазилазио ниво дочека страног министра.³⁹ Атмосфера с дочека се пресликала и током свечане вечере 9. јуна. Маршал Жуков је у својој здравици истицао да је совјетском народу генерал Гошњак познат из рата у Шпанији и Народно-ослободилачке борбе, потенцирајући заједничку борбу из минувалог рата и потребу за пријатељством и сарадњом социјалистичких земаља.⁴⁰ Рекао је и Гошњаку и амбасадору Мићуновићу да је спреман да југословенској војној делегацији покаже све што желе независно од утврђеног програма, на шта је Гошњак одго-

34 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 45, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 23. маја 1957.

35 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 44, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 23. маја 1957.

36 АЈ, 837-КПР, I-5-b/99-5, Забелешка о разговору државног подсекретара Добривоја Видића са совјетским амбасадором Фирјубином од 22. маја 1957.

37 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 48, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 5. јуна 1957.

38 V. Mićunović, *Moskovske godine (1956–1958)*, Zagreb, 1977, str. 295.

39 ДАМСП, ПА, 1957, ф. 96, СССР, 412921, Телеграм Вељка Мићуновића ДСИП-у од 8. јуна 1957.

40 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 49, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 10. јуна 1957.

ворио да га више занима заштита од атомског оружја него само оружје. Жуков је упадљиво прећутао одговор.⁴¹ И овом приликом његов однос према Југословенима је био изузетно пријатељски и коректан. Неуобичајено за први сусрет и потпуно изненађујуће за Југословене, Совјети су током вечере предложили члановима југословенске делегације да се врате совјетским млазним авионом типа „ТУ 104“ уместо својом неугледном двомоторном „Дакотом“. Гошњак се захвалио и одбио. Очигледно су и тиме хтели да Југословенима ставе до знања с каквом се пажњом односе према њима, али и да што пре прикажу и Југословенима и Западу понос своје авио-индустрије.⁴²

Иначе, југословенска делегација је, према совјетској молби, раније стигла на вечеру, што је искоришћено за фотографирање и посебан коминике ТАСС-а. То је југословенским дипломатама личило на совјетску журбу и потребу да се што пре пропагандно поентира.⁴³ За тај дан су програмом били предвиђени и билатерални разговори с маршалом Жуковым, али је дошло до изненадне промене, па су чланови југословенске делегације у пратњи маршала Малиновског посетили Војну академију „Фрунзе“. Сам Малиновски се према Југословенима односио предусретљиво и више него пријатељски говорећи о искуствима из претходног рата и износећи своја виђења будућих сукоба. Посебно му се допала Гошњакова опаска да би у случају договора и побољшања међусобних односа могао бити обновљен програм школовања југословенских официра у тој престижној војној школи, што је Малиновски поздравио са своје стране.⁴⁴ Гошњакова упадица је сликовито говорила о југословенској заинтересованости за продубљивање постојећих војних веза.

Иако је атмосфера била срдачна, а совјетски домаћини предусретљиви, није било никаквих конкретних разговора о развоју билатералне војне сарадње. Југословенска страна је очекивала да ће се о директним питањима разговарати по повратку Хрушчова и Булгањина.⁴⁵ Истог дана југословенској војној делегацији су показани најновији бомбардери, а генералу Гошњаку је поводом рођендана, и поред одсуства маршала Жукова који је отпутовао у Минск, приређена забава, што је био још један у низу доказа совјетске заинтересованости за успех посете.⁴⁶ У наставку посете Совјети су исказали још већу присност него раније.

41 Исто.

42 V. Mićunović, *Moskovske godine (1956–1958)*, Zagreb, 1977, str. 296.

43 Исто.

44 ВА, ГШ–10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 49, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 10. јуна 1957.

45 ДАМСП, ПА, 1957, ф. 96, СССР, 413310, Телеграм Вељка Мићуновића ДСИП-у од 14. јуна 1957.

46 ВА, ГШ–10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 50, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 10. јуна 1957.

У Генералштабној академији „Ворошилов“ југословенска делегација је присуствовала занимању под називом „Контраофанзива фронта“ с масовном употребом нуклеарног наоружања. У артиљеријској академији су приказани најновији радар и артиљеријска оруђа. Совјетски генерали нису крили да се паралелно одвијају и маневри Одеског војног округа с учешћем румунских и бугарских оружаних снага.⁴⁷

Совјети су желели да покажу Југословенима и вежбе јединица на терену. У ту сврху је 15. јуна организована посета летњем логору „Алабино“, где је приказана вежба ојачаног моторизованог батаљона с бојевим гађањем уз имитацију дејства нуклеарног наоружања, с дејством авијације, тенкова и самоходних оруђа. Истицали су да се ради о првој страниој делегацији која присуствује том типу вежби.⁴⁸ Сутрадан, 16. јуна је приказан напад ојачаног тенковског батаљона на другу линију одбране противника уз употребу атомског оружја и уз подршку авијације. Совјетски официри су на сва питања Југословена одговарали, према њиховим оценама, коректно, док је домаћин, маршал Москаљенко одржао здравицу у којој је истицао значај моралног фактора у одбрани наглашавајући да овакве вежбе иначе не приказују странцима.⁴⁹

Југословенски амбасадор у Москви Вељко Мићуновић је 15. јуна приредио вечеру у част маршала Жукова и његових сарадника поводом посете југословенске војне делегације. Сем Жукова, вечери су присуствовали и маршали Рокосовски, Судец, Бирјузов, Малиновски, Багрмјан, Москаљенко, Ротмистров и генерали Соколов и Антонов. Вечера се одвијала у пријатној атмосфери која је на моменте добијала и друге обресе. После протоколарних говора Мићуновића и Жукова у писаној форми, неуобичајеној за тај тип пријема, али и важног симбола значаја који су обе стране придавале догађају, маршал Жуков је неочекивано отворио питање западне војне помоћи Југославији истичући њену војну и политичку штетност. Отворено је рекао да нема разлога да Југославија даље прима западну војну помоћ јер јој не прети опасност с истока, нити су Совјети икад Југославију перципирали као потенцијалног непријатеља, да је америчка војна мисија у Југославији штетна по југословенске интересе, да вређа југословенски суверенитет због права инспекције у јединицама југословенске оружане силе, да као таква представља обавештајни центар према Совјетском Савезу и да они не могу дати савремену војну технику Југословенима, апострофирајући ту авион „МИГ 17“, јер

47 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 51, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 13. јуна 1957.

48 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 53, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 16. јуна 1957.

49 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 54, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 16. јуна 1957.

ће она бити на тај начин приступачна Американцима. По њему, америчка војна помоћ није била срачуната на јачање, већ на слабљење југословенске оружане силе јер су југословенској страни испоручивали технику као што је авион „Ф 86“, тада већ избачен из америчког наоружања и који је могао да послужи једино у школске сврхе. Истицао је и проблем резервних делова и југословенске потпуне војне зависности од САД-а. Говорећи о међународној позицији Југославије, Жуков је говорио и о Балканском пакту као специфичној вези с НАТО-ом истичући да југословенска позиција није антиблоковска ни у политичком а ни у економском смислу, да је она суштински повезана са западним блоком, а да Совјети Југославију не притискају да се придружи Источном блоку, већ да је у питању солидарност комуниста и да Југославија треба да откаже западну војну помоћ и напусти Балкански пакт. Суштински, Жуков је у свом излагању поновио ставове које је о западној војној помоћи Југославији и присуству америчке војне мисије у Београду заузео совјетски Политбиро на свом заседању 8. децембра 1956.⁵⁰

Сукоб из 1948. није помињан, нити југословенска присиљеност да прихвати западну војну помоћ и приступи Балканском пакту. Генерал Гошњак је уздржаним тоном одговорио на Жуковљеве опаске помињући 1948. и истичући да Југославији не треба више западна војна помоћ, већ да постоји само питање споразума с америчком владом око њеног отказивања, а да југословенска влада жели да купи неопходну опрему, али да нема потребно обезбеђење ни код кога. Разговор се упркос несугласицама завршио у пријатељској атмосфери.⁵¹ Отварање болне теме за југословенску страну је јасно говорило о њеном тренутном војном положају и жељи да се на елегантан начин ослободи западне војне помоћи. Истом приликом је предложено да се посета југословенске војне делегације продужи за два дана и да се она заврши 26. уместо 24. јуна, како би делегација присуствовала 250. годишњици града Лењинграда.⁵²

Амбасадор Мићуновић је 19. јуна приредио пријем за совјетске представнике и дипломатски кор, који се у великом броју одазвао позиву, а посебно представници западних земаља. Са совјетске стране су дошли Хрушчов, Булгањин, Громико, Микојан и маршали Жуков, Рокосовски, Багрмјан, Коњев, Соколовски, Јерјоменко, Буђони, Москаљенко, Ротмистров, Судец, Малиновски и бројни генерали. Совјетски представници, сем Булгањина, били су више него срдачни. И ту прилику су Совјети искористили за притисак у погледу западне војне помоћи и боравка америчке

50 Протокол 63. Заседание 8. декабря 1956, *Президиум ЦК КПСС 1954–1964*, I, А. А. Фурсенко (составитель), Москва, 2004, стр. 213.

51 V. Mićunović, *Moskovske godine (1956–1958)*, Zagreb, 1977, str. 299–300.

52 Исто, стр. 301.

војне мисије у Београду. Маршал Малиновски је генералу Вељку Ковачевићу рекао да они неће Југославији испоручити савремену војну опрему све док се у њој налази америчка војна мисија. То је поменуо у контексту разговора о тенку „Т 54“, за чије поједине делове су Југословени били посебно заинтересовани. Совјетски генерали су свој став категорично понављали свесни скорог прекида програма западне војне помоћи Југославији и одласка америчке војне мисије.⁵³ Очигледно су са своје стране желели да убрзају тај процес и у светској јавности створе слику како се то десило под њиховим притиском, што је Југославији у односима са западним земљама правило посебне тешкоће отежавајући југословенско-амерички споразум о престанку програма војне помоћи. Југословени су инсистирали на ставу да до прекида треба да дође споразумно, а не једнострано на шта их је совјетска страна упорно подстицала. Имплицитно, такав начин отказивања би значао прелазак на систем совјетске војне помоћи, а то се ни по коју цену није желело.

Док су у Москви вођени разговори о поновном успостављању војно-техничке сарадње а Совјети притискали југословенску страну да одустане од програма западне војне помоћи, и југословенско-британски разговори о набавци авиона су запали у кризу услед британског инсистирања на високој цени од 71.000 долара по комаду за авион „гнат“. Југословенска страна је успела да испослује наставак преговора надајући се повољнијим условима куповина и чвршћим гаранцијама произвођача.⁵⁴

Жељи генерала Гошњака да му се прикажу мере заштите од атомског оружја се изашло у сусрет 20. јуна кад му је приказан филм о атомској и хидрогенској бомби и мерама заштите од њиховог дејства.⁵⁵ Дан пре тога, Југословени су у Лењинграду посетили крстарицу „Жданов“ и присуствовали поморској вежби. Истом приликом је уложена и жалба на однос штампе према активностима делегације, што је већ у првим коминикеима измењено.⁵⁶ Вежба ваздушнодесантних снага је уприличена 25. јуна.⁵⁷

Југословенску војну делегацију је 24. јуна примио маршал Жуков. Том приликом Гошњак је позвао Жукова у узвратну посету, што је овај спремно прихватио истичући да може остати у посети до осам дана, уз жељу да посета буде искомбинована с Хрушчовљевим доласком у Југославију. Југословени су стекли утисак да

53 Исто, стр. 303.

54 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 1034, Телеграм генерала Креачића генералу Гошњаку од 19. јуна 1957.

55 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 56, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 20. јуна 1957.

56 Исто.

57 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 57, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 24. јуна 1957.

су се о томе Жуков и Хрушчов раније договорили.⁵⁸ Иако је југословенска страна очекивала конкретније разговоре, до њих није дошло ни том приликом. Уз већ уобичајену срдачну атмосферу, са совјетске стране су истицане жеље за унапређењем међусобних односа. По Гошњаку су Булгањин и Микојан проследили своје срдачне поздраве Јосипу Броз, Едварду Кардељу, Александру Ранковићу, Светозару Вукмановићу Темпу и Кочи Поповићу. Атмосфера је била свечана, али се одликовала уздржаношћу.⁵⁹

Сутрадан, 25. јуна, Хрушчов и Булгањин су примили југословенског амбасадора и чланове војне делегације. Том приликом нису вођени званични разговори. Совјетски амбасадор у Београду Фирјубин је свом колеги Мићуновићу незванично рекао да ће Совјети изаћи у сусрет југословенским захтевима за војним испорукама.⁶⁰ Југословенска војна делегација је отпутовала за Југославију 26. јуна.⁶¹

С обе стране посета је оцењена као врло успешна. На извештај начин, маршал Жуков је преузео на себе и дипломатску улогу указујући југословенској страни посебно поштовање. Уследиће догађаји који ће у самом Совјетском Савезу имати карактер унутарпартијског обрачуна. Током јулског пленума ЦК КПСС-а доћи ће до смене Молотова, Кагановича и Маљенкова, при чему ће Хрушчов имати снажну подршку војног врха и самог маршала Жукова, а што ће у крајњој линији позитивно утицати и на развој југословенско-совјетских односа.⁶²

Сама посета генерала Гошњака је изазвала изузетну пажњу америчке јавности. Штампала је по одласку Гошњака из Москве пренела неколико коментара, док су југословенске дипломате успевале да својим каналима сазнају да америчка дипломатија пажљиво прати посету Совјетском Савезу југословенског министра одбране и оцењује је као југословенско настојање да ојача своју међународну позицију, како према Истоку тако и према Западу.⁶³

Посета генерала Гошњака Совјетском Савезу је изазвала велику пажњу и на Западу и у Совјетском Савезу. Иако помпезна, с обиљем хвалоспева и излива срдачности и гостопримства од стране домаћина, сама посета није дала очекиване резултате.

58 V. Mićunović, *Moskovske godine (1956–1958)*, Zagreb, 1977, str. 304.

59 ДАМСП, ПА, 1957, ф. 96, СССР, 414374, Телеграм Вељка Мићуновића ДСИП-у од 26. јуна 1957.

60 V. Mićunović, *Moskovske godine (1956–1958)*, Zagreb, 1977, str. 304.

61 ВА, ГШ–10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 57, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 24. јуна 1957.

62 Опширније о јулском пленуму ЦК КПСС-а: *Молотов, Маленков, Каганович. 1957. Стенограмма июнского пленума ЦК КПСС и другие документы*, Н. Ковалева, А. Коротков, С. Мельчин, Ю. Сигачев, А. Степанов (составители), Москва, 1998.

63 ДАМСП, ПА, 1957, ф. 96, СССР, 414442, Телеграм Леа Матеса ДСИП-у од 26. јуна 1957.

Није резултирала ниједним конкретним договором нити директним унапређењем нивоа билатералне војне сарадње. Совјети су у више наврата југословенској страни на најдиректнији начин ставили до знања да одмрзавање војне сарадње зависи од југословенског става према питању примања западне војне помоћи. Односно, јасно је наглашено да систем војне сарадње између две земље може бити активиран искључиво у случају прекида пријема западне војне помоћи и одласка америчке војне мисије из Београда.

Даљи развој југословенско-совјетских односа је био континуиран, али ограничен већ присутним лимитима. Уследио је званичан позив југословенској морнаричкој делегацији да присуствује прослави Дана совјетске морнарице. Одмах по добијању позива дата је начелна сагласност.⁶⁴ Тиме су југословенско-совјетски војни односи посебно ојачани. Делегација Југословенске ратне морнарице је стигла у СССР 12. јула 1957. Дочекали су их заменик команданта совјетске морнарице адмирал Левченко и помоћници начелника штаба контраадмирала Сергејев и Морочовски.⁶⁵ Пријем у Лењинграду је био веома срдчан. Совјети су се интересовали за посету својих ратних бродова Југославији коју им је обећао генерал Гошњак. У Лењинграду су присуствовали свечаној академији и обишли по један разарач, крстарицу и подморницу.⁶⁶ Командант совјетске морнарице адмирал Горшков је 18. јула примио адмирала Пармача интересујући се за посету совјетске флоте Југославији и топло се захваљујући на позиву. Договорено је даље интензивирање постојећих контаката.⁶⁷ Убрзо је уследио и званични позив маршала Жукова да југословенски бродови посете Совјетски Савез у току 1957.⁶⁸ Прихваћено је да совјетски бродови посете Југославију 12. септембра, а југословенски Совјетски Савез јула 1958.⁶⁹ Индиректно, радило се о слици међусобних војних односа који су текли узлазном линијом. Примајући новог југословенског изасланика у Москви пуковника Сава Поповића, 9. августа, маршал Соколовски се распитивао и за утиске генерала Гошњака из Совјетског Савеза наглашавајући обострану корист од развоја добрих односа између Југославије и Совјетског Савеза.⁷⁰ Слично је поновио и ге-

64 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, 1033, Телеграм генерала Рукавине пуковнику Мамули од 19. јуна 1957.

65 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 64, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 12. јула 1957.

66 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 66, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 18. јула 1957.

67 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 67, Телеграм пуковника Мамуле Генералштабу ЈНА од 19. јула 1957.

68 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 69, Телеграм пуковника Поповића Генералштабу ЈНА од 3. августа 1957.

69 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, 1250, Телеграм генерала Радаковића пуковнику Поповићу од 5. августа 1957.

70 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 74, Телеграм пуковника Поповића Генералштабу ЈНА од 9. августа 1957.

нерал Антонов.⁷¹ У више наредних прилика совјетски војни званичници су посебно истицали значај посета југословенских војних делегација.⁷² У складу с постигнутим договорима совјетска крстарица „Жданов“ и разарач „Свободни“ из састава совјетске Балтичке флоте су боравили у Југославији од 12. до 18. септембра 1957, а њиховог команданта вицеадмирала Котова је примио генерал Гошњак.⁷³ Реализацијом те посете заокружен је први круг оживљавања југословенско-совјетске војне сарадње.

Совјетска страна је била живо заинтересована за даљи развој односа с Југословенском народном армијом. Вршилац дужности совјетског војног изасланика у Београду потпуковник Чумак је генералу Отмару Креачићу предлагао организовање међуармијских спортских такмичења, видећи у спорту начин зближавања две армије. Генерал Креачић није начелно одбио тај предлог, али је истакао да југословенска војска нема армијску екипу која би је могла репрезентовати пошто је организација спортског живота у ЈНА постављена на сасвим другачијој основи, односно да је тежиште на основној физичкој обуци и такмичењима у најнижим јединицама, закључно с дивизијским нивоом и да зато нема врхунских такмичења и сталних спортских екипа.⁷⁴ На тај начин је совјетски покушај индиректног приступа осујећен.

Будном оку југословенске дипломатије није излазила из видокруга ни посета индијске војне делегације Москви августа 1957. Радило се о догађају који је за Југословене имао двоструки значај. Пажљивом анализом и упоређивањем тока и резултата посете индијске делегације могао се индиректно утврдити и степен важности који Совјети придају посети југословенске војне делегације. Такође, третман индијске делегације је могао да говори и о заинтересованости СССР-а за ту земљу. Утврђено је да је посета индијског начелника генералштаба имала куртоазни карактер, да нису постигнути нови војни аранжмани нити је било разговора о тешњој сарадњи, да је пријем, нарочито од стране маршала Жукова, био изузетно срдчан и програм посете сличан програму посете југословенске делегације, а то је југословенској страни уливало оптимизам.⁷⁵

71 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 76, Телеграм пуковника Поповића Генералштабу ЈНА од 13. августа 1957.

72 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 80, Телеграм пуковника Поповића Генералштабу ЈНА од 30. августа 1957.

73 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, 1348, Телеграм генерала Пехачека свим војним изасланицима од 18. септембра 1957.

74 ДАМСП, ПА, 1957, ф. 96, СССР, 417991, Извештај о посети потпуковника Чумака генерал-пуковнику Отмару Креачићу 12. августа 1957.

75 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 71, Телеграм пуковника Поповића Генералштабу ЈНА од 2. августа 1957.

Маршал Жуков у Југославији – увод у пад

Лето 1957. је донело ново отопљење у југословенско-совјетским односима. Настављени су прекинути економски преговори, али са променљивим успехом. Чинило се да совјетска страна жели да том проблему приступи знатно флексибилније, односно да ће скратити измењене рокове реализације кредита. У разговорима који су уследили током јула договорено је да се изврше поједине измене у погледу рокова реализације совјетских кредита.⁷⁶ Ипак, и поред видног напретка, било је јасно да ће реализација кредитних аранжмана зависити од свеукупног нивоа међусобних односа, тако да су договорени послови реализовани тек неколико година касније. Истовремено се и ниво политичке комуникације између Југославије и Совјетског Савеза побољшао. Изгледало је да су обе стране на путу успостављања чвршћих односа, упркос постојању оштрих разлика по битним идеолошким и политичким питањима. Уз свеопшту тенденцију побољшања, постојала су и размимоилажења по питању југословенске политике према кризи у Мађарској, примања западне војне помоћи и југословенског система самоуправљања. Сусрет Тита и Хрушчова у Румунији августа 1957. донекле је допринео превазилажењу разлика, али није у потпуности учврстио међусобне односе. Заједнички је констатована сличност у погледима на стање међународних односа и односе унутар социјалистичког блока.⁷⁷

Иако је усмени позив маршалу Жукову да посети Југославију пренет још током боравка генерала Гошњака у Москви, званични позив преко совјетске амбасаде у Београду је упућен 12. јула. Одговор је стигао веома брзо. Већ 22. јула совјетско министарство спољних послова је дало своју сагласност амбасади у Београду да званично прихвати позив и саопшти да ће термин посете бити утврђен касније.⁷⁸ Неколико дана касније, 26. јула и Президијум ЦК КПСС-а је донео одлуку о томе да посету Жукова Југославији сматра целисходном и да у том погледу треба утврдити детаље с југословенском страном.⁷⁹ Саветник совјетске амбасаде Брикин је 3. августа званично обавестио југословенску

76 АЈ, 837–КПР, I–5–b/99–7, Реферат о преговорима по питању одлагања совјетских инвестиционих кредита.

77 АЈ, 507/IX–КМОВ ЦК СКЈ, СССР, 119/I–85, Саопштење о састанку делегација ЦК СКЈ и ЦК КП СС 1. и 2. августа 1957.

78 Записка Н. С. Патолочева в ЦК КПСС о приглашении Г. К. Жукову посетить Югославию, 22. июля 1957, *Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского пленума ЦК КПСС и другие документы*, И. В. Наумов, М. Прокуменщиков, Ю. Сигачев, Н. Томилина, И. Шевчук (составили), Москва, 2001, стр. 166.

79 Постановление Президиума ЦК КПСС о приглашении министра обороны СССР т. Жукова посетить Югославию, 26. июля 1957, *Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского пленума ЦК КПСС и другие документы*, И. В. Наумов, М. Прокуменщиков, Ю. Сигачев, Н. Томилина, И. Шевчук (составили), Москва, 2001, стр. 166.

страну о Жуковљевом прихватању позива да посети Југославију, као и да ће тачан датум посете бити утврђен касније у међусобним контактима.⁸⁰ Приликом одређивања термина посете Југославији совјетска страна се водила практичним разлозима. Још априла 1957. маршалу Жукову је министар одбране НР Албаније генерал Бећир Балуку упутио званични позив да посети ту земљу. Балуку је истицао жељу албанске стране да се посета реализује током летњег периода, у време посете совјетских поморских снага Албанији. Жуков је посету Албанији сматрао веома корисном истичући да би се пловидба до албанских вода могла искористити за упознавање потенцијалног дела југозападног театра борбених дејстава – бугарско-турског правца, што би суштински био наставак његовог личног рекогносцирања зоне мореуза и приобалних простора Црног, Егејског, Јонског и Јадранског мора које је спровео у септембру претходне године, па је с тим у вези молио и за сагласност Президијума ЦК КПСС-а.⁸¹ Жуков је предлагао посету Албанији за септембар или октобар 1957. у комбинацији с посетом Хрушчова, сматрајући да би тако његово изразито војно присуство било мање уочљиво. Ипак је одлучено да Жуков сам посети Албанију.⁸²

Маршал Жуков је одмах приступио припремама за посету Југославији и већ 7. августа је Президијуму ЦК КПСС-а представио свој пројекат посете Албанији и Југославији.⁸³ У складу са Жуковљевим предлогом, Президијум ЦК КПСС-а је донео одлуку да совјетска војна делегација на челу с прослављеним маршалом посети Југославију између 8. и 16. октобра, а Албанију од 17. до 25. октобра 1957. и издао налог министрима одбране и иностраних послова да у контактима са совјетским колегама утврде дефинитиван програм посете. Одређено је да поред Жукова у делегацији буду и командант Одеског војног округа генерал-пуковник А. И. Радзијевски, заменик команданта Црноморске флоте вицеадмирал С. Е. Чурсин и заменик начелника Главне политичке

80 АЈ, 837–КПР, I–5–b/99–5, Забелешка о разговору државног подсекретара Добривоја Видића са саветником совјетске амбасаде Брикином 3. августа 1957. Исто у: ДАМСП, ПА, 1957, ф. 96, СССР, 417064.

81 Записка Г. К. Жукова в ЦК КПСС о приглашении посетить Албанию, 22. апреля 1957, *Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского пленума ЦК КПСС и другие документы*, И. В. Наумов, М. Прокуменщиков, Ю. Сигачев, Н. Томилина, И. Шевчук (составили), Москва, 2001, стр. 165.

82 Записка Г. К. Жукова в ЦК КПСС о планируемой поездке в Албанию 26. апреля 1957, *Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского пленума ЦК КПСС и другие документы*, И. В. Наумов, М. Прокуменщиков, Ю. Сигачев, Н. Томилина, И. Шевчук (составили), Москва, 2001, стр. 165.

83 Записка Г. К. Жукова в ЦК КПСС о мероприятиях связанных с поездкой в Югославию и Албанию, 22. апреля 1957, *Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского пленума ЦК КПСС и другие документы*, И. В. Наумов, М. Прокуменщиков, Ю. Сигачев, Н. Томилина, И. Шевчук (составили), Москва, 2001, стр. 165.

управе генерал-лајтнант Ф. П. Степченко.⁸⁴ На основу доступних извора није могуће утврдити да ли су се Совјети приликом комбиновања посета Југославији и Албанији водили само практичним разлозима или је постојала намера да се руководством две балканске земље које никако нису успевале да од 1953. нормализују односе упути посебна порука.

Накнадно су совјетски представници обавестили југословенске колеге да би маршал Жуков посетио Југославију од 8. до 16. октобра, што је с југословенске стране безрезервно прихваћено.⁸⁵ Издат је налог совјетском отправнику послова у Београду да посети југословенског секретара за иностране послове Кочу Поповића и предложи истовремено објављивање саопштења о посети маршала Жукова и групе генерала, адмирала и виших официра Југославији.⁸⁶ У даљим контактима југословенски и совјетски дипломатски представници су усагласили став да се посета маршала Жукова објави 15 дана раније и да се том приликом изда посебно заједничко саопштење.⁸⁷ На крају је договорено да заједничко саопштење буде објављено 23. септембра.⁸⁸

Најава Жуковљеве посете је изазвала живе реакције западног јавног мњења. Италијанска штампа је спекулисала да Жуковљева посета, иако најављена као куртоазна, изазива посебну пажњу посматрача јер се „југословенско-совјетски односи стално побољшавају, а то доказује низ примера“. Истицали су да Москва том посетом жели Западу да покаже да Југославију доживљава као пријатељску земљу, да су Хрушчов и Жуков сагласни у погледу своје политике према њој и да ће Жуков Југословенима највероватније понудити испоруке наоружања и војне опреме.⁸⁹

Маршал Жуков је са члановима совјетске војне делегације кренуо авионом из Москве 4. октобра пут Југославије.⁹⁰ На централном московском аеродрому су га испратили маршал Коњев,

84 Постановление Президиума ЦК КП СС о поездке Г. К. Жукова в Югославию и Албанию, 15. августа 1957, *Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского пленума ЦК КПСС и другие документы*, И. В. Наумов, М. Прокуменчиков, Ю. Сигачев, Н. Томилина, И. Шевчук (составили), Москва, 2001, стр. 167.

85 АЈ, 837–КПР, I–5–b/99–5, Забелешка о разговору државног подсекретара Добривоја Видића са саветником совјетске амбасаде Брикином 22. августа 1957.

86 Постановление Президиума ЦК КП СС о поездке Г. К. Жукова в Югославию и Албанию, 3. сентября 1957, *Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского пленума ЦК КПСС и другие документы*, И. В. Наумов, М. Прокуменчиков, Ю. Сигачев, Н. Томилина, И. Шевчук (составили), Москва, 2001, стр. 168.

87 ДАМСП, ПА, 1957, ф. 96, СССР, 419075, Забелешка о разговору Филипа Бабића с отправником послова совјетске амбасаде Брикином 4. септембра 1957.

88 ДАМСП, ПА, 1957, ф. 98, СССР, 419075, Забелешка о разговору Филипа Бабића са саветником совјетске амбасаде Малишевим 21. септембра 1957.

89 ДАМСП, ПА, 1957, ф. 96, СССР, 421368, Телеграм амбасадора Чернеја ДСИП-у од 5. октобра 1957.

90 *Политика*, 5. октобар 1957.

заменици министра спољних послова Фирјубин и Патоличев, адмирал Горшков, маршал Руденко, генерали армије Малињин и Маландин, генерал-пуковници Герасимов, Гризлов, Гусев, Желтов, Рубанов, Троценко и Шалин, као и командант града Москве генерал-мајор Колесњиков, уз присуство представника југословенске и албанске амбасаде. У пратњи совјетске делегације је био и југословенски војни изасланик у Москви пуковник Саво Поповић.⁹¹ Истог поподнева, совјетска делегација се, уз свечан испраћај, укрцала на крстарицу „Кујбишев“ у севастопољској луци.⁹²

Маршал Жуков је с пратњом стигао у задарску луку 8. октобра.⁹³ На свечаном ручку уприличеном у његову част говорили су он и генерал Гошњак. Југословенска штампа је пренела његов говор у потпуности. Сам Жуков је био незадовољан што *Правда* није пренела његов говор већ је објавила само кратко саопштење. Сматрао је да га треба објавити у потпуности до његовог повратка.⁹⁴ Индиректно, радило се о првим јавним знаковима промене политике партијског врха према самом маршалу. Президијум ЦК КПСС-а је тражио оправдање у чињеници да се две совјетске делегације тренутно налазе у иностранству, наводећи да ће пропуст бити врло брзо исправљен.⁹⁵ Маршал се није задовољио таквим одговором. Подвукао је значај Кине за Совјетски Савез, али је нагласио да уколико желе да у потпуности привуку на своју страну југословенски народ и Савез комуниста који, по његовом мишљењу, искрено стреме пријатељству с њима, морају им пружити и више пажње, без обзира на то да ли се ради о малој или великој земљи. Веровао је да је такав приступ био главни разлог југословенског смањења простора у штампи датог посети совјетске војне делегације.⁹⁶

На путу од Задра до аеродрома је говорио о свом путу кроз Босфор и Дарданеле и саопштио да су их све време пута пратили Американци, што је сматрао непристојним и некоректним. Говорећи о свом путу до Југославије истицао је да се совјетска флота у

91 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 91, Телеграм пуковника Поповића Генералштабу ЈНА од 2. октобра 1957.

92 *Правда*, 5. октобар 1957.

93 *Борба*, 8. октобар 1957.

94 Телеграма Г. К. Жукова, 12. октябрия 1957, *Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского пленума ЦК КПСС и другие документы*, И. В. Наумов, М. Прокуменщиков, Ю. Сигачев, Н. Томилина, И. Шевчук (составили), Москва, 2001, стр. 171.

95 Постановление Президиума ЦК КПСС, 12. октябрия 1957, *Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского пленума ЦК КПСС и другие документы*, И. В. Наумов, М. Прокуменщиков, Ю. Сигачев, Н. Томилина, И. Шевчук (составили), Москва, 2001, стр. 171.

96 Телеграма Г. К. Жукова, 16. октябрия 1957, *Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского пленума ЦК КПСС и другие документы*, И. В. Наумов, М. Прокуменщиков, Ю. Сигачев, Н. Томилина, И. Шевчук (составили), Москва, 2001, стр. 173.

Црном мору налази у затвореном простору, као и Балтичка флота, да се у случају рата тешко могу пробити и да зато главну совјетску поморску снагу чине Тихоокеанска и Северна флота. С посебним поносом је говорио о совјетској науци и свеже лансираном вештачком сателиту. Причајући о карактеру будућих ратних сукоба, Жуков је истицао његове нуклеарне карактеристике и важност изградње снажних система противваздушне одбране. Приликом обиласка војних школа Жуков је показао живо интересовање за систем наставе у ЈНА, док се током посете јединицама интересовао за систем обуке и карактеристике наоружања и војне опреме којим југословенске снаге располажу, отворено критикујући застарелост ратне технике добијене кроз систем западне војне помоћи. На Вишој војној академији је присуствовао прорађивању одбрамбене операције у граничном појасу с Италијом, док је вежба јединица брдске бригаде на совјетског маршала оставила најјачи утисак. Артиљеријско гађање у рејону Пивке је било поражавајуће по југословенски војни врх, а совјетски маршал није крио своје незадовољство.⁹⁷

Први извештај о боравку у Југославији и о својим првим утисцима маршал Жуков је упутио Президијуму ЦК КПСС-а 15. октобра. Говорио је о томе да је посетио Задар, Београд, Ријеку, Загреб, Опатију и Љубљану, а од војних објеката Вишу војну академију, школски центар у Загребу, тенковску бригаду у Јастребарском, тактичку вежбу батаљона брдске бригаде, артиљеријско гађање једног дивизиона у околини Љубљане и школски центар везе у истом граду. Од привредних објеката је посетио бродарски институт у Загребу и фабрику „Литострој“ у Љубљани. Навео је да су до тог момента по Југославији прешли пут од 1.425 километара, 475 километара ваздушним путем, 550 железницом и 400 километара аутомобилима, па су тако, по његовој оцени, имали прилику да се упознају с југословенским простором. Истицао је југословенски организован, свечан и топао дочек како на државном и партијском врху тако и у војним јединицама и фабрикама. Генерал Гошњак је организовао приказ југословенских оружаних снага, што им је омогућило да стекну увид у војну организацију и наоружање и војну опрему, посебно америчку, а то их је посебно интересовало. Из личних разговора је стекао утисак да совјетска партија, народ и ЦК КПСС не познају добро стање у Југославији, посебно у партијској и војној сфери.⁹⁸

Жуков је сматрао да Југословенска народна армија представља најбољу оружану силу социјалистичких земаља и да јој

97 ВА, инвентарски број 8588, документ 279, Извештај о боравку министра одбране СССР маршала Совјетског Савеза Георгија Константиновича Жукова у ФНРЈ у времену од 8. до 17. октобра 1957.

98 Телеграма Г. К. Жукова, 16. октобра 1957, *Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского пленума ЦК КПСС и другие документы*, И. В. Наумов, М. Прокуменщиков, Ю. Сигачев, Н. Томилина, И. Шевчук (составили), Москва, 2001, стр. 175.

само по нивоу механизације и моторизације претходи чехословачка армија. Веома добар утисак су на њега оставили људство југословенских оружаних снага и борбена обука, а посебно генерали, официри и подофицири. Сматрао је да постоји веома добро организована обука младих војника, специјалиста и официра кроз систем школских центара, а такође и предвојничка обука и обука резервног официрског кадра за потребе мобилизацијског развоја ратних јединица. Наглашавао је да постојање опште војне обавезе у комбинацији с планинским карактеристикама терена омогућава југословенској војној сили дуготрајан отпор потенцијалном надмоћном агресору и да су у том смислу оцене совјетског генералштаба неправилне и потцењујуће. Стекао је утисак и да југословенске оружане снаге имају озбиљне мане, пре свега у домену противваздушне одбране, за коју је сматрао да није у стању да обезбеди сигурност југословенског неба. Истицао је и слабост оклопних јединица опремљених америчком техником и авијације за коју је оценио да је вредан пажње само сегмент опремљен млазњацима типа „сејбр“.⁹⁹

Снажан утисак на Жукова је оставила партијска организација. Оцењивао је да се ради о веома добро организованој структури која својом бројношћу и разгранатошћу у војсци и привреди обезбеђује себи везу с масама и информације о стању на терену. Истицао је погрешност совјетске представе о томе да југословенска партија нема руководеће место у земљи и да се бави само политичко-просветним радом. По њему, у југословенској партији је врло развијен систем критике и самокритике, као и да сами комунисти без обзира на свој положај одговарају пред партијским колективом за свој рад. Није му се допао однос југословенске партије према селу, зато што на селу нема партијских организација и рада на идеолошком преваспитавању сељака, што представља озбиљан недостатак. У самом народу, према његовом мишљењу, осећао се дух јединства с владом и партијом, при чему чланови партије уживају велики углед.¹⁰⁰

Из дугог разговора с Титом, Ранковићем, Гошњаком и другим југословенским руководиоцима Жуков је стекао утисак да су југословенско руководство и партија спремни да превазиђу несугласице у односима са Совјетским Савезом, а да их посебно охрабрују резултати минулог сусрета на врху у околини Букурешта. У погледу билатералних војних односа, Жуков је веровао да Југословени искрено желе успостављање пријатељских односа међу оружаним снагама укључујући и широку размену искустава у организацији обуке, тактици и оперативној вештини. Потпуно је био уврен да југословенски војни, државни и партијски врх не жели да буде у зависности од Запада и да ће се у будућности

99 Исто, стр. 176.

100 Исто.

оријентисати на војну сарадњу са СССР-ом.¹⁰¹ Сматрао је да је Југословене посебно увредило то што је приликом изношења теза о 40-годишњици Октобарске револуције ЦК КПСС улогу Југославије у светској револуцији ставио на последње место.¹⁰²

Жукова је 13. октобра примио југословенски председник Јосип Броз Тито, који је у посебној здравици истакао потребу за развојем пријатељских односа између две земље, што је на совјетског маршала оставило посебан утисак.¹⁰³ Известио је да му је Броз рекао да ће Југославија ускоро признати Источну Немачку и поред тога што ће то сигурно имати лоше последице по односе са Савезном Републиком Немачком. Броз је отворено говорио да треба ударити на слабе тачке империјализма, а тиме и индиректно на САД и Велику Британију тако што ће покушати да зближи Етиопију и Египат, што је за афрички континент, по њему, било од пресудне важности. Броз је још говорио о намери да посети Египат, Етиопију, Индију, Бурму и Индонезију у скорој будућности, као и да у Пољској треба подржати Гомулку као правог комунисту. Истовремено, Жуков је обавестио Тита о стању у совјетском ЦК након јулског пленума, о најновијим мерама совјетске владе у области спољне и унутрашње политике, као и о мерама за развој индустрије и пољопривреде. Констатована је истоветност ставова у погледу кризе у Сирији и потребе да се спречи јачи утицај Турске у тој земљи. Жуков је и ту прилику искористио да истакне совјетско незадовољство нивоом западног присуства у Југославији, а са чиме се Броз посредно сложио.¹⁰⁴

Генерал Гошњак је с маршалом Жуковим одржао кључан састанак 16. октобра. Састанку је присуствовао и начелник југословенског генералштаба генерал Љубо Вучковић, за кога је Жуков истицао да се према њему односио изузетно пријатељски. Гошњак је отворено говорио о југословенским жељама да по војној линији успоставе ближе контакте са Совјетским Савезом и молио је за совјетску помоћ у циљу ослобођења од терета западне војне помоћи. Гошњак је говорио о америчким притисцима на Југославију да прими нове количине западне војне технике, али да они више не желе тај тип веза с Американцима, већ ближи контакт са Совјетима. Уколико совјетска влада да своју сагласност, Гошњак је био спреман да упути листе неопходних југословенских војних потреба. Нудио је Совјетима тајну испоруку по једног примерка „сејбра“, тенка „патон“, тренажера за летење у сложеним метеоролошким условима или било ког радара у зависности од совјет-

101 Исто, стр. 177.

102 Исто.

103 АЈ, 837–КПР, I–3–а, Посета маршала Г. К. Жукова.

104 Телеграмма Г. К. Жукова, 16. октября 1957, *Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского пленума ЦК КПСС и другие документы*, И. В. Наумов, М. Прокуменщиков, Ю. Сигачев, Н. Томилина, И. Шевчук (составили), Москва, 2001, стр. 177.

ских жеља и потреба. Жуков се посебно захвалио Гошњаку на пријатељским партијским односима, обећавајући да ће совјетском партијском руководству реферисати о томе, а да ће се Президијум ЦК КПСС-а с дужном пажњом односити према југословенском захтеву. Жуков је потврдио своје раније утиске да југословенска страна стреми успостављању ближих веза са Совјетима и да код Југословена наступа прелом, на који посебно утичу совјетски успеси на спољном и унутрашњем плану.¹⁰⁵

Истог дана маршалу Жукову је показан новоизграђени аеродром у Батајници и ловачка авијацијска дивизија која је базирала на њему, као и корпусни извиђачки авијацијски пук. Представљени су им бомбардери типа „тандерџет“, ловци „сејбр“ и извиђачи „РТ“. Посебну пажњу је изазвао тренажер за обуку у летењу у сложеним метеоролошким условима. Демонстрирани су групни и појединачни летови добро обучених југословенских пилота.¹⁰⁶ Совјетска војна делегација је свечано испраћена из Југославије 17. октобра 1957. и упутила се у Албанију, где је остала до 25. октобра.¹⁰⁷

Док је трајала посета маршала Жукова, Совјети су југословенским представницима у Москви нудили совјетске школске авионе, што је одбијено с образложењем да југословенска авиоиндустрија и сама производи тај тип летелица.¹⁰⁸

Посета чувеног совјетског маршала и министра одбране Југославији је изазвала пажњу светског јавног мњења. Посебно се грчки министар спољних послова интересовао за карактер Жуковљеве посете, настојећи да индиректно извуче закључке о правцима кретања југословенско-совјетских односа.¹⁰⁹ За Грчку која се након суштинског одумирања Балканског пакта ослањала на билатералну регионалну сарадњу с Југославијом, због сукоба с Турском, од посебне важности је била југословенска спољно-политичка позиција као једног од гараната и грчке националне безбедности.

Југословенска страна је Жуковљевој посети придавала изузетан значај. Међутим, попут случаја с Гошњаковом посетом Москви, изостали су конкретни резултати. Совјетска неспремност да се изађе у сусрет југословенским захтевима је проиштицала из чврсто заузете позиције и уверења да нема продубљења војне сарадње с Југославијом док она прима западну војну помоћ и у њој борава америчка војна мисија. Уверавања да ће убрзо бити прекинут програм војне помоћи нису много помагала. Совјетска

105 Исто, стр. 178.

106 Исто.

107 Борба, 17. октобар 1957.

108 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 95, Телеграм пуковника Поповића Генералштабу ЈНА од 14. октобра 1957.

109 ДАМСП, ПА, 1957, ф. 96, 421817, Телеграм амбасадора Павићевића ДСИП-у од 16. октобра 1957.

страна је чекала расплет догађаја дајући сигнале да је спремна за разговоре о војним испорукама пошто Југославија буде регулисала своје односе са Западом. Догађаји који ће убрзо уследити у самом партијском врху Совјетског Савеза ће врло брзо развејати југословенске наде.

Смена маршала Жукова – суспензија започетих разговора

Током Жуковљеве посете Југославији и Албанији појавили су се први видљивији знаци маршаловог пада у немилост. Ограничени извештаји у совјетској штампи о његовим посетама су јасно говорили да се нешто крупно припрема у Москви. Сем тога, харизматична маршалова личност, ореол ратног хероја и освајача Берлина, несумњив војни и политички ауторитет, како у зељи тако и у иностранству, чинили су га личношћу опасном по политичке и лидерске амбиције Хрушчова и његовог најближег окружења, посебно након обрачуна с најауторитативнијим противницима унутар самог партијског руководства у јулу 1957. године. У јеку Жуковљеве балканске турнеје, на заседању Президијума ЦК КПСС-а 17. октобра, отворено је питање политичког рада у совјетској армији. Начелник Главне политичке управе генерал Желтов је истакао да је рад партијских органа у војсци потцењен и да главну улогу у унижавању партијског рада у оружаним снагама има маршал Жуков, те да он као најодговорнији сноси и највећу кривицу за такво стање. У одбрану Жукова су стали маршали Малиновски и Коњев, док су ревносни партијски идеолози и апаратчици попут Суслова и Фурцеве заузели најрадикалније ставове према Жукову.¹¹⁰

По повратку Жукова у Москву одржана је нова седница Президијума на којој се расправљало о проблемима политичког рада у војсци. Прихваћен је његов извештај о посетама Југославији и Албанији, које су оцењене као корисне за зближавање совјетског, албанског и југословенског народа, али су изражене резерве и отворена неслагања са Жуковљевим оценама стања у Југославији и односа југословенског партијског врха према Совјетском Савезу. Том приликом Хрушчов је јавно истакао да југословенско руководство спроводи некомунистичку линију у развоју Југославије и односу према Совјетском Савезу, чиме је с највишег места најављено ново отварање конфликта с Југославијом. Бујица критика на рачун Жукова се завршила његовом сменом са свих дужности.¹¹¹

Сам моменат Жуковљеве смене, по повратку из посета Југославији и Албанији, као и један од разлога који се тицао његовог

110 Протокол 117. Заседание 17. октября 1957, Президиум ЦК КПСС 1954–1964, I, А. А. Фурсенко (составитель), Москва, 2004, стр. 269–273.

111 Протокол 121. Заседание 26. октября 1957, Президиум ЦК КПСС 1954–1964, I, А. А. Фурсенко (составитель), Москва, 2004, стр. 276–279.

односа према Југославији, покренуо је лавину спекулација о позадини његове смене. Данска штампа је преносила уверење да је југословенски председник унапред био обавештен о будућој смењивању Жукова, што није одговарало истини.¹¹² Британци су, уз оцену да је уклоњен и последњи Хрушчовљев потенцијални противник, истицали југословенско незадовољство уклањањем Жукова и јачањем стаљинистичког духа у Москви, подвлачећи разлике у југословенским реаговањима приликом смене Молотова, Маљенкова и Кагановича.¹¹³ Оцењивали су да је Жуковљева смена у Београду изазвала шок због бризине и начина на који је изведена, а уследила је непосредно по маршаловом повратку из вишедневне посете Југославији, као и страх од повратка „стаљинистичким методама обрачуна с политичким противницима”.¹¹⁴ Спекулисало се и о томе да ли квалификација о Жуковљевој лакомислености у области спољне политике има везе с његовим иступима у односу на Југославију, али ваљаног одговора није било.¹¹⁵ Индијска дипломатија је сматрала да се ради о тешком шамару Југославији и Титу јер је у Југославију послат „човек који је већ био осуђен и само се чекало извршење казне”.¹¹⁶ Совјетски војни аташе у Београду пуковник Климичев и његов помоћник потпуковник Чумак нису крили своје изненађење развојем догађаја, истичући да не верују да се тиме желело нашкодити Југославији и да је Жуков унапред био обавештен о припремама за смену.¹¹⁷ Италијанска штампа је сматрала да Титово отказивање посете Москви има везе са Жуковљевом смењивањем и да се ради о специфичном виду протеста, а не изненадној болести.¹¹⁸ Тиме је Југославија у опсервацијама о узроцима Жуковљевог одстрањивања из државног и партијског врха Совјетског Савеза добила значајно место. Хронолошка коинциденција је отварала низ питања на која југословенска дипломатија није могла да пружи јасне одговоре.

Хрушчов је већ 26. октобра обавестио југословенског амбасадора у Москви Мићуновића о смењивању Жукова детаљно му излажући мотиве. Он је саговорника уверавао да смена нема везе с минулом посетом Југославији и да су они генерално веома задовољни.

112 ДАМСП, ПА, 1957, ф. 96, СССР, 421368, Телеграм амбасадора Илића ДСИП-у од 3. новембра 1957.

113 ДАМСП, ПА, 1957, ф. 96, СССР, 423553, Телеграм амбасадора Вејводе ДСИП-у од 8. новембра 1957.

114 TNA, FO 371/136806, Confidential, Annual Political Report.Yugoslavia 1957, pp. 5–6.

115 ДАМСП, ПА, 1957, ф. 96, СССР, 423699, Телеграм амбасадора Вујановића ДСИП-у од 8. новембра 1957.

116 ДАМСП, ПА, 1957, ф. 96, СССР, 424049, Телеграм амбасадора Црнобрње ДСИП-у од 5. новембра 1957.

117 ДАМСП, ПА, 1957, ф. 96, СССР, 423054, Забелешка о разговору саветника Калезића с пуковником Климичевим 1. новембра 1957.

118 ДАМСП, ПА, 1957, ф. 96, СССР, 423091, Телеграм конзула Ивковића ДСИП-у од 1. новембра 1957.

вољни током посете. Хрушчовљев став су потврдили и Микојан и Булгањин. Замолили су Мићуновића да југословенском председнику пренесе поруку и објасни праве разлоге Жуковљевог одстрањивања из партијског и државног врха. Мићуновић је сматрао да је и сама дужина Жуковљевог боравка у Југославији и Албанији говорила да се радило о намерном задржавању ван земље док се не припреми смена.¹¹⁹

Изненадна Жуковљева смена је утицала на то да се измени одлука о предаји специјалног писма генерала Гошњака маршалу Жукову у коме је требало да буду изнети конкретни југословенски војни захтеви.¹²⁰ Смена маршала је доживљена као посебна порука Југославији, па је одлучено да се сачека даљи развој догађаја.¹²¹ Упадљиво, совјетски војни представници су одбијали било какав разговор с југословенским војним изаслаником на тему Жуковљеве посете Југославији и његове потоње смене, што је јасно говорило о узнемирености и изненадности развоја догађаја.¹²²

Догађаји који су уследили у наредним месецима а били су везани за југословенско одбијање потписивања *Декларације 12 комунистичких партија* и почетак расправе о програму Савеза комуниста Југославије отворили су нову етапу југословенско-совјетског сукоба. Сам партијски и идеолошки сукоб се брзо пресликао и на све сфере међудржавних односа. Уследила је брза и оштра редукција политичких, економских и војних односа. Уговорена посета југословенске делегације предвођене генералом Николићем, најодговорнијим југословенским официром за послове војне привреде, одложена је до даљњег уз образложење да је совјетска страна презаузета боравком низа страних војних делегација у Москви.¹²³ Одлагање одавно уговорене посете је отворено говорило о суспензији тек отворених војних односа и затворило могућност почетка новог поглавља билатералне војнотехничке сарадње.

Покушај обнове југословенско-совјетских војних односа, пре свега у домену војнотехничке сарадње, није дао очекиване резултате. Суочена са западним притисцима везаним за испоруку наоружања и војне опреме, југословенска страна је покушала да пронађе ново решење. Настојала је, на трагу свеопштег побољшања међудржавних и међупартијских односа, да поново

119 V. Mićunović, *Moskovske godine (1956–1958)*, Zagreb, 1977, str. 358–359.

120 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 1608, Телеграм генерала Рукавине пуковнику Поповићу од 28. октобра 1957.

121 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 97, Телеграм пуковника Поповића Генералштабу ЈНА од 27. октобра 1957.

122 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 98, Телеграм пуковника Поповића Генералштабу ЈНА од 9. октобра 1957.

123 ВА, ГШ-10, к. 376, ф. 1, строго поверљиво број 1827, Телеграм генерала Рукавине пуковнику Поповићу од 11. децембра 1957.

успостави и билатералне војне односе са совјетском страном. Стидљиви покушаји јачања војних односа преко размене војних делегација нижег ранга су дали почетне резултате. Распламсавање новог сукоба у вези с југословенским реакцијама на совјетску интервенцију у Мађарској привремено је замрзло започете активности. Посета генерала Гошњака, која је протекла у свечаном и пријатељском тону, није дала очекиване резултате. Совјети су одбијали било какву конкретизацију договора и испоруку наоружања и војне опреме Југославији све док она прима западну војну помоћ и у њој борави америчка војна мисија. Интензивирање војних односа у лето 1957. није отворило нову перспективу. Посета маршала Жукова Југославији је означила врхунац обнове војних односа између Југославије и Совјетског Савеза, али није донела очекивани помак. Смена Жукова и нов почетак сукоба између Југославије и Совјетског Савеза су прекинули започету обнову војне сарадње, која ће остати замрзнута све до 1961.

Summary

Aleksandar Životić, Ph. D.

The Rise and Fall of Yugoslav-Soviet Military Relations in 1957

Key words: *Yugoslavia, Soviet Union, Marshal Georgy Konstantinovich Zhukov, General Gošnjak, Yugoslav-Soviet relations, army, party, diplomacy*

Faced with Western pressure connected with the delivery of armament and military equipment, the Yugoslav side sought a new solution. It attempted to reestablish bilateral military relations with the Soviet Union on the wave of general improvement of interstate and inter-party relations. Initial results of strengthening military relations by the exchange of military delegations of lower ranks were achieved. However, the just began activities were temporarily frozen by the break out of a new conflict due to the Yugoslav reaction to the Soviet intervention in Hungary. General Gošnjak's visit which took place in a cordial and formal atmosphere did not bring the expected results. The Soviets refused to concretize the agreement and deliver any armament and military equipment to Yugoslavia while it was receiving Western military aid and the American military mission was

present. Intensification of military relations in the summer of 1957 did not open new perspectives. Marshal Žukov's visit to Yugoslavia marked the high point of the reestablished military relations between Yugoslavia and the Soviet Union but it did not bring the expected shift. The dismissal of Marshal Žukov and the beginning of a new conflict between Yugoslavia and the Soviet Union stopped the began military reconciliation which remained frozen until the end of 1961.

PREVERAVANJE SRBA NA PODRUČJU SJEVEROZAPADNE HRVATSKE 1941. I 1942. GODINE¹

Apstrakt: Autor u radu donosi, na temelju arhivske građe iz Hrvatskog državnog arhiva, Arhiva Republike Slovenije, Državnog arhiva u Zagrebu i Nadbiskupskog arhiva u Zagrebu te dostupne literature, informacije o prekrštavanju Srba na području sjeverozapadne Hrvatske (Banija, Kordun, Moslavina, bjelovarski kraj, Podravina, Zagreb) 1941. i 1942. godine. Pravoslavni Srbi su pristajali na prekrštavanje zato da bi sačuvali svoje živote i svoju imovinu, odnosno zato da ne bi bili prisilno iseljeni u Srbiju. U navedenom razdoblju od oko 250.000 Srba koji su živjeli na području sjeverozapadne Hrvatske njih najmanje 50.000 bilo je prekršteno. Nakon lipnja 1942, odnosno nakon uspostave Hrvatske pravoslavne crkve, masovno prekrštavanje uglavnom je prestalo. Međutim, ni pravoslavno stanovništvo koje je prekršteno nije uvijek uspjelo izbjeći prisilna iseljavanja, interniranja i stradanja u masovnim pogromima.

Ključne reči: NDH, Srbi, nasilno preveravanje, ustaše, zakonodavstvo, propaganda

-
- 1 U historiografiji su se za promjenu konfesije Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i njihovo uvođenje u rimokatoličku ili grkokatoličku vjeroispovijest dosad upotrebljavali različiti izrazi. Pored termina "pokršćavanje", koji je potpuno pogrešan jer su pravoslavni Srbi već jednom kršteni, najčešće su se koristili pojmovi "katoličenje", "prevjeravanje" te "vjerski prijelaz" i "konverzija". Prvi je pojam otvoreno tendenciozan i opterećen povijesnim talogom (misionarska katolizacija pagana), drugi obuhvaća svaku promjenu religije i vjere (ne radi distinkciju između "pokršćavanja" npr. Židova i "prekrštavanja" npr. Srba), a posljednja dva su koristile same ustaše i rimokatolički/grkokatolički kler i oni čin odreknuća dotadašnje, pravoslavne konfesije kroz inicijacijski čin uvođenja u katoličku konfesiju svode na politički neutralan, tehnički termin bez konotacija. Termin "vjerski prijelaz" osim toga implicira dobrovoljnost i neprisilnost, što za najveći broj odreknuća stare vjere Srba u NDH nikako ne bi mogli biti realni atributi, posebno ne za kolektivna prekrštavanja. Uz to, prekrštavanje nije bilo autonoman čin usklađen sa savješću pojedinca kojim se on iskreno, svjetonazorno i kognitivno usklađuje, nego iznuden, dubiozan, ritualan čin uz posredovanje, što termini "vjerski prijelaz" i "konverzija" demagoški i obranaški prikrivaju. Termin "prekrštavanje", osim što je i kolokvijalno uobičajen, označava točno ono što se događalo Srbima u NDH u Drugom svjetskom ratu: implicira i genocidnu namjeru i spregu crkve i režima. Bez obzira na činjenicu da je "prekrštavanje" bilo "zamjenska" i "blaža" sudbina u odnosu na fizičko istrebljenje, bilo je ono genocidna poluga, nečasna praksa s časnim izuzecima.

Zakonski okviri i propaganda

Ustaše u praksi nisu mogli pronaći zbirnu etničku/rasnu definiciju za pravoslavnu manjinu u NDH, pa su ih definirali na temelju vjerske opredijeljenosti. Stoga je kao prvu instituciju koja je okupljala pravoslavne u NDH trebalo uništiti Srpsku pravoslavnu crkvu – glavni rasadnik srpskog identiteta u NDH.² Jedan od oblika uništavanja utjecaja Srpske pravoslavne crkve bio je protjerivanje i prisilno iseljavanje pravoslavnih svećenika, što je u većini slučajeva provedeno početkom srpnja 1941. godine.³

Drugi oblik razaranja institucije Srpske pravoslavne crkve u NDH bilo je prekrštavanje pravoslavnog srpskog stanovništva, odnosno "prijelazi" s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest. Već 3. svibnja 1941, dakle svega tri tjedna nakon uspostave NDH, poglavnik dr Ante Pavelić donio je *Zakonsku odredbu o prijelazu s jedne vjere na drugu*⁴ kojom se određenim kategorijama srpskog stanovništva u NDH omogućava zakonski "prijelaz" na rimokatoličku vjeru. Srbima, dakle, ukoliko nisu željeli da se iseles ili da stradaју u nekom od pogroma, nije preostajalo drugo nego da se prekrste.⁵ Ova zakonska odredba omogućila je ustaškoj vlasti da se stavi iznad Rimokatoličke crkve, što je vidljivo iz člana u kojem stoji da je za valjanost prijelaza potrebno da stranka koja mijenja vjeru podnese pismenu prijavu prvoj instanci upravne vlasti (kotarskoj oblasti, odnosno gradskom poglavarstvu) o svojoj odluci i da dobije potvrdu o toj svojoj prijavi.⁶ Vrlo brzo nakon donošenja Zakonske odredbe o prijelazu s jedne vjere na drugu, 15. svibnja 1941, Rimokatolička crkva šalje Okružnicu.⁷ U Okružnici stoji da se pristup u Rimokatoličku crkvu treba dopustiti samo onim osobama za koje postoji osvjedočenje da to žele učiniti "iskreno i s uvjerenjem o istinitosti naše svete vjere i o njejoj potrebi za spas duše". Naime, Rimokatolička crkva je na taj način željela izbjeći da razloži "prelaženja" s jedne vjeroispovijesti na drugu budu egzistencijalne prirode, odnosno da budu primarno vezani za spašavanje života, imanja ili posla, što je gotovo redovito i bio slučaj. U okružnici je također stajalo da je potrebno da "prijelaznici" budu dobro poučeni vjerskim istinama, da ne žive u divljem braku i da djecu također "prevedu" na rimokatoličku vjeroispovijest. Ubrzo

2 Nevenko Bartulin, "Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945.", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 39 (2007), str. 228–229.

3 Jedan veliki broj pravoslavnih svećenika stradaо je u pogromima koji su uglavnom uslijedili nakon iseljavanja ili su se odvijali istovremeno. (Vidjeti u: Veljko Đ. Đurić, *Ustaše i pravoslavlje*, Beograd, 1989, str. 106–117; *Spomenica pravoslavnog sveštenstva žrtava fašističkog terora*, Beograd 1960).

4 *Narodne novine*, 4. svibnja 1941.

5 Marco Aurelio Rivelli, *Nadbiskup genocida*, Nikšić, 1999, str. 40.

6 *Narodne novine*, 4. svibnja 1941.

7 *Katolički list*, br. 19, 15. svibnja 1941.

nakon ove okružnice vidljivo je iz dopisa od 14. srpnja 1941. godine da je intencija ustaških vlasti da spriječe da pravoslavna inteligencija (svećenici, učitelji, trgovci, obrtnici i bogatiji seljaci) "prijeđu" na rimokatoličku vjeroispovijest.⁸ Iz dopisa je vidljivo i da se ustaške vlasti protive prekrštavanju na grkokatoličku vjeroispovijest, što je bio slučaj posebno u sjevernim dijelovima Hrvatske, odnosno u krajevima gdje je Križevačka biskupija imala dijecezansku nadležnost. Pročelnik Odjela za bogoštovlje A. Glavaš obavještava biskupske ordinarijate NDH o toj odluci Ministarstva bogoštovlja i pravosuđa. Po uputi nadbiskupa Stepinca, Josip Lach, generalni vikar, odgovara na ovaj dopis Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja pismom u kojem stoji da se crkvene vlasti slažu s time da treba biti na oprezu oko prekrštavanja inteligencije, ali iz kojeg se vidi i da Stepinac smatra da ne treba a priori zabraniti bilo kakvu mogućnost prekrštavanja inteligencije na rimokatoličku vjeroispovijest, posebno ne braniti "prijelaze na grkokatoličku vjeroispovijest".⁹ Stepinac isto tako upućuje svoje svećenstvo da kada im dođu osobe "židovske ili pravoslavne vjeroispovijesti, koje se nalaze u smrtnoj opasnosti, pa zažele konvertirati na katolicizam, primite ih, da spasite ljudske živote. Ne zahtijevajte od njih nikakvo specijalno vjersko znanje, jer pravoslavni su kršćani kao i mi, a židovska je vjera ona, iz koje kršćanstvo vuče svoje korijene. Uloga i zadaća kršćana u prvom je redu spasiti ljude. Kada prođe ovo vrijeme ludila i divljaštva, ostat će u našoj Crkvi oni, koji budu konvertirali zbog uvjerenja, dok će se ostali, kada opasnost prođe, vratiti u svoje".¹⁰ Krajem srpnja 1941. Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu piše okružnicu iz koje je ponovno vidljivo da je želja hrvatske vlade da "grko-istočni ne prelaze na grkokatolički obred osim u onim grkokatoličkim župama, koje su već osnovane i u kojima ima grko-istočnjaka".¹¹ U Okružnici također stoji da pravoslavni moraju imati potvrde o čestitosti koje su izdavala kotarska i općinska poglavarstva u dogovoru s ustaškim logorima. Na taj način je ustaška vlast mogla uskratiti bilo kome prekrštavanje na rimokatoličku vjeroispovijest ukoliko su smatrali da dotični to nije zaslužio. Osim toga, upute su vrijedile za čitavo područje NDH osim za župe Gora te Krbava i Psat, gdje je ustanak krajem srpnja već bio buknuo, pa su ustaške mjere protiv Srba bile drugačije. I pojedini župnici na području sjeverozapadne Hrvatske bunili su se protiv toga da ustaški logori sami odlučuju kome će se dozvoliti prekrštavanje na rimoka-

8 Veljko Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Prilozi za istoriju verskog genocida*, Beograd, 1991, str. 41–42.

9 Sima Simić, *Prekrštavanje Srba za vreme Drugog svetskog rata*, Titograd, 1958, str. 63–64.

10 Jure Krišto, *Sukob simbola, Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2001, str. 189.

11 V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Prilozi za istoriju verskog genocida*, Beograd, 1991, str. 45–46.

toličku vjeroispovijest, a kome neće.¹² Tako su župnici iz Grubišnog Polja, Velikog Grđevca i Srijemskih Karlovaca uputili dopis poglavniku dr Anti Paveliću u srpnju 1941. u kojem traže da se "inteligenciji, obrtnicima, trgovcima i istaknutim seljacima koji su bili vodeće ličnosti u velikosrpskim strankama i terorističkim organizacijama uskrati vjerski prijelaz. Izuzetak za navedene bilo bi jedino kod mješovitih brakova i izuzetnih pojedinaca koji su se uvijek korektno vladali prema Hrvatima, te odobravali borbu hrvatskog naroda protiv tiranije beogradske."¹³

Da su lokalne vlasti izigravale upute i zakonske odredbe koje su dobivale od državnih vlasti, vidljivo je iz dopisa nadstojnika vjerskog odsjeka Dionizija Juričeva u Državnom ravnateljstvu za ponovu. On je, naime, 16. prosinca 1941. poslao dopis Državnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost i ustaškim stožerima u svim velikim župama, u kojem je stajalo da je potrebno sve one "koji su najavili ili izvršili prijelaz iz grčkoistočne vjere najustašnije zaštititi, te im se ima osigurati kako osobna, tako i imovinska zaštita i sigurnost kao i svim ostalim državljanima Nezavisne Države Hrvatske". Nadstojnik vjerskog odsjeka svjestan je da se usprkos prekrštavanju na rimokatoličku vjeroispovijest u nekadašnjim pravoslavnim selima vrše zločini, hapšenja i nasilja. Nadstojniku Juričevu je iznimno smetalo što je "primjećeno, da neki od područnih vlasti i organa ometaju vjerski prielaz grčkoistočnjaka na rimokatoličku vjeroispovijest, te taj prielaz ismijavaju, omalovažavaju pa čak nastoje da silu upotriebe da prielaz sprieče", pa moli da to prestane. Osim toga primijetio je da se u nekim krajevima ide tako daleko da se izjavljuje da "šta trebaju vlasiti prelaziti treba ih sve pobiti itd."¹⁴ Isto tako i predstojnik odjela bogoštovlja Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja Radoslav Glavaš inzistira na tome da "oni koji su prešli na katolicizam treba da osjete da su dobili neku zaštitu u pogledu odpuštanja i selenja".¹⁵

Osim brojnih okružnica i zakonskih odredaba, i u dnevnom i tjednom tisku stvarana je propaganda o hrvatstvu bosanskohercegovačkih i hrvatskih pravoslavaca. Najčešći tipovi članaka bili su vezani upravo za povijesnu istinu o pravoslavnom pučanstvu u NDH. Putem novina željelo se prikazati hrvatske i bosanskohercegovačke pravoslavce Hrvatima koji su nekada bili rimokatoličke vjeroispovijesti, a pravoslavlje su prihvatili usljed povijesnih okolnosti. Takvu je tezu postavio i Jere Jareb u listu *Ustaša*. On piše kako je "ogromna

12 O tome kako se crkva sukobljavala s državom u vezi s prekrštavanjima vidjeti u: Jure Krišto, *Sukob simbola, Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2001, str. 172–184.

13 Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja Nezavisne države Hrvatske (dalje MPB NDH), Odjel bogoštovlja, kutija 5, 533–B–1941.

14 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 603/1941.

15 HDA, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH (dalje MUP NDH), I–C, kutija 57, 4123/41. Citirano prema: J. Krišto, *Sukob simbola, Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2001, str. 185.

većina grkoistočnjaka na našem teritoriju zapravo čistog hrvatskog i katoličkog porijekla". "Svi stanovnici istočne Hercegovine, danas skoro isključivo grko-istočnjaci, bijahu katolici, a da ne govorimo o ostaloj Bosni." Jareb Srbima priznaje jedino pravoslavne u Srijemu, "i to ne sve". Tvrdi da je srpska propaganda od polovice 19. stoljeća inzistirala na tome da su svi pravoslavci Srbi i da danas "grko-istočnjaci konačno uviđaju da je ta vjera bila kriva njihovom nacionalnom nesnalaženju i stoga se opet vraćaju bilo vjeri svojih otaca, bilo vjeri ogromne većine svog hrvatskog naroda".¹⁶ Ustaše su željeli prikazati da su Srbi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini pod pritiskom Osmanlija primili pravoslavlje i da se ovdje uopće ne radi o Srbima, nego o starom hrvatskom stanovništvu koje je prihvatilo pravoslavlje nadajući se boljem položaju pod turskom vladavinom. Željelo se zapravo prikazati da je prekrštavanje pravoslavnog stanovništva na rimokatoličku vjeroispovijest samo vraćanje "vjeri otaca". Tako je i sam Pavelić u tjedniku *Neue Ordnung* izjavio: "Što se tiče Srba tu je nastalo miješanje pojmova. Pravih Srba u Hrvatskoj nema mnogo. Većim dijelom su to Hrvati srpsko-pravoslavne vjere i Vlasi. Ovo će pitanje biti riješeno na najbolji, najzgodniji način. Sporazumno s njemačkim vlastima poslat će se 250.000 Srba u Srbiju, dok će drugi moći ostati ovdje. Ne će im se praviti nikakvih poteškoća." Pavelić je to opravdavao činjenicom da se među Srbima javlja pokret koji ima za cilj da se oni "vrate hrvatstvu i prijeđu na rimokatoličku vjeru".¹⁷

Ustaški dužnosnici širili su spomenutu propagandu i na velikim ustaškim skupštinama koje su održavane diljem NDH. Radilo se, dakle, u prvom redu o mnogobrojnim organiziranim političkim skupovima širom NDH na kojima su istupali pojedini visoki ustaški funkcionari koji su tumačili i propagirali ciljeve novouspostavljene NDH i ustaškog pokreta. Na tim je skupštinama došlo do osobitog širenja govora mržnje, a prema zapažanju Fikrete Jelić-Butić vidljiva su tri elementa: Srbima nema mjesta u NDH, odnosno oni se moraju vratiti odakle su i došli – u Srbiju, Srbi su oduvijek željeli loše Hrvatima i srpsko pitanje u Hrvatskoj treba efikasno riješiti, a ustaše znaju i kako.¹⁸

Eksterminacija kao potpuno i nemilosrdno uništenje, istrebljenje, iskorjenjivanje i zatiranje, najtočniji je pojam za imenovanje genocidne politike koju je ustaška Nezavisna Država Hrvatska u četiri godine svog postojanja provodila prema Srbima kao narodu. Pojam

16 *Ustaša*, br. 18, 30. studeni 1941, str. 3. Na sličan način piše i Krunoslav Draganović u knjizi *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas*, gdje ističe kako je Bosna nekada bila u potpunosti rimokatolička zemlja te da je tek srpskom i turskom akcijom postala djelomično pravoslavna, odnosno da je tada naseljen određen broj pravoslavnih koji su istisnuli rimokatoličko stanovništvo. (HDA, Ministarstvo unutarnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (dalje MUP SRH), 013.0.3, elaborat nepoznatog autora pod pseudonimom Dizdar, Ustaštvo i NDH, 56)

17 *Neue Ordnung*, 24. kolovoza 1941.

18 Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb, 1978, str. 163–164.

je gotovo istoznačan s holokaustom Židova u Trećem Reichu i kvislinškim europskim državama, a po okrutnosti i sistematičnosti ravan mu je još jedino genocid nad Romima. Tako trima pojmovima imenujemo istu sudbinu triju naroda koju im je, kao nearijskima, rasistička naci-fašistička ideologija namjenila, a u velikoj mjeri i ostvarila, tridesetih i ranih četrdesetih godina XX stoljeća.

Zatiranje nekog naroda ideološka je strategija i planirana praksa koja podrazumijeva razrađenu metodologiju, sinergijsku koncentraciju i kontinuitet, a frontalno zahvaća sve aspekte bića naroda koji se uništava: kulturni i vjerski identitet, pisanu povijest i svaki materijalni trag te samu biološku egzistenciju onih koji mu pripadaju. Provođi se svim oblicima demagogije, mistifikacije, falsificiranja i laži. Prati ga zakonodavna i sudska praksa, medijska demonizacija i dnevno-političko šikaniranje (zabrane identitetnih oznaka, izrade raznih spiskova pripadnika, proizvodnja stida zbog pripadnosti, odgoj vlastite mladeži za mržnju) te represija državnog aparata (uskraćivanje prava jednakosti pred zakonom, otkazi, uzurpacije imovine, zatvaranja, progoni, organizirana prisilna iseljavanja, ubojstva, masovne likvidacije). Vrhunac je kad se svi kriteriji sliju u jedan – u samo ime naroda.

Prva prekrštavanja na području NDH bila su obavljena i prije donošenja ovih zakonskih odredbi i okružnica. Doduše, radilo se u najvećem broju slučajeva o pojedinačnom prekrštavanju koje je učinjeno zbog straha za vlastiti život. U ovom članku interes će biti poklonjen upravo prekrštavanjima koja su obavljena od ljeta 1941. do kasnog proljeća 1942. godine na području Zagreba, Banije, Korduna, Podravine, Moslavine i bjelovarskog kraja. Ova nam je zona bila posebno zanimljiva zbog velikog broja srpskog pravoslavnog stanovništva koje je živjelo na tome području, zbog prekrštavanja na grkokatoličku i rimokatoličku vjeroispovijest i zbog činjenice što je sjeverni dio ove zone (Podravina, Moslavina, Bjelovarsko prigorje, Hrvatsko zagorje i Kalničko prigorje) uglavnom bio mirno područje gdje se u 1941. i 1942. nisu odvijale vojne operacije, dok je južni dio teritorija (Gorski kotar, Banija i Kordun) predstavljao jedan od centara ustanka na području NDH. U kasno proljeće 1942. uspostavljena je Hrvatska pravoslavna crkva, čime se značajno smanjio broj prekrštavanja, odnosno ona više nisu predstavljala masovnu pojavu na području NDH.

Geografski okviri

Promatrajući navedeno područje, ustanovljeno je da je srpsko pravoslavno stanovništvo živjelo u ovim zonama u oblasti Podravine (u nekoliko sela u ludbreškoj Podravini, u bilogorskim selima na području koprivničkog kotara i u jednom selu nedaleko Đurđevca), u dijelovima Moslavine (u više sela na području Garešnice, nekoliko sela u okolici Čazme, u manjem broju sela oko Kutine i Ivanić Gra-

da), na većem dijelu Banije (Petrinja, Glina, Dvor, Sisak, Kostajnica), na većem dijelu Korduna (Vrginmost, Vojnić, Karlovac, Slunj i Duga Resa), na području bjelovarsko-križevačke zone (u više sela kotareva Križevci i Bjelovar) te u okolici Vrbovskog i Ogulina. U tekstu će se pokušati doći do broja prekrštenih u određenim zonama u navedenom periodu i do okolnosti oko vjerskih "prijelaza" na spomenutom području.

Ustaški progoni u sjeverozapadnoj Hrvatskoj

Odmah nakon uspostave NDH ustaše su počeli progoniti Srbe. Prvi progoni Srba započeli su u Gudovcu nedaleko Bjelovara, gdje je krajem travnja 1941. ubijeno oko 200 Srba.¹⁹ Nedugo potom, početkom svibnja 1941, u selu Blagaj u kotaru Slunj ubijeno je blizu četriri stotine srpskih muškaraca iz Veljuna i okolice,²⁰ a svega nekoliko dana poslije toga, 13. svibnja 1941, počinjen je pokolj u okolici Gline nedaleko sela Prekopa, gdje je ubijeno između 300 i 400 Srba.²¹ Svi ovi pokolji, koji su se zbili na području koje je centar istraživanja u ovome radu, imali su za funkciju zaplašivanje srpskog pravoslavnog stanovništva, koje je nakon toga trebalo ili izbjeći, odnosno prisilno iseliti u Srbiju ili pristati na prekrštavanje. Ta tri zločina (Gudovac, Veljun i Glina) bila su tek uvod u naredne događaje koji će se također odigrati na spomenutom terenu. Nakon dizanja ustanka na području Banije i Korduna u srpnju 1941. godine uslijedilo je masovno prisilno iseljavanje Srba koje je djelomično uspješno provedeno na području Petrinje, Bjelovara, Grubišnog Polja, Garešnice, Ludbrega, Koprivnice, Čazme i Zagreba, dok na ostalom dijelu sjeverozapadne Hrvatske ta prisilna iseljavanja nisu bila značajnijeg opsega.²² Istovremeno s

19 O zločinu u Gudovcu vidjeti u: Slavko Goldstein, *1941. Godina koja se vraća*, Zagreb, 2007, str. 91–96; Miloš Bjelovitić, Ilija Jarić, *Gudovac 1941. – Da se ne zaboravi*, Banja Luka, 2002; Stjepan Blažeković, "Živi svjedok gudovačke tragedije", *Bjelovarski zbornik* 1, Bjelovar, 1989, str. 60–73; Željko Karaula, "Slučaj Gudovac 28. travnja 1941", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 39 (2007), str. 197–208; Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, Zagreb, 2008, str. 264.

20 O veljunskom zločinu vidjeti u: Dušan Korać, *Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Zagreb, 1986, str. 107–108; S. Goldstein, *1941. Godina koja se vraća*, Zagreb, 2007, str. 97–104; I. Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, Zagreb, 2008, str. 265; Ivan Strižić, *Žrtvoslov slunjskoga kotara*, Slunj–Zagreb, 2005, str. 95–123.

21 O glinskom majskom zločinu vidjeti u: Čedomir Višnjić, Branko Vujasinović, Đuro Roksandić, *Glina 13. maja 1941*, Zagreb, 2011; Đuro Roksandić, "Ustaški zločini u glinskom kotaru od 1941. do 1945", *Glina – Glinski kraj kroz stoljeća*, Glina, 1988, str. 285–289.

22 O iseljavanjima Srba i useljavanjima Slovenaca vidjeti u: Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945.*, Zagreb, 1978, str. 167–171; Andrija Ljubomir Lisac, "Deportacije Srba iz Hrvatske 1941. godine", *Historijski zbornik*, 1–4 (1956), str. 125–145; Ivo Goldstein, "Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u NDH 1941. godine", *Med srednjo Evropa in Sredozemljem: Vojetov*

prisilnim iseljavanjima, počinjeni su novi zločini koji su bili karaktera odmazde. Tako su u tome periodu počinjeni zločini u Banskom Grabovcu na petrinjskom području, gdje su likvidirani srpski seljaci sa glinskog i petrinjskog područja zbog dizanja ustanka na Baniji i gdje je stradalo najmanje 500 osoba, prema istraživanjima Slavka Goldsteina.²³ Neposredno nakon ovoga slučaja dogodio se i veliki pokolj Srba u glinskoj crkvi (postoje sporenja o broju ubijenih).²⁴ Sve ove ustaške akcije poticale su lokalno srpsko stanovništvo na bijeg od kuća i dizanje ustanka, odnosno sukobljavanje s ustaškom vlašću. Dakako, bilo je mnogo Srba koji su išli linijom manjeg otpora smatrajući da je najpametnije slušati bilo koju vlast ma kakva ona bila, te da će se represivne mjere s vremenom smiriti, odnosno da će zaobići njihovo selo ukoliko se oni ne budu bunili.

Prisilno iseljavanje pravoslavnih svećenika

Prvi koji su prisilno iseljeni bili su pravoslavni svećenici. Uglavnom nisu bili spremni na pokrštavanje – tek pokoji Rus ili Ukrajinac se odlučivao za prekrštavanje na rimokatoličku ili grkokatoličku vjeroispovijest. Prema ustaškim evidencijama, s područja NDH prisilno je iseljeno 327 pravoslavnih svećenika preko logora za iseljenike (preko logora u Capragu ili preko logora u Požegi).²⁵ Broj prisilno iseljenih svećenika, igumana, kateheta ili crkvenih činovnika, koji su prisilno

zbornik, S. Jerše (ur.), Ljubljana, 2006, str. 595–605; Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, Beograd, 1981; Miodrag Bjelić, *Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine*, Beograd, 2008; Marica Karakaš-Obradov, "Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3 (2011), str. 801–826; Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945.*, Ljubljana–Beograd, 1979, str. 232–240; Filip Škiljan, "Prisilno iseljavanje Srba iz Moslavine 1941. godine", *Historijski zbornik*, 1 (2012), str. 149–168; F. Škiljan, "Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine", *Stanovništvo*, br. 2 (2012), str. 1–34.

23 O zločinu u Grabovcu vidjeti u: S. Goldstein, *1941. Godina koja se vraća*, Zagreb, 2007, str. 293–297; Nikola Živković, Petar Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Beograd, 1998, str. 182–184; Đ. Roksandić, "Ustaški zločini u glinskom kotaru od 1941. do 1945", *Glina – Glinski kraj kroz stoljeća*, Glina, 1988, str. 290; HDA, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – Zh, kutija 298, 17627–17721, HDA, ZKRZ–Zh, kutija 137, 319/45 i HDA, ZKRZ–ZH, kutija 690.

24 O glinskom zločinu u kolovozu vidjeti u: Đ. Roksandić, "Ustaški zločini u glinskom kotaru od 1941. do 1945. godine", *Glina – glinski kraj kroz stoljeća*, Glina, 1988, str. 292–293; HDA, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kutija 150, 890/44; Tomislav Vuković, "Ustaški pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini – povijesni događaj ili mit", nastavak 4, *Glas koncila*. (www.glas-koncila.hr); D. Čubrić, M. Krković, *Stradanje Srba u pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, Beograd, 2005; Đuro Aralica, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, Beograd, 2010.

25 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 473, 11063/41.

iseljeni preko logora ili samostalno, a koje su ustaške vlasti uspjele popisati, iznosi 364 imena i prezimena. Glavnina prisilnog iseljavanja pravoslavnih svećenika obavljena su u prvoj polovici srpnja 1941, a manji broj je iseljen početkom kolovoza 1941. Nakon što su prisilno iseljeni pravoslavni svećenici, put prema prekrštavanju srpskog stanovništva bio je olakšan.

Sakralne građevine Pravoslavne crkve i njihova sudbina

Kao simbol pravoslavlja na ovim prostorima bile su relativno brojne pravoslavne parohijalne crkve i filijalni hramovi. Njihova je sudbina bila vrlo različita, ovisno o razini indoktrinacije lokalnog rimokatoličkog župnika, ustaškog tabornika ili okolnog hrvatskog stanovništva.

Pojedine pravoslavne kapele i crkve rušene su da bi se sagrađili objekti koji bi koristili široj zajednici. Tako je srušena parohijalna crkva u selu Crkveni Bok nedaleko Hrvatske Kostajnice, a njezin je materijal bio predviđen za izgradnju rimokatoličke župne crkve koja nikada nije podignuta.²⁶ Slično je bilo i s kapelom u Graberju koju su ustaške vlasti počele rušiti već 1941. Lokalni rimokatolički župnik iz Ivanić Kloštra, Pišpek, intervenirao je da se spriječi rušenje ove bogomolje. Njemu se, koliko je vidljivo iz dopisa, činilo da je skandalozno da se ruše vjerski objekti i shvaćao je da će to imati neugodne posljedice kod prekrštenih Srba iz ivanićgradskog kraja koji su posebno držali do ove crkve i njezinih zvona, za koja su smatrali da ih štite od tuče. Stoga je predlagao da se crkva pretvori u rimokatoličku bogomolju, a da se malobrojnim prekrštenim Srbima u njoj drži služba. Međutim, vlasti Velike župe Bilogora smatrale su da crkvu treba porušiti,²⁷ a sličan je dopis uputio i kotarski predstojnik u Čazmi. On je, naime, putujući prema Ivanić Gradu zapazio na raskrsnici u Graberju "napola porušenu grčkoistočnu crkvu. Ista je bez gornjeg diela tornja i bez krova, cigla pobacana po tlu. Sve daje vrlo loš izgled. Stranci zastaju i slikaju istu, pa vjerojatno pišu kako mi Hrvati rušimo crkve."²⁸ Načelnik nadalje moli da se crkva poruši do

26 HDA, MPB NDH, kutija 23, 6835-B-1941.

27 HDA, MPB NDH, kutija 29, 1864-B-1942. Na području bjelovarskog kraja tako su srušene crkve u Lasovcu, Orovcu i Ribnjački, na području kotara Grubišno Polje u Velikoj Dapčevici, na području kotara Karlovac u Sjeničaku, Gornjem Budačkom i Utinji, na području Kostajnice u Brđanima, Crkvenom Boku, Četvrtkovcu, Drljačama, Strmenu, Timarcima, Velikoj Gradusi, Šašu, Hrvatskoj Dubici, Hrvatskoj Kostajnici, Čukuru, Utolici, Živaji, Lovči i Kinjačkoj, na području Petrinje u Petrinji, Tremušnjaku i Velikom Sušnjaru, na području Gline u Bojni, Brezovom Polju, Glini, Hajtiću i Velikom Gradcu, na području Vrginmosta u Topuskom, Čemernici, Pješčanici, Slavskom Polju i Stipanu, na području Vojnića u Dunjaku i Širokoj Rijeci, a na području Slunja u Radovici.

28 HDA, MPB NDH, kutija 36, 3619-B-1942. Građa s crkve trebala je biti upotrijebljena za Ustaški dom u Graberju.

kraja. Sličan je problem postojao i s pravoslavnom crkvom u Maloj Trešnjevici pokraj Đurđevca, za koju je Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu intervenirao da se ne ruši nego "preinači" u rimokatoličku kapelu. Na samom terenu 16. siječnja 1942. do spomenute crkve su došli djelatnici jednog građevnog poduzeća iz Suhopolja, dva oružnika i dvojica ustaša; oni su trebali crkvu do temelja srušiti, čemu su se usprotivili rimokatolici iz Male Trešnjevice. Nakon toga događaja intervenirao je rimokatolički župnik iz Kozarevca uputivši dopis na Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu. Crkva nije srušena.²⁹ I druge objekte valjalo je prenamijeniti. Takav je slučaj bio s kapelom Svetog Petra u mjestu Ivanić Grad. Ondje je rimokatolički župni ured tražio da se kapela pretvori u obdanište za napuštenu djecu pod upravom časnih sestara.³⁰ Objekt je srušen, vrlo vjerojatno tokom 1942. godine na zahtjev kotarske oblasti u Čazmi.³¹ Sakralni objekti pravoslavne crkve u NDH u mjestima u kojima su pravoslavni prekršteni trebali su biti preuređeni u rimokatoličke crkve. Tako se iz crkava trebao ukloniti ikonostas, odnosno postaviti provizorne oltare za služenje svete mise. Ukoliko se pravoslavna crkva iz nekog razloga ne bi mogla adaptirati u rimokatoličku, trebalo je za potrebe vjerske službe adaptirati školske prostorije u tome naselju.³² Mještani sela Trnovitički Popovac nedaleko Garešnice, rimokatoličke vjeroispovijesti, njih 96 zajedno s obiteljima, tražili su ustupanje pravoslavne crkve za potrebe rimokatolika i prekrštenih kojih je u to vrijeme bilo podosta u selu.³³ Isti je slučaj bio i s rimokatolicima naselja Lipnica i Kolenica pokraj Vrbovca koji su tražili ustupanje nekadašnje pravoslavne crkve u Lipnici. Međutim, zbog prekrštavanja na grkokatoličku vjeroispovijest nekadašnjih 26 pravoslavnih obitelji (od ukupno 30 pravoslavnih obitelji) u Lipnici i zbog ustupanja ove crkve Grkokatoličkoj crkvi ovaj objekt nije mogao preći u vlasništvo rimokatolika.³⁴ Ipak grkokatolički administrator Križevačke biskupije Janko Šimrak istaknuo je da je spreman "uvijek rimokatolicima ustupiti crkvu u Lipnici na korištenje".³⁵ Žitelji rimokatoličke vjeroispovijesti Gornjih Sredica u sjevernom dijelu općine Kapela zatražili su početkom 1942. godine da im se prepusti pravoslavna kapela koja je postojala u njihovu mjestu. Budući da je većina mladića rimokatoličke vjeroispovijesti

29 HDA, MPB NDH, kutija 28, 1096-B-1942.

30 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 8/1941. Iako je kapela dodijeljena za časne sestre, župni ured u Ivanić Gradu je tražio da se zemljište proda i da se zamijeni za neko drugo, povoljnije zemljište, budući da se ovo nalazilo na vrlo prometnom mjestu. (HDA, MPB NDH, kutija 39, 4598-B-1942).

31 HDA, MPB NDH, kutija 43, 5706-B-1942.

32 Viktor Novak, *Magnum crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Beograd, 1986, str. 690.

33 HDA, MPB NDH, kutija 18, 5639-B-1941.

34 HDA, MPB NDH, kutija 40, 4902-B-1942.

35 HDA, MPB NDH, kutija 48, 8207-B-1942.

bila na odlučanju vojnog roka ili su bili mobilizirani, rimokatoličku kapelu selo nije moglo podići. Međutim, kako se slučaj dugo rješavao, u međuvremenu je uspostavljena Hrvatska pravoslavna crkva pa je njihova molba postala bespredmetna.³⁶ Pojedine pravoslavne crkve nisu trebale biti predane grkokatolicima ili rimokatolicima, nego nekoj drugoj pravoslavnoj crkvi. Tako je Ministarstvo vanjskih poslova 24. srpnja 1941. poslalo dopis Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja u kojem zahtijeva da se srpska pravoslavna crkva u Zagrebu preda Rusima, odnosno ruskom svećeniku koji je obavljao službu umjesto izbjeglog srpskog svećenika. I Bugari i Rumunji u Zagrebu, kako stoji u dopisu, "sasvim sigurno ne bi željeli da se posluže pravoslavnom crkvom ukoliko bi ta crkva imala ikakve veze sa srpstvom".³⁷

Iz svega spomenutog jasno je vidljivo da su pravoslavne crkve na području Zagrebačko-ljubljanske mitropolije i Gornjokarlovačke eparhije stradavale na najrazličitije načine. Prve su bile porušene na zahtjev ustaških vlasti, neke su bile znatno oštećene, dok su treće bile pretvorene u rimokatoličke ili grkokatoličke crkve. Nakon ljeta 1942. crkve koje nisu doživjele ovakvu sudbinu pretvorene su u Hrvatske pravoslavne crkve.

Prekrštavanja po regijama

Kordun (Slunj, Karlovac, Vojnić, Vrginmost) i Gorski kotar (Ogulin, Vrbovsko)

Kao što je već spomenuto, područje Korduna bilo je zona ratnih djelovanja od srpnja 1941. kada je na tome teritoriju započeo ustanak. Dakako, zbog toga je broj molbi za "prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest" u relativnim brojkama bio znatno manji negoli je to bio slučaj u krajevima oko Bjelovara, Križevaca, odnosno u Moslavini i Podravini.

Iz dokumenata sačuvanih u Hrvatskom državnom arhivu vidljivo je da je u kolovozu 1941. godine župnik iz Slunja Ivan Nikšić molio da se "grčko-istočne obitelji" iz Slunja i okolice koje su najavile "prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest" ne deportiraju u Srbiju, odnosno da se ostave kod svojih kuća jer je to želja ovdašnjih Hrvata. Nikšić ističe da taj dopis šalje zato da ne bude kasno, kao što je bilo kasno za Srbe iz Veljuna.³⁸ Na području slunjskog kotara nije bilo puno slučajeva masovnih prekrštavanja, ali se ipak ističu prekrštavanja koja su učinjena na granici s Bosnom, u cetingradskom kraju i kraju oko Kordunskog Ljeskovca. Skupnu molbu za "prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest" podnijelo je selo Kordunski Ljeskovac uz rijeku Koranu uz bosansku granicu. Seljaci Kordunskog Ljeskovca obratili su

36 HDA, MPB NDH, kutija 69, 2027-B-1943.

37 HDA, MPB NDH, kutija 3, 5174/41.

38 HDA, MPB NDH, kutija 3, 51353/41.

se osobno poglavniku dr Anti Paveliću tražeći mu da zaštiti njihove živote i živote njihovih obitelji, "pošto nam je danomice ugrožen i u opasnosti sa strane nediscipliniranih i samovoljnih elemenata, koji unose nemir i nespokojstvo u naše selo..." U pismu dalje nastavljaju da su spremni za "prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest" ukoliko im Pavelić zagarantira da se "nitko ne smije napadati, budući da je do tada već bilo odvođenja, zlostavljanja, ubijanja i pljačke, pa čak i nasilja nad nedužnim stanovnicima ovog kraja". U potpisu je stajalo 99 osoba koje su željele "prijеći na rimokatoličku vjeroispovijest" iz Kordunskog Ljeskovca.³⁹ Na cetingradskom području za prekrštavanje na rimokatoličku vjeroispovijest je do sredine studenog 1941. zamolilo 859 osoba, a već ih je bilo prekršteno 2.027. Sveukupan broj pravoslavnih na tom području iznosio je 4.728, što bi značilo da je do toga vremena već više od polovice njih najavilo prekrštavanje ili već bilo prekršteno na rimokatoličku vjeroispovijest.⁴⁰ Čini se da je na tome području selo Begovo Brdo prevedeno na islam, ali je to selo prema pisanju Viktora Novaka čitavo likvidirano u ožujku 1942.⁴¹ Na području općine Primišlje, u kojoj je relativno rano buknuo ustanak, od 6.909 pravoslavnih nitko nije prekršten na rimokatoličku vjeroispovijest, a veoma malen broj je i bio zainteresiran za prekrštavanje. Kao razlog slabom odazivu općinsko poglavarstvo u Primišlju ističe nemire u općini i "što nadolazeći lopovi iz pojedinih mjesta žiteljima sprečavaju prijelaz na rimokatoličku vjeru, pa se isti od njihove strane boje da ne stradaju".⁴²

Na nekim drugim dijelovima Korduna, poput općine Vrginmost, gdje je bio 9.941 pravoslavni, svega je njih 194 do studenog 1941. prekršteno na rimokatoličku vjeroispovijest, dok ih se 856 "najavilo za prijelaz".⁴³ U vrginmošćanskom kraju jedino su pravoslavci iz sela Prkos u potpunosti prekršteni, prema iskazu Sime Dimovića, svećenika iz Sjeničaka,⁴⁴ ali ta im činjenica nije pomogla budući da je gotovo čitavo selo pobijeno u prosincu iste godine.⁴⁵ Na području općine Lasinja u kotaru Pisarovina, prije rata u kotaru Vrginmost, u koje je spadalo i selo Prkos, bilo je 1.047 pravoslavnih domaćinstava sa 5.784 žitelja. Od toga je do 23. rujna 1941. 787 obitelji, odnosno 3.798 osoba podnijelo "molbe za vjerski prijelaz" na rimokatoličku vjeru, dok 260 domaćinstava, odnosno 1.987 duša

39 HDA, MPB NDH, kutija 14, 4453-B-1941.

40 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 167/1941.

41 V. Novak, *Magnum crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Beograd, 1986, str. 761.

42 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 585/1941.

43 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 313/1941.

44 V. Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Prilozi za istoriju genocida*, Beograd, 1991, str. 184.

45 O tome događaju vidjeti detaljno u: Dušan Korać, *Prkos u plamenu*, Zagreb, 1989. i S. Goldstein, 1941. *Godina koja se vraća*, Zagreb, 2007, str. 344-398.

nije podnijelo tu molbu.⁴⁶ Veći broj seljaka iz Vrginmosta i okolice stradao je kada su početkom kolovoza na prevaru odvedeni u glinsku crkvu na prekrštavanje. U Vrginmostu je prema sjećanjima Branka Žutića "s okupljenim narodom izvedena tragična i nezapamćena lakrdija. (...) Ubirali su od svih takse za pokrst i potom žene i djecu pustili kućama, a sve muškarce otpremili u Glinu i zatvorili u pravoslavnu crkvu. Preko noći izvršen je pokolj svih do posljednjeg..." Činjenica jest da je veći broj Srba iz okolice Vrginmosta stradao u tom pokolju, ali nisu do kraja rasvijetljene činjenice o broju ubijenih, na koji su način i na kojem mjestu spomenuti Srbi ubijeni. Na području općine Barilović u okolici Duge Rese od 926 pravoslavnih svega je njih dvoje prekršteno na rimokatoličku vjeroispovijest, a 14 "najavilo prijelaz".⁴⁷ U gradu Karlovcu između 12. rujna i 7. listopada 1941. izdane su 54 potvrde o čestitosti lokalnim Srbima, što bi značilo da su u mjesec dana svega 54 osobe tražile mogućnost za prekrštavanje na rimokatoličku vjeroispovijest.⁴⁸ Mnogo je "plodnije" bilo u selima između Karlovca i Vrginmosta. Ondje je čitavo naselje Popović Brdo početkom siječnja 1942. prekršteno.⁴⁹ Tek u svibnju 1942. nakon sukoba na Petrovoj gori, 38 obitelji iz sela Cerovac Tušilovički, udaljenog od Karlovca tek nekoliko kilometara, prekršteno je na rimokatoličku vjeroispovijest,⁵⁰ a u istom je mjesecu učinio isto i jedan dio pravoslavnih iz Brezove Glave i Tušilovića.⁵¹ U lipnju su na rimokatoličku vjeroispovijest prekršteni mještani Ivanković Sela, Bukovice, Klipinog Brda, Mandić Sela, Kartalija, Udbinje i Manjerović Sela u kotaru Vojnić. Prekrštavanje je bilo skupno, a mještani su samo formalno prekršteni na rimokatoličku vjeroispovijest, budući da su se bojali odmazde ustaša nakon uništavanja partizana na Petrovoj gori.⁵² Opis samog prekrštavanja dao je župan Velike župe Pokuplje Viktor Gutić. Zbog sličnosti sa drugim masovnim javnim prekrštavanjima ovdje donosimo dijelove izvještaja: "Na dne 14. lipnja 1942. prije podne proveden je kod rimokatoličke crkve u Vukmaniću skupni prielaz žitelja grčkoistočnjaka na rimokatoličku vjeru, kojom je zgodom prešlo oko 4.000 vjernika sela Udbinje, Mandić Sela, Klipinog Brda, Ivanković Sela i Bukovice općine Vukmanić, Tušilovića i Brezove Glave općine Tušilović i Kartalija Sela općine Vojnić. (...) Mjesto Vukmanić bilo je iskićeno hrvatskim zastavama. U blizini crkve bio je podignut slavluk, pred kojim je do 300 m s obje strane ceste bio postavljen špalir mladeži u slikovitoj narodnoj nošnji. Potom je govor održao načelnik

46 Arhiv Republike Slovenije, Urad za podržavljeno lastino NDH u Zagrebu, kutija 9, 17732/41.

47 HDA, Državno ravateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 343/1941.

48 HDA, MPB NDH, kutija 14, 4479-B-1941.

49 *Nova Hrvatska*, br. 11, 13. siječnja 1942.

50 HDA, MPB NDH, kutija 44, 5887-B-1942.

51 HDA, MPB NDH, kutija 44, 6061-B-1942.

52 HDA, MPB NDH, kutija 45, 6495-B-1942.

općine Vukmanić koji je pozdravio župana i rekao sljedeće: 'Vaš dolazak, koji danas činite u ovom kraju i po ovome poslu od velike je važnosti i značenja za ovaj narod i ovaj kraj u ovome času, kada isti kao prielaznici sa grčko istočne vjere na rimokatoličku vrše skupni prielaz i to na svečani način, koji to čine, kako sam se osvedočio sa naročitom voljom i veseljem. (...) Današnji naši svečari – prielaznici – izrazili su također svoju želju, da se stope zajedno sa ostalom braćom Hrvatima, katolicima i vjerski i nacionalno i politički tako, da smo jedan narod, jedna vjera, jedna država i dao Bog, da se njihove želje na zadovoljstvo sviju nas potpuno ostvare.' Potom je Đuro Vukelić iz Donje Trebinje u ime prijelaznika održao govor u kojem je među ostalim rekao: 'Gospodine veliki župane, mi prielaznici sa pravoslavne na rimokatoličku vjeru učinili smo ovaj prielaz bez ikakvog pritiska ili nagovora težeći za tim, da se hrvatski narod stopi vjerski, nacionalno, politički i gospodarski, jer dok toga nema, nema potpunog napredka...' U sličnom je stilu govor održao i Viktor Gutić, a potom je župnik iz Skakavca održao misu.⁵³

Da bi sačuvali svoje živote, pravoslavni Srbi željeli su prekrštavanje i na baptističku vjeroispovijest. Međutim, Kotarska oblast u Ogulinu, kojoj su lokalni Srbi slali svoje molbe, nije pozitivno rješavala te molbe ne želeći da Srbi budu prekršteni na baptizam, već na rimokatoličku vjeroispovijest. Baptista je bilo najviše na području sela Trojvrh, Kunić, Janjagora i Begovac, odnosno na širem području Plaškog. Velika župa Modruš u Ogulinu smatrala je da Srbi na taj način žele izigrati državu i "dalje ostati prikriveni Srbi",⁵⁴ pa je tražila da se ponište "svi vjerozakonski prijelazi s grčkoistočne na baptističku vjeroispovijest koji su učinjeni prije 10. travnja 1941", a kojih je prema evidenciji bilo 68.⁵⁵ Podatak da je svega 38 osoba prekršteno na rimokatoličku vjeroispovijest na području kotara Ogulin do sredine studenog 1941. ukazuje na malobrojnost i nezainteresiranost pravoslavnih Srba za prekrštavanje.⁵⁶ Ponešto drugačija situacija bila je na području općine Vrbovsko, gdje je u to vrijeme bio 171 pravoslavni. Ondje je prekršten na rimokatoličku vjeroispovijest 31 pravoslavac, a najavilo je prekrštavanje njih 107.⁵⁷ Na području Hrvatskih (nekađasnjih Srpskih) Moravica na rimokatoličku vjeroispovijest od ukupno 3.363 Srba prekršteno je 24, a najavilo prekrštavanje 379.⁵⁸ Evidentno je da su pravoslavni u sredinama u kojima ih je bilo manje bili brže prekrštavani.

53 HDA, MPB NDH, kutija 46, 7018-B-1942.

54 HDA, MPB NDH, kutija 5, 454-B-1941.

55 HDA, MPB NDH, kutija 10, 2646-B-1941.

56 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 217/1941.

57 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 586/1941.

58 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 611/1941.

Banija (Petrinja, Sisak, Hrvatska Kostajnica, Dvor, Glina)

Kao i na Kordunu, Srbi s Banije bili su od samog početka uspostave NDH izloženi masovnim likvidacijama i najrazličitijim vrstama torture. U zonama Banije gdje je nasilja bilo manje vidljivo je da su pojedina sela gotovo u potpunosti prekrštavana na rimokatoličku vjeroispovijest. S petrinjskog područja krajem lipnja 1941. godine svi pravoslavni svećenici su pobjegli ili su bili prisilno iseljeni u Srbiju. Petrinjski paroh Galogaža prekršten je na grkokatoličku vjeroispovijest, a pravoslavni žitelji petrinjskog kraja nisu vodili svoju djecu na krštenja, dok su pokope obavljali bez svećenika i nisu ih uvodili u matice. Iz tih podataka je vidljivo kakvo je rasulo zavlдало u nekim bitnim trenucima ljudskog života nedostatkom crkvenih osoba na područjima odakle su prisilno iseljeni ili su pobjegli.⁵⁹ Pojedina su sela tražila masovno, skupno prekrštavanje na rimokatoličku vjeroispovijest. Takav je slučaj bio sa selom Glinska Poljana između Gline i Petrinje. Ondje su pravoslavni seljaci 14. kolovoza 1941. tražili prekrštavanje na rimokatoličku vjeroispovijest za čitavo selo.⁶⁰ Sličnu takvu dozvolu dobili su i pravoslavni stanovnici sela Mala Vranovina između Gline i Vrginmosta početkom rujna 1941.⁶¹ Masovno prekrštavanje tražili su i stanovnici Petkovca pokraj Petrinje 31. listopada 1941, njih 43, 159 stanovnika Moštanice, 63 stanovnika sela Stražbenica, 91 stanovnik Bijelnika, 118 stanovnika sela Blinja, od čega su brojni bili nepismeni. Svima je prekrštavanje odobreno 19. studenog 1941. godine.⁶² Stanovnici općine Blinja pisali su i pismo poglavniku u kojem ističu kako su "svi odlučili prihvatiti rimokatoličku vjeru koju smo i dosele poštivali...", a pozvali su se i na stanovništvo sela Letovanci koji su mogli potvrditi "da smo bili čestita vladanja prema braći Hrvatima". Na kraju molbe netko je iz ministarstva napisao crvenom olovkom "Pustiti ih na miru!"⁶³ Slične skupne molbe predali su i stanovnici sela u okolici Sunje. Ondje su prekrštavanja najavljena za selo Novoselci, gdje je molbe podnijelo 12 obitelji,⁶⁴ Donji Hrastovac, gdje su molbe podnijele 143 obitelji,⁶⁵ sela Pobrđani gdje je molbe podnijelo 47 obitelji,⁶⁶ sela Čapljani, gdje je molbe podnijelo 35 obitelji⁶⁷ i sela Staze gdje su molbe podnijele tri obitelji.⁶⁸ Sve su molbe također podnijete u listopadu 1941. Skupne su molbe podnijela i sela Crkveni Bok sa 173 obitelji, Strmen sa 135 obitelji i Ivanjski Bok sa

59 HDA, MPB NDH, kutija 5, 558-B-1941. Galogaža je 1941. stradao.

60 HDA, MPB NDH, kutija 5, 727-B-1941.

61 HDA, MPB NDH, kutija 9, 2597-B-1941.

62 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 81/1941.

63 HDA, MPB NDH, kutija 33, 3123-B-1942.

64 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 91/1941.

65 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 92/1941.

66 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 94/1941.

67 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 95/1941.

68 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 93/1941.

68 obitelji.⁶⁹ U ova sela dolazili su rimokatolički svećenici koji su uvjerali lokalno stanovništvo da su njihovi djedovi bili Hrvati i da se oni sada trebaju vratiti vjeri djedova, prema iskazu Mile Požara iz Crkvenog Boka.⁷⁰ Svi stanovnici Crkvenog Boka potpisali su izjavu kojom se obavezuju da će predati pravoslavnu crkvu novom rimokatoličkom župniku i da će mu podignuti novi župni stan.⁷¹ Usprkos tome što je u uputi Vjerskog odjela Državnog ravnateljstva za ponovu stajalo da sve "prijelaznike" treba "najustaškije zaštititi" sudbina stanovnika Crkvenog Boka, Strmena i Ivanjskog Boka bila je tragična budući da su spomenuti odvedeni u logor Jasenovac u listopadu 1942. Stanovništvo se vratilo svojim kućama nakon intervencije s više strana.⁷² Molbe su predane i na području Četvrtkovca, Sunje, Radonja Luke i drugih sela u okolici Sunje gdje su 664 pravoslavna od njih 1.539 zatražili prekrštavanje do 28. listopada 1941, a svega ih je 10 već bilo "prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest".⁷³ Stanovnici sela Drljače, Petrinjci i Greda, njih 95 s članovima obitelji, zatražili su prekrštavanje 5. prosinca 1941.⁷⁴ O prekrštavanju sela Drljače izvijestio je dnevnik *Hrvatski narod* od 13. prosinca 1941. Svećanu misu služio je dekan Josip Orlić "koji u svom misionarskom radu među ovim narodom ima mnogo uspjeha". Župnik je održao i "divnu propovijed", a uz *Te Deum* pjevala se i ustaška i državna himna.⁷⁵ Na području općine Gradusa u sunjskom kraju svi pravoslavni svećenici su izbjegli ili bili prisilno iseljeni, pa je općinsko poglavarstvo u Gradusi tražilo da se postavi matičar za parohije Brđani Vukoševački, Veliku Gradusu, Staro Selo i Svinicu.⁷⁶ Vidljivo je da je za "prijelaznike" u sunjskom kraju organizirana bila i poduka u rimokatoličkom vjeronauku, i to za sela Bestрма, Staro Selo, Blinjski Kut, Kinjačka, Brđani, Vukoševac, Blinja i Velika i Mala Gradusa. Poduke su vrlo vjerojatno primala i druga sela, ali o tome u arhivskoj građi nisu nađeni podaci. Poduke u vjeronauku trajale su po dva tjedna (ili nešto više) a poduzete su u listopadu, studenom i prosincu 1941. godine. Poduku o "prijelazu s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest" na tome području provodili su kapucini iz Varaždina.⁷⁷ Skupno su prekršteni i stanovnici sela Bestрма, Kinjačka, Klobučak i Blinjski Kut između Siska i Sunje, zatim žitelji Svinice kod Majura⁷⁸ i stanovnici sela Mali Gradac pokraj

69 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 96/1941.

70 V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Prilozi za istoriju genocida*, Beograd, 1991, str. 186.

71 HDA, MPB NDH, kutija 23, 7011-B-1941.

72 F. Škiljan, "Akcijska Crkveni Bok", *Radovi Zavoda za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, vol. 37 (2005), str. 325-342.

73 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 332/1941.

74 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 543/1941.

75 *Hrvatski narod*, 13. prosinca 1941.

76 HDA, MPB NDH, kutija 5, 455-B-1941.

77 HDA, MPB NDH, kutija 29, 1441-B-1942.

78 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 486, 16553/41.

Gline.⁷⁹ Masovna prekrštavanja su uslijedila na području općine Mečenčani, gdje je od ukupno 5.259 pravoslavnih njih 1.380 prekršteno na rimokatoličku vjeroispovijest, a 2.360 najavilo prekrštavanje do kraja studenog 1941.⁸⁰ Na području Hrvatske Dubice bilo je krajem siječnja 1942. čak 797 obitelji koje su se željele prekrstiti na rimokatoličku vjeroispovijest.⁸¹ I na dvorskom području podnijete su molbe za prekrštavanja. Na sisačkom području u općini Topolovac živjela su 72 stanovnika pravoslavne vjeroispovijesti. Od 10. travnja 1941. do kraja studenog prekrštena su na rimokatoličku vjeroispovijest 52 pravoslavna, a devet je osoba najavilo prekrštavanje.⁸² Jedan dio stanovnika petrinjskog i glinskog kraja (ali i ostatka Banije) prekršten je na rimokatoličku vjeroispovijest u strahu da im se ne dogodi isto što i njihovim susjedima u Banskom Grabovcu. O tome svjedoče iskazi pojedinaca iz Komesarijata za izbeglice i preseljenike koji su prebjegli u Srbiju 1941. i kasnije. "Posle pokolja u Banskom Grabovcu išli su ustaše po našim selima i pozivali narod da pređe na rimokatoličku veru, obećavajući da nas posle toga neće niko progoniti", kako kazuje Sofija Marković iz Vlahovića. Nakon toga su stanovnici sela u okolici Banskog Grabovca, koje se uglavnom sastojalo od žena i djece budući da su muškarci pobjegli pred ustaškim terorom u šumu, prekršteni na rimokatoličku vjeroispovijest. U okolici Jabukovca nedaleko Petrinje postojao je veliki franjevački samostan u Hrvatskom Čuntiću. Franjevci su predlagali da između četiri i pet tisuća pravoslavaca koji su preživjeli mjere čišćenja i prisilnog iseljavanja, budu prekršteni na rimokatoličku vjeroispovijest i da se u tu svrhu sagradi što je moguće prije rimokatolička crkva na području Jabukovca i okolice.⁸³ Vidljivo je da su se franjevci iz Čuntića trudili da pridobiju pravoslavne Srbe iz Jabukovca i okolice da pristanu na prekrštavanje. Bili su svjesni činjenice da je ključna osoba za pridobijanje pastve upravo lokalni pravoslavni svećenik. Branko Jakšić, pravoslavni svećenik iz Jabukovca, iznio je u Komesarijatu za izbeglice i iseljenike na koji su ga način franjevci iz Čuntića nagovarali na prekrštavanje na koje on nije pristao. Gvardijan samostana u Čuntiću došao je Jakšiću već početkom svibnja 1941. i nagovarao ga da zbog svoje sigurnosti "prijeđe na rimokatoličku vjeroispovijest" znajući da bi na taj način pridobio i veći dio njegove pastve. Međutim, Jakšić nije na to pristao.⁸⁴

Posebnu pozornost zaslužuje župnik Franjo Žužek iz Gline. On je izdavao brojne potvrde o prekrštavanju pravoslavnom stanovništvu u okolici Gline i u Glini zato da bi ih spasio od ustaških progono-

79 HDA, MPB NDH, kutija 8, 1626-B-1941 i HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 485, 16048/41.

80 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 443/1941.

81 HDA, MPB NDH, kutija 29, 1475-B-1942.

82 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 566/1941.

83 HDA, MPB NDH, kutija 21, bb/1941.

84 V. Đ Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Prilozi za istoriju genocida*, Beograd, 1991, str. 191-193.

na. Milan Despot pišući o Glini 1941. spominje i Žužeka. "Počeo je (Franjo Žužek – op. a.) na veliko izdavati potvrde o prekrstu i slati ih u sela. Sve žene i djeca poubijanih Glinjana prekrštene su."⁸⁵ Slično piše i Janko Mikšić: "Prekrštavanje Srba Franc Žužek provodio je specifično humano i formalno pa je to predstavljavalo samo dobijanje dokumenata o primitku u krilo svete rimokatoličke crkve... Da umiri stanovnike Majskih Poljana koji su zahtijevali da se pokrste, Žužek im je izdavao uvjerenja da su primljeni u rimokatoličku crkvu, a da vlastima dade na znanje da uživa autoritet među Srbima i da ih tretira i zalaže se za njih kao ravnopravne građane, Žužek im je na raskršću u Majskim Poljanama dao sagraditi kapelicu kao u selima s rimokatoličkim vjernicima. Međutim, umjesto rimokatoličkog raspela... u kapelu je stavio ikonu Bogorodice...."⁸⁶ Tako je Žužek spasio više stotina Srba od progona, što je vidljivo i iz Urudžebnog zapisnika Nadbiskupskog duhovnog stola iz 1941. godine, gdje je jedan veliki broj odluka o prekrštavanjima upravo iz Gline.⁸⁷

Iz navedenih primjera je vrlo jasno vidljivo da su pravoslavni Srbi na području Banije u pojedinim naseljima masovno "prelazili" na rimokatoličku vjeroispovijest. Najmasovnija prekrštavanja bila su na kostajničkom i petrinjskom području, u selima gdje 1941. i 1942. nije bilo zločina. U krajevima oko Banskog Grabovca i Gline, gdje su Srbi shvatili kakvi su krajnji ciljevi ustaških vlasti, najveći dio Srba nije "prelazio" na rimokatoličku vjeroispovijest, iako je i ondje bilo masovnih prekrštavanja u pojedinim selima. Muškarci su oдавде odlazili u šumu i vodili gerilski rat protiv ustaških i njemačkih postrojbi, dok su žene, starci i djeca "prelazili" na rimokatoličku vjeroispovijest, ali usprkos tome vrlo često nedužni stradavali u ustaškim odmazdama.

85 Milan Despot, "Glina 1941", *Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka*, Karlovac, 1971, str. 614.

86 Janko Mikšić, "Pod vodstvom KPH Hrvati i Srbi glinskog područja počinju 1941. godine zajedničku borbu za slobodu", *Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka*, Karlovac, 1971, str. 612-625, 637, 644.

87 Nadbiskupski arhiv Zagreb, Urudžbeni zapisnik Nadbiskupskog duhovnog stola za 1941. godinu, župa Glina moli prekrštavanje za 87 pravoslavaca 9. lipnja 1941. 6376/41; masovno prekrštavanje na području župe Glina (druga polovica lipnja 1941) 7348/41-7372/41; župni ured Glina traži prekrštavanje za 108 osoba 26. lipnja 1941. 7473/41; Glina traži masovna prekrštavanja (druga polovica lipnja) 7645/41-7649/41; masovna prekrštavanja na području Gline u srpnju 1941. (13157-13250/41); Glina prekrštavanja – prva polovica kolovoza (14194-14228, 14260-14312, 14322-14332, 14334-14343, 14354-14398, 14400-14410 i od 14412-14455, 14457-14490, 14527-14570, 14576-14686/41; Maja – prekrštavanja 14491-14501/41, 14503-14505/41; Viduševac – masovno prekrštavanje 12 obitelji (16108/41); 16193/41 – Glina – masovno prekrštavanje 525 osoba; 16208/41 – Bučica – prekrštavanje 27 osoba; 16613 – Bučica prekrštavanje – 13 osoba, 16616/41 – Bučica prekrštavanje 11 osoba; 18111-18115/41 Bučica masovno prekrštavanje.

Bjelovarski kraj

Na području Bjelovara prekrštavanja su bila masovnog karaktera. Do sredine studenog 1941. na području kotara Bjelovar prekršteno je čak 2.330 osoba s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest. Najveći broj prekrštavanja zabilježen je na području općine Farkaševac (1.050), Ivanska (460), Velika Pisanica (183), Veliko Trojstvo (142), Predavac (220) i Nova Rača (117).⁸⁸ Od sredine studenog do siječnja 1942. na istom je području prekršteno još 887 osoba na rimokatoličku vjeroispovijest.⁸⁹ Tada ih je najviše prekršteno na području Gudovca (754). O tome kakav je bio karakter prekrštavanja na tome području govori pismo rimokatoličkog župnika iz Velike Pisanice. On se u listopadu 1941. godine žali kako se do tada "za prijelaz prijavilo svega 90 osoba" na području općine Velika Pisanica. Međutim, ističe kako još ima 1.300 osoba koje su "grčkoistočne vjeroispovijesti". Na području župe Velika Pisanica je krajem listopada 1941. objavljena naredba državne vlasti da svi "grčkoistočnjaci u najkraće vrijeme podnesu molbe ili će u protivnom slučaju biti svi otjerani u logore". Ova prijeteća naredba bila je proglašena u svim selima ove župe. Nakon toga bio je rezultat taj da su jednostavno izjavili: "Radije u logore i samu smrt, nego prijeći u Katoličku crkvu". S druge strane, partizani su im iz šume pretili da će im popaliti kuće ukoliko se prekrste na rimokatoličku vjeroispovijest. Župnik očajno zaključuje da "iskrenog prijelaza na rimokatoličku vjeroispovijest poslije ovakvog nastupa državnih vlasti ne može biti". "Što više, otvoreno i javno se rugaju Crkvi i rkt. vjeri, govoreći: ako ćemo i učiniti tobože prijelaz, ali znajte da će nas šokački pop prvi i zadnji puta vidjeti u crkvi kod prijelaza i nikad više". Rimokatolički župnik je smatrao da pravoslavni vjernici Velike Pisanice i okolice "nisu vrijedni ni dostojni primiti ime rimokatolika".⁹⁰ Jedan dio Srba prekršten je i na grkokatoličku vjeroispovijest. Evidentno je da se pri prekrštavanju na grkokatoličku vjeroispovijest nije diralo niti u stari obred, niti u crkveni jezik, niti u crkveni kalendar. Prema tome, osnovna razlika između grkokatolika i pravoslavnih bila je u tome što su grkokatolici prihvatili uniju, odnosno priznavali su papu za poglavara Crkve. Takvih je prekrštavanja bilo posebno mnogo na području Križevačke biskupije. Duhovni stol Križevačke biskupije tražio je stoga da se grkokatolicima vrati gradilište samostana Marče, manastir Lepavina i manastir Gomirje. Za Lepavinu su smatrali da je nekada pripadao sjedinjenoj marčanskoj biskupiji, ali su ga oteili doseljeni pravoslavci krajem sedamnaestog stoljeća, dok su za Gomirje isticali da je monah ondje bio jedan od marčanskih biskupa, Bazilije Predović, pa da je manastir stoga imao veliku ulogu u sjedinjenju 1611. godine.⁹¹ Uz ove manastire biskup križevački Janko Šimrak zatražio je od Ministarstva pravosuđa i

88 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 415/1941.

89 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 768/1941.

90 HDA, MPB NDH, kutija 32, 2636-B-1942.

91 HDA, MPB NDH, kutija 11, 3128-B-1941.

bogoštovlja i crkve u Velikoj Pisanici, Hrvatskoj Kapeli, Plavšincu, Velikim Bastajima, Velikom Vukovju, Salniku, Narti i Bjelovaru.⁹² Manastir Lepavina je početkom 1942. godine dodijeljen Križevačkoj biskupiji.⁹³ Iz dopisa Janka Šimraka Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja vidljivo je da su 1942. grkokatoličima postale nekadašnje pravoslavne parohije u Bolfanu, Velikoj Mučnoj, Velikom Pogancu, Koprivnici, Narti, Hrvatskoj Kapeli, Lipovčanima (?), Salniku i Križevcima.⁹⁴ Tom popisu dodane su u svibnju 1942. i crkve u Plavšincu, Bjelovaru i Vojakovcu,⁹⁵ a u lipnju u Velikim Bastajima, Marči i Bolču.⁹⁶ Šimrak je tražio da se grkokatolicima dodijele i crkve u Bedeniku, Novoseljanim, Novim Pavljanima, Severinu, Gornjim Sredicama, Velikoj Barni, Velikom Grđevcu, Grubišnom Polju, Velikoj Peratovici, Velikoj Pisanici, Turčević Polju, Pašijanu i Bršljanici.⁹⁷ U bjelovarskom kotaru uspostavljena je grkokatolička župa u Bjelovaru sa selima Narta, Sredice, Gudovac, Prgomelje, Klokočevac i Stari i Novi Pavljani sa oko 2.000 vjernika. Njom je upravljao Janko Heraković.⁹⁸ Janko Šimrak je tražio osnivanje i zasebne župe u Narti, za koju je tvrdio da broji oko 1.500 grkokatolika. Šimrak je tražio i crkvu u Srijedskoj, međutim, budući da ondje nitko nije prekršten na grkokatoličku vjeroispovijest, ta njegova molba je ostala bez svrhe.⁹⁹

Na grubišnopoljskom području odaziv za prekrštavanje na rimokatoličku ili grkokatoličku vjeroispovijest nije bio osobit. Tako je na području općine Grubišno Polje od 3.321 pravoslavnih "najavilo prijelaz" na rimokatoličku vjeroispovijest svega njih 67, na području Ivanovog Sela od 1.844 pravoslavnih, svega njih 68, a na području Velikog Grđevca od 3.040 svega njih 68 do sredine studenog 1941. godine.¹⁰⁰ Bez obzira na tako malu popularnost prekrštavanja na području Grubišnog Polja, Rimokatolička crkva imala je plan formirati nove rimokatoličke župe u Velikoj Barni s filijalama u Velikoj Jasenovači, Maloj Barni, Maloj Jasenovači, Malom Grđevcu i Grbavcu, te župu u Velikoj Peratovici s filijalama u Maloj Peratovici, Maloj Dapčevici, Velikoj Dapčevici, Lončarici, Topolovici i Gakovu.¹⁰¹

92 HDA, MPB NDH, kutija 29, 1580-B-1942.

93 HDA, MPB NDH, kutija 22, 1727-B-1942.

94 HDA, MPB NDH, kutija 40, 4972-B-1942.

95 HDA, MPB NDH, kutija 44, 5941-B-1942; 5973-B-1942. Lepavina je preuzeta službeno 17. ožujka 1942, Vojakovac, Velika Mučna i Veliki Poganac su preuzeti 24. svibnja 1942, Dišnik 25. svibnja 1942, Veliki Zdenci 26. svibnja 1942, Bjelovar i Plavšinci 31. svibnja 1942.

96 HDA, MPB NDH, kutija 46, 6961-B-1942.

97 HDA, MPB NDH, kutija 46, 6965-B-1942.

98 Stjepan Bunjevac, "Izvorni dokumenti OZNE o biskupu dr. Janku Šimraku i „prekrštavanju“ Srba u NDH", *Glas koncila*, 23 (1615), 5. lipnja 2005.

99 HDA, MPB NDH, kutija 61, 12468-B-1942.

100 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 277/1941.

101 HDA, MPB NDH, kutija 11, 3075-B-1941.

Dakle, u bjelovarskom kraju, gdje su prisilna iseljavanja u Srbiju, uz kotar Grubišno Polje, bila najmasovnija, bilo je mnogo prekrštavanja na rimokatoličku, ali i grkokatoličku vjeroispovijest. Broj grkokatolika, prema izvještajima Križevačke biskupije bio je vrlo velik, ali brojčani podaci nisu pouzdani. Činjenica da je prema popisu stanovništva 1931. godine više od 20% stanovništva kotara Bjelovar bilo pravoslavne vjeroispovijesti (bez grada Bjelovara, od 63.412 stanovnika bilo je 12.858 pravoslavne vjeroispovijesti), a da ih je do sredine 1942. prekršteno na rimokatoličku vjeroispovijest preko 3.000 govori o masovnosti prekrštavanja u okolici Bjelovara. U okolici Grubišnog Polja nije došlo do većih razmjera prekrštavanja s pravoslavne na grkokatoličku ili rimokatoličku vjeroispovijest zbog toga što je velik broj srpskih sela, kao i u općini Velika Pisanica, sabotirao prekrštavanje iz prkosa, ali i iz straha pred partizanskim akcijama.

Moslavina (Garešnica, Čazma, Kutina)

Veći broj Srba iz područja sjeverozapadne Hrvatske bio je prisilno iseljen u Srbiju preko iseljeničkih logora. Tako su Srbi iz Moslavine, iz sela oko Garešnice, u kolovozu 1941. odvedeni u logore u Bjelovar i Požegu odakle su trebali biti iseljeni u Srbiju. Pave Stanić, odvjetnik iz Kutine, podnio je molbu za osamdesetak obitelji iz toga kraja da ih državne vlasti vrate u njihove kuće pod uvjetom da spomenute obitelji "prijeđu na rimokatoličku vjeroispovijest".¹⁰² Vidljivo je iz dokumenata da su njihovi susjedi prekrštavani na rimokatoličku vjeroispovijest strahujući da bi im mogla biti oduzeta imovina, odnosno da će biti prisilno iseljeni sa svoje zemlje u Srbiju. Do 22. rujna 1941. na području kotara Garešnica izdano je 36 potvrda o čestitosti za pojedince i obitelji. Potvrde su izdane uglavnom ratarima i činovnicima, dok je 11 molbi odbijeno. Razlozi odbijanja molbi nisu navedeni, ali je vidljivo da su molbe, među ostalima, odbijene cestaru,ugaru, piljaru i Ciganinu.¹⁰³ Dana 10. listopada odobren je "prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest" za trinaest obitelji iz Popovca, Prokopa i Dišnika nedaleko Garešnice.¹⁰⁴ Takvih, pojedinačnih prekrštavanja bilo je mnogo te ih je i prema dokumentima u Hrvatskom državnom arhivu relativno teško pratiti.

U selu Dišnik pokraj Garešnice postojala je grkokatolička crkva od sredine 19. stoljeća, pa su stanovnici Dišnika, unatoč tome što su se državne vlasti protivile prekrštavanju pravoslavniha na grkokatoličku vjeroispovijest, tražili da im se dozvoli "slobodni povratak na vjeru naših pređa, a to u vjeru grkokatoličku, jer u našem selu već od 1842. postoji grkokatolička župa, pod koju spadaju naši djedovi,

102 HDA, MPB NDH, kutija 14, 4573-B-1941.

103 HDA, MPB NDH, kutija 14, 4377-B-1941.

104 HDA, MPB NDH, kutija 15, 4804-B-1941.

a kako to svjedoče stare matične knjige ove župe". Dopis koji to traži potpisala su u listopadu 1941. 33 stanovnika sela Dišnik.¹⁰⁵ Prema iskazu Janka Šimraka, administratora Križevačke biskupije, koji je dao pred organima OZN-e 1945. godine "svijet je bio zaplašen radi ubijanja, radi rušenja crkvi i radi prisilnoga prelaza na latinski obred, pa je tražio spas u Križevačkoj biskupiji, jer se u to vrijeme nije imao na koga drugoga obratiti".¹⁰⁶ Istina je, također, kao što odgovara Jan-ko Šimrak organima OZN-e da niti u jednom selu biskupija nije "dala inicijativu za prelaz, nego je tu inicijativu dao sam narod".¹⁰⁷ Međutim, Šimrak je isto tako svjestan da prekrštavanja nisu bila iskrena, nego da su bila učinjena zbog spašavanja golog života i imovine. Iz dopisa Ordinarijata Križevačke biskupije u Križevcima vidljivo je koliko su vlast imali lokalni činovnici u pojedinim mjestima. Grkokatolički svećenik u selu Dišniku Aleksandar Vlasov pitao je tako 24. listopada 1941. lokalnog bilježnika Kunića u Garešnici zašto ne želi izdavati ljudima potvrde o "prijelazu na grkokatoličku vjeroispovijest", na što je on odgovorio da neće izdavati, a potom je počeo i vikati na Vlasova da je on bilježnik i da njemu nitko ništa ne može. Istog je dana saopćio Aleksandru Vlasovu, po nacionalnosti Ukrajinu, "da ne poduzima nikakvih koraka u vezi s prelazima, jer da će inače kao stranac biti lišen gostoprimitstva Nezavisne Države Hrvatske..."¹⁰⁸ Iz jednog ranijeg dopisa koji je uputio dekan i župnik iz Garešnice Mato Halauš u srpnju 1941. vidljivo je koliko se Rimokatolička crkva trudila da se pravoslavnim vjernicima ne dozvoli da budu prekršteni na grkokatoličku vjeroispovijest. Župnik Halauš u svojem dopisu Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja piše kako se jedinstvo hrvatskog naroda kida dvojnim obredima, kako hrvatski narod nema povjerenja u grkokatolike, kako bi grkokatolički obred uvijek "opominjao nekadašnje pravoslavce da su oni nekada bili pravoslavni", kako grkokatolička crkva nije u stanju "ove pravoslavce niti vjerski niti nacionalno tako brzo i sigurno preparirati" i kako nije dobro da u selima zajedno žive grkokatolici i rimokatolici.¹⁰⁹ Grkokatolike je Rimokatolička crkva pokušavala ocrniti kao unijate koji nisu Hrvati.¹¹⁰ Dakako, odnos rimokatolika prema grkokatolicima ovisio je ponajviše od župnika do župnika, ali prekrštavanja na grkokatoličku vjeroispovijest posebno su bila česta u krajevima sjeverozapadne Hrvatske (Podravina, Bjelovar, Moslavina), što je iritiralo lokalne rimokatoličke župnike koji su na taj način gubili pastvu. O pobuni protiv prekrštavanja pravoslavnih na grkokatoličku vjeroispovijest govori i činjenica da je nadstojnik vjerskog ureda Državnog ravnateljstva za ponovu Dionizije Juričev

105 HDA, MPB NDH, kutija 17, 5527-B-1941.

106 S. Bunjevac, "Izvorni dokumenti OZNE o biskupu dr. Janku Šimraku i prekrštavanju Srba u NDH", *Glas koncila*, 18 (1610), 1. svibnja 2005.

107 *Ibid.*

108 HDA, MPB NDH, kutija 18, 5574-B-1941.

109 HDA, MPB NDH, kutija 3, 43807/41.

110 HDA, MPB NDH, kutija 18, 5590-B-1941.

napisao oštar prosvjed poglavniku u vezi s prekrštavanjima na grkokatoličku vjeroispovijest. On je smatrao da iznad 2/3 grkokatolika u NDH nisu Hrvati već stranci, da su većina svećenika Grkokatoličke crkve stranci, da većina grkokatolika nije surađivala s Hrvatima za vrijeme bivših režima, da raštrkane pravoslavce koji su prekršteni na grkokatoličku vjeroispovijest Grkokatolička crkva neće moći pastorizirati te da će većina grkokatolika "prijeći" na pravoslavnu vjeroispovijest prvom prilikom.¹¹¹ Zbog prisilnog iseljavanja pravoslavnih svećenika stanovnici pravoslavne vjeroispovijesti na području općine Vukovje nisu krstili svoju djecu. Tako kotarska oblast Garešnica zabranjuje "pokrštavanje djece grčkoistočnih roditelja po grkokatoličkom odnosno po grčkoistočnom svećeniku".¹¹² Iz toga je dopisa jasno vidljivo da su lokalne vlasti smatrale da su pravoslavni i grkokatolici jednako nepoželjni.

Na garešničkom području pravoslavni koji su se prijavili za prekrštavanje na rimokatoličku vjeroispovijest na sve su moguće načine izbjegavali da dolaze u rimokatoličku crkvu. Naime, sela oko Kaniške Ive nisu imala rimokatoličke crkve osim one u Kaniškoj Ivi. Kako se ona nalazila od pojedinih sela i po nekoliko kilometara daleko, tražili su da župnik iz Kaniške Ive sam dolazi njima.¹¹³ Iz statističkih podataka o broju prekrštenih na garešničkom području vidljivo je da su od ukupno 6.136 pravoslavnih žitelja na području kotara Garešnica, njih 3.823 zatražili potvrdu o čestitosti "u svrhu prijelaza na rimokatoličku vjeroispovijest", dok ih 2.313 nije zatražilo "prijelaz". Pitanje je koliko je njih uistinu i prekršteno na rimokatoličku vjeroispovijest, budući da je jedan dio Srba iz kotara Garešnica, usprkos tome što su najavili "prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest", bio interniran u iseljeničke logore.¹¹⁴ Upravo zbog prisilnog iseljavanja Srba s područja kotara Garešnica vidljivo je iz brojnih dokumenata sačuvanih u Hrvatskom državnom arhivu da se većina onih koji su zatražili "potvrdu o čestitosti" nisu odlučili da "prijeđu" na rimokatoličku, odnosno grkokatoličku vjeroispovijest. Prema pisanju župnika Josipa Đurića u Kaniškoj Ivi, Srbi iz kotara Garešnica bili su toliko preplašeni prisilnim iseljavanjem njihovih susjeda da su u selima koja su iseljavana stanovnici širili lažne i neproverjene informacije da će oni koji se prekrste biti iseljeni u Bosnu, a oni koji ne prekrste u Srbiju. Župnik Đurić piše da se stanovnici pravoslavnih sela koji su se prijavili "za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest" nisu ni odazvali podučavanjima koja su bila obavezna za sve prekrštene. Đurić je smatrao da se pravoslavci ne odazivaju na podučavanja i "ne prelaze na rimokatoličku vjeroispovijest" zbog grkokatoličke propagande koju provodi župnik iz Dišnika Aleksandar

111 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 282/1941.

112 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 184/1941.

113 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 232/1941.

114 HDA, MPB NDH, kutija 46, 7060-B-1942.

Vlasov.¹¹⁵ Ministarstvo unutarnjih poslova smatralo je da Vlasova, u slučaju dalje propagande, treba ukloniti s mjesta grkokatoličkog župnika u Dišniku.¹¹⁶ U studenom 1941. župnik Đurić iz Kaniške Ive je predložio da se na područje pravoslavnih sela u okolici Garešnice pošalje šest misionara koji bi stanovali u nekadašnjim parohijskim stanovima i koji bi izvršili "brze prijelaze pravoslavnih vjernika na rimokatoličku vjeroispovijest".¹¹⁷ U travnju 1942. pravoslavne crkve u selima Stupovača i Veliko Vukovje¹¹⁸ predane su Rimokatoličkoj crkvi, odnosno postale su filijale župi u Kaniškoj Ivi. Do tada je na području ove dvije parohije 1.320 osoba prekršteno na rimokatoličku vjeroispovijest.¹¹⁹ Župa u Dišniku trebala je biti osnovana u lipnju 1942. budući da je brojila 3.250 osoba koje su sa pravoslavne prekrštene na grkokatoličku vjeroispovijest, prema iskazu križevačkog administratora Janka Šimraka. Teritorijalno, ova je župa obuhvaćala i sela nekadašnjih pravoslavnih parohija Pašijan, Bršljanica i Veliki Zden-ci.¹²⁰ U selima Kutinica i Čaire¹²¹ stanovništvo je nakon interniranja Srba u iseljeničke logore u kolovozu 1941. odlučilo da se nikako neće prekrstiti pod izgovorom "da im je njihova vjera vjera njihovih otaca i jedina duševna hrana i da u toj svojoj grčkoistočnoj vjeri mogu biti vjerni podanici naše države".¹²² Slično je bilo i na području Rogože i Velike Bršljanice,¹²³ gdje se pravoslavni također nisu htjeli prekrstiti

115 Vlasova su ubili partizani 26. srpnja 1942. O tome je iskaz dala njegova supruga predstavnicima Križevačke biskupije. (HDA, MPB NDH, kutija 49 a, 8489-B-1942)

116 HDA, MPB NDH, kutija 28, 1157-B-1942.

117 HDA, MPB NDH, kutija 32, 2658 - B - 1942.

118 Interesantan je dokument iz svibnja 1942. u kojem Janko Šimrak moli za dozvolu da blagoslovi bivše pravoslavne crkve u Dišniku, Velikom Vukovju i Velikim Zden-cima. Nije posve jasno kako bi grkokatolički administrator Križevačke biskupije mogao blagosloviti crkvu koja je pripala rimokatoličkoj župi u Kaniškoj Ivi (HDA, MPB NDH, kutija 43, 5644-B-1942). Iz odluke Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja od 7. rujna 1942. vidljivo je da prilikom osnutka grkokatoličke župe u Velikom Vukovju - Stupovači grkokatolicima nije predana crkva u Velikom Vukovju budući da je već prije predana rimokatolicima, a za crkvu u Stupovači napisano je da će biti izdan poseban nalog Kotarskoj oblasti u Garešnici. (HDA, MPB NDH, kutija 56, 10936-B-1942).

119 HDA, MPB NDH, kutija 39, 4717-B-1942.

120 HDA, MPB NDH, kutija 47, 7614-B-1942. Pitanje je koliko je točna brojka od 3.250 pravoslavnih koji su prekršteni na grkokatoličku vjeroispovijest. U popisu od 14. ožujka 1942. svega je trideset i jedna osoba s područja župe Dišnik regularno bila primljena u grkokatoličku vjeroispovijest, dok ostali prema državnim zakonima to nisu bili. O tome je pisao i sam župnik Aleksandar Vlasov. HDA, Sekretarijat državne sigurnosti republičkog sekretarijata unutarnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (dalje SDS RSUP SRH), 013.0.64, kopija dokumenta MPB NDH, kutija 9765-B-1942)

121 U Čairama je bez obzira na tu činjenicu u veljači 1942. 17 pravoslavnih prekršteno na rimokatoličku vjeroispovijest. (HDA, MPB NDH, kutija 30, 1918-B-1942)

122 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 521/1941.

123 Među pravoslavcima Velike Bršljanice propagandu za prekrštavanje na grkokatoličku vjeroispovijest vršio je nekadašnji pravoslavni svećenik Ivan Mračkovski, Ukrajinac, koji je vraćen iz logora u Capragu, odakle je trebao biti transportiran u

ni na grkokatoličku ni na rimokatoličku vjeroispovijest. Na području općine Berek, koja je u to vrijeme pripadala kotaru Garešnica, krajem listopada 1941. prekršteno je 88 pravoslavnih vjernika iz Bereka, Ruškovca, Begovače, Oštrog Zida, Krivaje, Potoka i Podgarića na rimokatoličku vjeroispovijest.¹²⁴ Do prosinca 1941. broj obitelji koje su najavile prekrštavanje na berečkom području, odnosno koje su već bile prekrštene, iznosio je 104.¹²⁵ Poseban slučaj bio je na području garešničkog kotara u selu Veliki Zdenci, gdje je 57 obitelji zatražilo "prijelaz na grkokatoličku vjeroispovijest" koji im je odobren 24. srpnja 1941.¹²⁶ U dopisu koji je poslan svega dva dana nakon toga poglavniku NDH vidljivo je kako brojni stanovnici Velikih Zdenaca mole primanje u Rimokatoličku ili Grkokatoličku crkvu, odnosno Hrvatsku narodnu zajednicu te mole zaštitu.¹²⁷ Međutim, nedugo potom odlaze tri izaslanika nekadašnjih pravoslavaca iz Velikih Zdenaca u Državno ravnateljstvo za ponovu i traže da se poništi prekrštavanje na grkokatoličku vjeroispovijest svih 57 obitelji, tj. da ih se primi u Rimokatoličku crkvu. Dana 29. rujna poništava se prekrštavanje nekadašnjih pravoslavaca na grkokatoličku vjeroispovijest i omogućava im se prekrštavanje na rimokatoličku vjeroispovijest. Kotarska oblast u Garešnici obavještava nekadašnje pravoslavce da njihovo prekrštavanje na grkokatoličku vjeroispovijest ionako nije bilo zakonski valjano, pa da oni zapravo nisu prekršteni na grkokatoličku vjeroispovijest, budući da u blizini, odnosno na njihovom teritoriju ne postoji grkokatolička

Srbiju. (HDA, MPB NDH, kutija 32, 2656-B-1942). Osnivanjem Hrvatske pravoslavne crkve Mračkovski je tražio da bude postavljen za paroha u Bršljanici, ali da opslužuje i parohije u Velikom Pašijanu, Stupovači, Mikleuški, Srijedskoj i Velikom Vukovju). (HDA, MPB NDH, kutija 43, 5786-B-1942).

124 HDA, MPB NDH, kutija 22, 5408-B-1941.

125 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 599/1941.

126 O tome prekrštavanju na grkokatoličku vjeroispovijest iskaz je dala Bosiljka Kekuš, koja je nakon što je pobjegla u Srbiju ovako izjavila u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike: "Prošle godine (1941. – op. a.) nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, vršio je ustaški poverenik za srez garešnički Račan Miško, zemljoradnik iz Velikih Zdenaca, pritisak na Srbe da pređu na grčko-katoličku veru, preteći im da će ih u protivnom slučaju sve oterati sa njihovih poseda i iseliti u Crnu Goru. Pri tom ih je opominjao rečima: 'Ako se kome šta desi, ne krivite mene.' Račan je svojim prijateljima u poverenju govorio da Srbe treba najpre prevesti na grčko-katoličku veru, a onda će ih posle biti lako prevesti u rimokatoličku. Narod se prepao, pa je pristao da pređe na rimokatoličku veru. Na pravoslavne Duhove prošle godine došao je iz Križevaca u Velike Zdence grkokatolički biskup sa grčkokatoličkim sveštenikom iz sela Dišnik Vlasov Aleksandrom, te više drugih sveštenika i izvršio pokršćavanje Srba iz Velikih Zdenaca. Taj isti dan pretvorena je srpsko-pravoslavna crkva u Velikim Zdencima u grčkokatoličku i kao takova osvećena po grčkokatoličkom biskupu. Posle izvršenih prelaza na grčkokatoličku veru, bili su Srbi u onom kraju uglavnom mirni i niko ih nije dirao sve do najnovijeg vremena. Grčkokatolički sveštenik iz Dišnika navedeni Vlasov Aleksandar dolazio je često puta u Velike Zdence i služio grčkokatoličku službu. Narod je išao u crkvu jer je morao." (V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Prilozi za istoriju genocida*, Beograd, 1991, str. 165–166)

127 HDA, MPB NDH, kutija 42, 5285-B-1942.

župa. Najbliža grkokatolička župa nalazila se u Dišniku, koji je od Velikih Zdenaca udaljen više desetaka kilometara.¹²⁸ Janko Šimrak, apostolski administrator Križevačke biskupije, žalio se zbog poništavanja pokrštavanja grkokatolika iz Velikih Zdenaca budući da su "prijelaznici" već uneseni u matice prijelaznika, ispovijedani i pričesćeni, a radi se uostalom "o jednoj jedinoj katoličkoj crkvi" pa im se ne mogu izdavati ponovne odluke "o prijelazu u katoličku vjeroispovijest".¹²⁹ Razlozi njihovu pokrštavanju na rimokatoličku vjeroispovijest leže u činjenici da je jedan dio "prijelaznika", bez obzira na činjenicu što su pokršteni na grkokatoličku vjeroispovijest, odveden u iseljenički logor u Bjelovar, a kasnije u Požegu, odakle su pušteni tek krajem listopada i početkom studenog 1941. Vrlo je vjerojatno ta činjenica ostale "prijelaznike" uvjerila da im se ne isplati pokrštavati na grkokatoličku vjeroispovijest. Nakon vraćanja interniranih Srba kućama, načelnik kotara Garešnica pitao je jednom prilikom jednog od njih da li "namjerava prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest", na što mu je ovaj odgovorio da neće jer ne mora. Drugi su mu odgovorili da su se prilikom izlaska iz logora Požega obavezali da će "prijеći na rimokatoličku vjeroispovijest".¹³⁰

Na području kotara Čazma do sredine prosinca 1941. za pokrštavanje se prijavilo 12 pravoslavnih dok ih je 43 već pokršteno na rimokatoličku vjeroispovijest,¹³¹ a tokom prosinca na rimokatoličku vjeroispovijest pokrštene su 22 osobe, zatražilo pokrštavanje 14 osoba, a za pokrštavanje se nisu najavile 392 osobe.¹³² Kao i u garešničkom kotaru, početkom kolovoza 1941. jedan veći broj Srba iz kotara Čazma odveden je u logor u Bjelovar, odakle su svi prisilno iseljeni u Srbiju. Pokrštavanja je bilo i na grkokatoličku i na rimokatoličku vjeroispovijest, iako se kotarska vlast u Čazmi svojski trudila da pokrštavanja s pravoslavne vjeroispovijesti budu jedino na rimokatoličku vjeroispovijest. Kotarski predstojnik u Čazmi požalio se tako Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja da je dr Bukatko iz Križevaca nagovarao stanovnike kotara Čazma da se prekrste na rimokatoličku vjeroispovijest, a kada se osnuje grkokatolička župa u Marči ili Lipovčanima da se prekrste na grkokatolicizam i da na taj način zavaraju vlasti.¹³³ Bukatko je pisao jednom od budućih "prijelaznika" ovako: "Dakle, iz ovoga svega savjetuje Vam se da ako možete još malo sačekate dok se sve to rieši, pa čekajte, a ako su baš mjesne vlasti silom odlučile da Vas proti Vaše volje prevedu samo u rimoka-

128 Crkvu u Velikim Zdencima snašla je loša sudbina. Naime, krajem 1942. u već oštećenu crkvu naselila se vojska koja je crkvu do kraja devastirala. O tome je izvještaj dao Janko Šimrak Ministarstvu Hrvatskog domobranstva te je tražio da se iz crkve odstrane vojnici. (HDA, MPB NDH, kutija 64, 66-B-1943)

129 HDA, MPB NDH, kutija 18, 5592-B-1941; 5257-B-1941.

130 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 521/1941.

131 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 642/1941.

132 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 773/1941.

133 HDA, MPB NDH, kutija 43, 5537-B-1942.

tolički obred, to da ne dodjete u kakovu veću opasnost i da izbjegnute nepotrebna natezanja možete se prijaviti k njima, ali slobodno recite rimokatoličkom svećeniku da ste mu se prijavili samo zato jer vas općinske vlasti na to nagone, inače da želite biti pravi katolici samo u svom istočnom, grkokatoličkom obredu, i da Vam je rečeno da će se otvoriti grkokatoličke župe i u vašoj okolici, i kad se otvore, da će sam zagrebački nadbiskup odrediti, da Vi spadate u grkokatoličku parohiju, koja će biti najbliže Vama.”¹³⁴ U kotaru Čazma očito su kotarske vlasti bile vrlo neraspložene prema prekrštavanjima na grkokatoličku vjeroispovijest. Selo Koritna, koje je prekršteno na grkokatoličku vjeroispovijest, dobilo je pismeni nalog od kotara Čazma preko općinskog poglavarstva u Dubravi da se u roku od tri dana moraju prekrstiti na rimokatoličku vjeroispovijest. Tome se suprotstavio Janko Šimrak, smatrajući da su tamošnja prekrštavanja obavljena bez ikakvih pogrešaka.¹³⁵ Kotarski se načelnik ispravio u dopisu Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja prestiliziravši svoju naredbu tako da oni “pravoslavci koji su prešli na grkokatoličku vjeru ostanu nesmetano u toj vjeri”.¹³⁶ Ipak, evidentno je, kao što svjedoči i biskup Šimrak u svojem iskazu OZN-i, da su kotarske vlasti u Čazmi zauzele crkvu i parohijalni dom u Lipovčanima zato da on ne bi pripao Grkokatoličkoj crkvi.¹³⁷ Na području parohije Lipovčani od 621 vjernika pravoslavne vjeroispovijesti, do sredine 1942. je njih 334 prekršteno na rimokatoličku vjeroispovijest, 110 ih je zatražilo prekrštavanje, a 177 ih uopće nije zatražilo prekrštavanje, pa su stanovnici sela Donji Lipovčani zahtijevali da se crkva preuredi u rimokatoličku.¹³⁸ Šimrak je poslao grkokatoličkog svećenika u Lipovčane da održi službu za Božić 1942. godine, ali mu to nije bilo dozvoljeno.¹³⁹ Parohiju u Marči preuzela je Križevačka biskupija 14. lipnja 1942. te su tražili da im se dodijeli i 35 rali zemlje oko nekadašnjeg manastira koja je pripadala prisilno iseljenom Srbinu Savi Vraneševiću, a na kojoj su bili naseljeni Slovenci.¹⁴⁰ Križevačka biskupija također je predložila da se omanja pravoslavna kapelica na mjestu manastira u Marči poruši i da se tokom 1943. godine osigura milijun kuna da bi se podigao veliki samostan.¹⁴¹

Na kutinskom području selo Mikleuška je krajem rujna čitavo prekršteno na rimokatoličku vjeroispovijest. To su učinili isključivo zato da ih se prisilno ne iseli u Srbiju, pa i u dopisu stoji da kotarska oblast “ima odrediti da se ova lica ne smetaju osim ako se ogriješe o

134 HDA, MPB NDH, kutija 43, 5537-B-1942.

135 HDA, MPB NDH, kutija 43, 5644-B-1942.

136 HDA, MPB NDH, kutija 44, 6024-B-1942.

137 S. Bunjevac, „Izvorni dokumenti OZNE o biskupu dr. Janku Šimraku i prekrštavanju Srba u NDH”, *Glas koncila*, 19 (1611), 8. svibnja 2005.

138 HDA, MPB NDH, kutija 48, 8215-B-1942.

139 HDA, MPB NDH, kutija 65, 352-B-1943.

140 HDA, MPB NDH, kutija 46, 6961-B-1942.

141 HDA, MPB NDH, kutija 56, 10602-B-1942.

postojeće zakonske odredbe”.¹⁴² Na području čitave kotarske oblasti Kutina do početka prosinca 1941. na rimokatoličku vjeroispovijest prekrštena su 1.073 pravoslavna, najavila su prekrštavanje 292, a nisu najavila prekrštavanje 222 pravoslavna.¹⁴³ Čini se da je najveći broj onih koji su prekršteni na rimokatoličku vjeroispovijest bio upravo na području nekadašnje parohije u Mikleuškoj. Iz tog razloga trebalo je osnovati i novu župu u Mikleuškoj pod koju su, prema prijedlogu župnika iz Kutine, trebala pripadati sela Ciglenica, Mikleuška, Selište, Kutinica, Caire, Kletište i Slatina. Župnik Želimir Liko je postavljen u prosincu 1941, a župa je u to vrijeme brojila oko 3.000 rimokatolika i 400 pravoslavnih, od kojih su mnogi “najavili svoj prijelaz” na rimokatoličku vjeroispovijest.¹⁴⁴

Specifična situacija u Moslavini stvorena je bila prisilnim iseljavanjem srpskog pravoslavnog stanovništva iz kotara Garešnica i Čazma: specifična zato što je cjelokupno internirano stanovništvo kotara Garešnica vraćeno svojim kućama jer Nijemci u Srbiji više nisu željeli primati iseljenike. Evidentno je također da su pravoslavni iz kotara Garešnica nakon odvođenja u internaciju 531 osobe radi prisilnog iseljavanja u Srbiju postali sumnjičavi i prema prekrštavanju, te im se ta opcija nije činila suviše sigurnom. Stoga su čekali dalji razvoj situacije. Što se kotara Čazma tiče, ondje je Grkokatolička crkva, kao i na garešničkom području, pokušala privući vjernike nekadašnje Srpske pravoslavne crkve. Međutim, čini se da u tome nisu uspjeli budući da su se tome iznimno energično odupirale lokalne vlasti. U nekoliko navrata križevački je administrator zahtijevao povrat zemljišta na kojem je stajao manastir Marča. Međutim, usprkos tome što je manastirsko zemljište vraćeno, novi manastir, kako je predviđala Križevačka biskupija, nikad nije sagrađen. Na kutinskom području, gdje su Srbi bili smješteni u sjeveroistočnom dijelu kotara, gotovo je čitava pravoslavna populacija prekrštena na rimokatoličku vjeroispovijest.

Kalnički kraj (Križevci, Novi Marof)

Kao i u okolici Garešnice i Bjelovara, i u okolici Križevaca bilo je pokušaja prekrštavanja na grkokatoličku vjeroispovijest. Na križevačkom području postojala je župa u Prgomeljama i u Križevcima, gdje je ujedno bilo i sjedište Križevačke biskupije. Ondje su pravoslavni pokušavali “prijeći na grkokatoličku vjeroispovijest”, ali im je rijetko kada to uspijevalo. Naime, rimokatoličke župe Rovišće, Kraljevac i Remetinec pobunile su se protiv toga da pravoslavni “prelaze na grkokatoličku vjeroispovijest” na temelju male grkokatoličke župe u Prgomeljama, odnosno grkokatoličke biskupije u Križevcima, mada u blizini postoje rimokatoličke župe. Pravoslavni su se mimo zakonske odredbe od 30. srpnja 1941. upisivali u grko-

142 HDA, MPB NDH, kutija 13, 3720-B-1941.

143 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 551/1941.

144 HDA, MPB NDH, kutija 43, 5531-B-1942.

katoličke matice Svete trojice u Križevcima, što je prema mišljenju lokalnih organa vlasti bilo protuzakonito.¹⁴⁵ Grkokatolička župa u Prgomeljama tvrdila je da se teritorij, odnosno jurisdikcija te župe proteže na području tadašnjih kotareva Bjelovar, Đurđevac, Čazma i dio kotara Križevci,¹⁴⁶ tako da je grkokatolički župnik iz Prgomelja imao pravo vršiti prekrštavanja na grkokatoličku vjeroispovijest na teritoriju tih kotara prema prvoj točki zakonske odredbe od 30. srpnja 1941. u kojoj stoji da grkoistočnjaci "ne prelaze na grkokatolički obred osim u onim grkokatoličkim župama koje su već osnovane i u njima ima grkoistočnjaka".¹⁴⁷ Državno ravnateljstvo za ponovu je na temelju zakonske odredbe od 30. srpnja 1941. odlučilo da molbe za prekrštavanje pravoslavaca na grkokatoličku vjeroispovijest na području općine Sveti Ivan Žabno treba odbiti.¹⁴⁸ Ipak, iz statističkih izvještaja koje su općine slale Državnom ravnateljstvu za ponovu vidljivo je da je od 689 pravoslavnih njih 18 "prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest", 95 na grkokatoličku vjeroispovijest, 270 ih je najavilo "prijelaz", a 70 ih je "podnijelo molbe za prijelaz".¹⁴⁹ Do sredine 1942. na području parohije Sveti Ivan Žabno prekršteno je 240 osoba na grkokatoličku vjeroispovijest prema izvještaju Križevačke biskupije,¹⁵⁰ a svega 21 na rimokatoličku.¹⁵¹ Do tog vremena sveukupno su 383 osobe najavile prekrštavanje na rimokatoličku ili grkokatoličku vjeroispovijest.¹⁵² Prema jednom izvještaju iz 1942. godine čini se da je grkokatolički svećenik iz Prgomelja nagovarao pravoslavne da se prekrste na grkokatoličku vjeroispovijest, što je prema pisanju velikog župana Velike župe Bilogora stvaralo kod njih zabunu, pa oni više nisu znali na koju bi se vjeroispovijest prekrstili. Uz to, grkokatolički župnik u Prgomeljama bio je Rus, bivši pravoslavac, koji je zabranio rimokatoličkom življu iz Prgomelja da pjevaju rimokatoličke pjesme u grkokatoličkoj crkvi za Božić, pa su rimokatolici, koji su nekada odlazili u grkokatoličku crkvu u Prgomeljama, prestali odlaziti u crkvu. Veliki župan je zahtijevao da se ta agitacija prekine.¹⁵³ U samom gradu

145 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 83/1941.

146 Grkokatolička župa u Prgomeljama obuhvaćala je u konačnici teritorij bivših parohija u Bolču, Rovišću, Gudovcu, Kablu i Klokočevcu. Prema izvještaju Janka Šimraka na grkokatoličku vjeroispovijest je na tome području od ukupno 4.200 pravoslavnih prešlo 3.000. (HDA, MPB NDH, kutija 47, 7615-B-1942)

147 HDA, MPB NDH, kutija 18, 5601-B-1941.

148 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 82/41.

149 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 252/1941.

150 HDA, MPB NDH, kutija 46, 7047-B-1942.

151 HDA, MPB NDH, kutija 47, 7384-B-1942.

152 HDA, SDS RSUP SRH, 013.0.64, kopija dokumenta MPB NDH, kutija 7384-B-1942.

153 HDA, MPB NDH, kutija 29, 1866-B-1942. Pavao Šimljanski bio je ruski emigrant koji je prešao s pravoslavlja na grkokatoličku vjeroispovijest. Budući da nije bio posebno popularan u Prgomeljama, premješten je iz ovog naselja u Bolč, gdje je bilo oko 1.000 vjernika koji su prešli na grkokatoličku vjeroispovijest. (S. Bunjevac, „Izvorni dokumenti OZNE o biskupu dr. Janku Šimraku i ‚prekrštavanju‘ Srba u NDH“, *Glas koncila*, 24 (1616), 12. lipnja 2005). Posebno je zanimljiva činjenica da je Mijo Jurić, vojnički dušobrižnik u Bjelovaru, javno napadao Janka Šimraka zbog toga što je postavio Pavla Šamiljskog za svećenika u Prgomeljama, a Šamiljski

Križevci živjelo je relativno malo pravoslavnih žitelja. Od njih 37, 24 su već prekršteni na rimokatoličku vjeroispovijest, devet na grkokatoličku, a četiri su najavili prekrštavanje.¹⁵⁴ Kasnije se broj prekrštavanja povećao, pa je do sredine 1942. 70 osoba iz Križevaca prekršteno na rimokatoličku vjeroispovijest i 17 na grkokatoličku vjeroispovijest.¹⁵⁵ I selo Vojakovac prekršteno je na grkokatoličku vjeroispovijest. Ondje je za župnika postavljen Josip Melenjuk. Prema izvještaju općinskog poglavarstva, u Vojakovcu su do kraja svibnja 1942. od 266 pravoslavnih obitelji 23 prekrštene na rimokatoličku vjeroispovijest, a 200 obitelji na grkokatoličku vjeroispovijest. Općinsko poglavarstvo je u izvještaju Kotarskoj oblasti u Križevcima istaknulo da nema potrebe za osnivanjem Hrvatske pravoslavne crkve.¹⁵⁶ Prema popisu koji je izradila Križevačka biskupija, 237 osoba iz Vojakovca i okolice je prekršteno na grkokatoličku vjeroispovijest do kraja travnja 1942.¹⁵⁷ Slično je bilo i s naseljem Rovišće, gdje je župom upravljao Stanko Višošević iz Križevaca, a kasnije Tomo Severović i Spiridon Petranović. U parohiji Salnik (sela Salnik i Lipnica) u blizini Vrbovca na grkokatoličku vjeroispovijest prekrštene su 123 osobe u listopadu 1941, a u parohiji Hrvatska Kapela 1.200 osoba.¹⁵⁸ U općini Vrbovec, pod koju je pripadala i parohija Salnik, 59 osoba je prekršteno na rimokatoličku vjeroispovijest do sredine 1942. godine.¹⁵⁹

Na području kotara Novi Marof bilo je prekrštavanja s pravoslavne na starokatoličku vjeroispovijest. U selu Radoišće živjela je

nije bio pravi Hrvat. Da prekrštavanja na grkokatoličku vjeroispovijest u velikom broju slučajeva nisu pomagala, pokazuje i činjenica da su brojni novopečeni grkokatolici iz župe Prgomelje odvedeni u logor Jasenovac u noći između 9. i 10. listopada 1942. godine. U tom odvođenju pokupljeni su i stari grkokatolici. Razlozi njihovog odvođenja u logor navodno nisu bili ti što su po vjeroispovijesti bili prije pravoslavci koji su prekršteni na grkokatoličku vjeroispovijest, već činjenice političke naravi, kako navodi Šimrak u svojem dopisu Alojziju Stepincu u kojem mu se žali na Miju Jurića (HDA, MPB NDH, kutija 75, 3607-B-1943). Detalje vidjeti i u: J. Krišto, *Sukob simbola, Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2001, str. 221–224. Ovdje Krišto donosi čitavo pismo iz kojeg je jasno vidljivo da Šimrak protestira zbog odvođenja njegovih starih i novih vjernika u koncentracione logore.

154 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 159/1941.

155 HDA, MPB NDH, kutija 46, 7047-B-1942.

156 HDA, MPB NDH, kutija 45, 6340-B-1942.

157 HDA, MPB NDH, kutija 46, 7047-B-1942. Podatak da je crkva u Pobrđanima pokraj Vojakovca djelomično porušena iznosi Gabrijel Bukatko te je zatražio momentanu pomoć da bi se crkva uredila. (HDA, MPB NDH, kutija 53, 9282-B-1942).

158 HDA, MPB NDH, kutija 46, 7047-B-1942. Prema popisu koji je donijela Križevačka biskupija svega je 50 osoba iz Hrvatske Kapele prekršteno na grkokatoličku vjeroispovijest. Popis možda nije potpun (HDA, SDS RSUP SRH, 013.0.64, kopija dokumenta MPB NDH, kutija 50, 8964-B-1942). Iz općine Farkaševac kojoj je pripadala Hrvatska Kapela 401 pravoslavac je prekršten na rimokatoličku vjeroispovijest do lipnja 1942. Čak 1.027 osoba zatražilo je prekrštavanje na rimokatoličku vjeroispovijest, tako da podatak o 1.200 grkokatolika na tome području ne odgovara istini. (HDA, SDS RSUP SRH, 013.0.64, kopija dokumenta MPB NDH, kutija 9765-B-1942).

159 HDA, MPB NDH, kutija 47, 7384-B-1942.

relativno mala pravoslavna zajednica. Čini se da je većina tamošnjih pravoslavnih porodica, njih 19, prekršteno na starokatoličku vjeroispovijest. Ostalih sedam obitelji koje su živjele razasute po čitavom kotaru Novi Marof, prekrštene su na rimokatoličku vjeroispovijest do 25. studenog 1941. godine.¹⁶⁰

Kao i na garešničkom području, u okolici Križevaca postojala je, dakle, mala grkokatolička župa u Prgomeljama na temelju koje je Grkokatolička crkva pokušala dobiti jurisdikciju nad čitavom zonom od Bjelovara do Podravine. Većih je uspjeha u križevačkom kraju imala u potkalničkim selima oko Vojakovca, u okolici Svetog Ivana Žabna i u kraju između Svetog Ivana Zeline i Vrbovca. U selu Radoišće južno od Novog Marofa pravoslavni su svi prekršteni na starokatoličku vjeroispovijest. Čini se da im je u konkretnom slučaju svima bilo draže da budu prekršteni na bilo koju vjeroispovijest osim rimokatoličke. Činjenica jest da i prekrštavanja na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest nisu mnogo pomagala bivšim pravoslavicima u njihovu položaju u NDH, budući da su ih ustaše ipak odvodili u koncentracione logore (iako pod drugim izgovorima), o čemu svjedoči i hapšenje bivših pravoslavaca u selima između Bjelovara i Križevaca u listopadu 1942.

Podravina (Koprivnica, Ludbreg, Đurđevac)

U Podravini su Srbi živjeli u najvećem broju slučajeva na obroncima Bilogore. I ondje je, kao i u ostalim dijelovima sjeverozapadne Hrvatske, bilo masovnih prekrštavanja na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest. Koliko je vidljivo, prekrštavanja su iz početka bila pojedinačna. Tako su na području Sokolovca do sredine kolovoza 1941, kada je poduzeto i prisilno iseljavanje Srba iz kotara Koprivnica u Srbiju, na rimokatoličku vjeroispovijest prekrštene tek 24 osobe.¹⁶¹ Međutim, nešto kasnije se na istom području prijavilo oko 1.000 ljudi za prekrštavanje na rimokatoličku vjeroispovijest. Čini se da su istovremeno grkokatolički svećenici iz okolice Križevaca posjetili sela na sjevernim obroncima Bilogore i istočnim obroncima Kalnika i dijelili stanovništvu općine Sokolovac potvrde o prekrštavanju na grkokatoličku vjeroispovijest, što nisu imali pravo budući da na koprivničkom području nije bilo grkokatoličkih župa.¹⁶² Takvu su agitaciju izvršili više puta, a posebno na području Velikog Poganca, tako da je velik broj pravoslavaca u tome i okolnim selima odustao od prekrštavanja na rimokatoličku vjeroispovijest te su se odlučili da "prijeđu na grkokatoličku vjeroispovijest". Tada su se pojavile osobe koje su agitirale protiv prekrštavanja pravoslavaca na rimokatoličku, odnosno grkokatoličku vjeroispovijest, pa su čak i

160 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 627/1941.

161 HDA, MPB NDH, kutija 5, 715-B-1941.

162 HDA, MPB NDH, kutija 18, 5592-B-1941.

plašili stanovništvo da će nastradati kada se vrati "srpska vlast".¹⁶³ U listopadu 1941. zabranjeno je bilo da pravoslavna sela u okolini Sokolovca "prijeđu na grkokatoličku vjeroispovijest",¹⁶⁴ iako su se 9. listopada 1941. predstavnici parohija Velika Mučna, Lepavina, Gornje Sredice i Veliki Poganac prijavili kod katedralnog župnog ureda Svetog trojstva u Križevcima za prekrštavanje na grkokatoličku vjeroispovijest. Kao temelj prekrštavanja tih parohija na grkokatoličku vjeroispovijest dr Janko Šimrak, katedralni administrator i grkokatolički župnik iz Križevaca, ističe da se područje Marčanske biskupije, u okviru koje se do sredine 18. stoljeća nalazila i Lepavina, "vazda protezalo na cijelom spomenutom teritoriju".¹⁶⁵ Čini se da je, prema iskazu Janka Šimraka organima OZN-e, lokalni bilježnik iz Sokolovca prolazio po čitavoj sokolovačkoj općini i tražio da pravoslavni "ne prelaze na grkokatoličku vjeroispovijest, već na rimokatoličku".¹⁶⁶ Međutim, prema iskazima svjedoka s toga područja koje su dali u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu, masovno je prekrštavanje pravoslavnih na grkokatoličku vjeroispovijest uslijedilo u travnju 1942. godine. O tome je iskaz dala Bogdana Milojević iz Velikog Poganca: "Tako je došao i mesec april 1942. godine, kada su Srbi dobili pozive od opštinske uprave, u kojima je stajalo da će svi ići na prisilan rad u Nemačku. Istodobno su u narod pušteni glasovi da neće ići na rad u Nemačku oni Srbi koji pređu na grčko-katoličku veru. U isto vreme dobila je grčko-katolička biskupija u Križevcima generalnu dozvolu od Ministarstva bogoštovlja i nastave iz Zagreba da preuzme sve srpsko-pravoslavne crkve u onim krajevima, kao i manastir Lepavinu. Posle toga, grčko-katolička biskupija iz Križevaca poslala je u srpske parohije u Velikom Pogancu i Velikoj Mučni, sreza koprivničkog, te u Dugoj Reci i Bolfanu, sreza ludbreškog, po jednog svog sveštenika, koji je preuzeo crkve i tamo ostao kao mesni grčko-katolički sveštenik. Isto tako preuzeli su grčko-katolici i srpski manastir Lepavinu. Srpski narod se tome pokorio i prišao grčko-katoličkoj crkvi, gledajući u tome jedino moguće rešenje teške sudbine. Za župnika grčko-katoličke crkve u Velikom Pogancu došao je neki sveštenik prezimenom Jurista, koji je bio pobegao pred partizanima iz okoline Banja Luke."¹⁶⁷ Iz dokumenata koji su dostupni u Hrvatskom državnom arhivu vidljivo je da je prekrštavanje pravoslavnih stanovnika iz parohija Velika Mučna i Veliki Poganac, njih 3.300 (1.500 iz Velike Mučne i 1.800 iz Velikog Poganca) obavio 18. siječnja 1942. grkokatolički župnik Mihajlo Jurista, kojemu je pročelnik Odjela za bogoštovlje Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja dao grkokatoličku župu (nekadašnju pravoslavnu paro-

163 HDA, MPB NDH, kutija 18.

164 HDA, MPB NDH, kutija 18, 5590-B-1941.

165 HDA, MPB NDH, kutija 32, 2651-B-1942.

166 HDA, SDS RSUP SRH, 001.12, Iskaz Janka Šimraka, 12.

167 V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Prilozi za istoriju genocida*, Beograd, 1991, str. 169.

hiju) u Velikoj Mučni s filijalom u Lepavini.¹⁶⁸ Na taj je način spašen manastir Lepavina, koji su ustaške vlasti tih dana namjeravale srušiti.¹⁶⁹ U ožujku 1942. bivši pravoslavci iz općine Sokolovac dobili su pozive za odlazak na prisilan rad u Njemačku. Međutim, od toga ih je posla zaštitila činjenica što su već prekršteni na grkokatoličku vjeroispovijest te su isticali da će se radije boriti protiv četnika u Bosni ili Rusa na strani Njemačke, nego li ići na prisilan rad, što su smatrali ponižavajućim poslom. Kotarska vlast u Koprivnici smatrala je da su prekrštavanja na grkokatoličku vjeroispovijest koje je provodio Jurista neispravna i da ih treba poništiti.¹⁷⁰ U Malom i Velikom Pogancu za župnika je postavljen Nenad Gavrilović, Srbin, rodom iz Gline koji je prekršten na grkokatoličku vjeroispovijest. Gavrilović je preuzeo i bivšu parohiju u Bolfanu s filijalom u Čukovcu, ali je taj posao ubrzo povjeren župniku iz Plavšina Feliks Bilenikiju. Gavrilovića su likvidirali partizani 13. prosinca 1944. godine.¹⁷¹ Grkokatolički svećenici suočavali su se s otvorenim neprijateljstvom lokalnih vlasti i na koprivničkom području. Čini se da su početkom 1942. dvojica grkokatoličkih svećenika, Nenad Gavrilović i Mihajlo Jurista, došli na poziv vjernika u parohiju Plavšinci da održe službu i da obave blagoslov kuća. Prema iskazu Janka Šimraka organima OZN-e, čim su stigli u selo i došli u doticaj s ljudima, napao ih je ustaša Marčapan i otpremio ih u zatvor u Koprivnicu.¹⁷² Otvoreno neprijateljstvo prema Grkokatoličkoj crkvi bilo je osobito ispoljeno kod lokalnih vlasti u kotarima Koprivnica i Čazma. Međutim, prema dokumentaciji sačuvanoj u fondu Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, neprijateljstvo je postojalo i kod lokalnih vlasti u kotaru Garešnica. Prema iskazu Drage Jagodića iz Plavšince, u mjesto je kasnije došao grkokatolički svećenik koji je držao službu u nekadašnjoj pravoslavnoj crkvi, a lokalni Srbi imali su dužnost da svećeniku daju mast, krumpir, žito, brašno i sve ostale potrepštine.¹⁷³ Prema iskazu Janka Šimraka organima OZN-e, formalnosti prekrštavanja na grkokatoličku vjeroispovijest na toj parohiji nisu izvršene, a broj vjernika je iznosio 600.¹⁷⁴

168 HDA, MPB NDH, kutija 33, 3054-B-1942. Prema izvještaju Općinskog poglavarstva Sokolovac od 142 doma u Velikom Pogancu 138 ih je prekršteno na grkokatoličku vjeroispovijest, a četiri su bila rimokatoličke vjeroispovijesti. (HDA, MPB NDH, kutija 65, 347-B-1942).

169 S. Bunjevac, „Izvorni dokumenti OZNE o biskupu dr. Janku Šimraku i „prekrštavanju“ Srba u NDH“, *Glas koncila*, 21 (1613), 22. svibnja 2005.

170 HDA, MPB NDH, kutija 38, 4401-B-1942.

171 S. Bunjevac, „Izvorni dokumenti OZNE o biskupu dr. Janku Šimraku i „prekrštavanju“ Srba u NDH“, *Glas koncila*, 22 (1614), 29. svibnja 2005.

172 S. Bunjevac, „Izvorni dokumenti OZNE o biskupu dr. Janku Šimraku i „prekrštavanju“ Srba u NDH“, *Glas koncila*, 19 (1611), 8. svibnja 2005.

173 V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Prilozi za istoriju genocida*, Beograd, 1991, str. 169-170.

174 S. Bunjevac, „Izvorni dokumenti OZNE o biskupu dr. Janku Šimraku i „prekrštavanju“ Srba u NDH“, *Glas koncila*, 21 (1613), 22. svibnja 2005.

Do 2. prosinca 1941. od 434 pravoslavaca na području općine Ludbreg svega ih je 38 prekršteno na rimokatoličku vjeroispovijest, dok ih je 174 zatražilo "prijelaz",¹⁷⁵ a do kraja prosinca 1941. na području kotara Đurđevac od 430 pravoslavnih 353 ih nije zatražilo "prijelaz", 54 ih je prekršteno na rimokatoličku vjeroispovijest i 23 ih je "najavilo prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest".¹⁷⁶ Broj onih koji su prekršteni na području kotara Đurđevac povećao se na 69 do 17. ožujka 1942. Do toga datuma prekrštavanje je najavilo još 87 pravoslavaca, a nije ih prekršteno 280.¹⁷⁷ Razlozi relativno malom broju onih koji su se prijavljivali za prekrštavanje na području Podravine bili su, prema izvještaju općinskog poglavarstva u Ludbregu, "što (prekrštavanjem na rimokatoličku vjeroispovijest – op. a.) nemaju nikakove beneficije kao i ostali, a veći broj izjavljuju da ionako ostaju ono što jesu, tj. Srbi".¹⁷⁸ Nakon prisilnog iseljavanja 64 pravoslavne obitelji s područja općine Rasinja u općini je ostalo još 254 pravoslavaca. Od toga ih je svega pet najavilo da će se prekrstiti, dok ostali to nisu učinili. Evidentno je da su se nakon prisilnog iseljavanja Srba s područja Podravine preostali Srbi vrlo teško odlučivali za prekrštavanje, nesigurni u to da će im ti "prijelazi" uopće pomoći.¹⁷⁹ U ludbreškom kraju pravoslavci su u ožujku 1942. godine zatražili da se crkva u Dugoj Rijeci preuredi u rimokatoličku bogomolju.¹⁸⁰ Interesantan je odgovor općinskog poglavarstva Ludbreg u kojem se navodi da niti jedna od 300 osoba iz Male Rijeke, Duge Rijeke i Ludbreškog Ivanca do srpnja 1942. nije prekrštena na rimokatoličku vjeroispovijest, pa da razloga za preuređenje crkve u rimokatoličku nema. Međutim, u listopadu 1942. već je u Dugoj Rijeci bilo 168 grkokatolika i 264 rimokatolika.¹⁸¹

U Podravini je, dakle, Grkokatolička crkva imala više uspjeha. Ondje su evidentno sela na obroncima Kalnika i Bilogore gotovo u potpunosti prekrštena s pravoslavne na grkokatoličku vjeroispovijest. Razlozi tome leže u pojačanoj agitaciji grkokatoličkog svećenstva na tome području i u ulozi Grkokatoličke crkve u spašavanju manastira Lepavina od uništavanja. Usprkos tome, kotarske vlasti iz Koprivnice bile su vrlo neraspoložene prema grkokatolicima i prekrštavanjima pravoslavnih vjernika na grkokatoličku vjeroispovijest te su, kada god je to bilo moguće, osporavale njihova prekrštavanja tvrdeći da ona nisu učinjena po zakonu.

175 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 371/1941.

176 HDA, MPB NDH, kutija 26, 573-B-1942.

177 HDA, MPB NDH, kutija 28, 1269-B-1942.

178 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 547/1941.

179 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 686/1941.

180 HDA, MPB NDH, kutija 50, 8964-B-1942.

181 HDA, MPB NDH, kutija 65, 347-B-1943.

Zagreb

Zato da bi izbjegli progon iz grada Zagreba, pravoslavni su masovno pristajali na prekrštavanje na rimokatoličku vjeroispovijest. Manji je broj onih koji su prekršteni na grkokatoličku vjeroispovijest, a još manji broj onih koji su prekršteni na starokatoličku ili evangeličku vjeroispovijest, odnosno na islam. Prema evidenciji "vjerozakonskih prijelaza" samo je na području Zagreba između 1941. i 1945. izvršeno je 9.764 "vjerozakonskih prijelaza" (od toga 9.408 između 1941. i 1943, 275 u 1944. i 81 u 1945. godini).¹⁸² Za 7.070 prekrštenih su nam sačuvana imena i prezimena. Koliko sam ih ja izbrojio, od toga je bilo 3.385 prekrštavanja s "grčko-istočne", odnosno "pravoslavne", "bugarsko-pravoslavne", "pravoslavno-istočne", odnosno "rusko-pravoslavne" vjeroispovijesti na neku drugu vjeroispovijest. Od toga ih je svega 24 bilo u 1944. i osam u 1945. dok su između 1941. i 1943. izvršena 3.353 "vjerska prijelaza". Prekrštavanja s rusko-pravoslavne i bugarsko-pravoslavne vjeroispovijesti dosežu brojku od svega dvadesetak osoba.¹⁸³ Na području kotara Zagreb do travnja 1942. bilo je 159 prekrštavanja s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest.¹⁸⁴

Zaključak

Osim sporadičnog i mlakog spočitavanja, Katolička crkva nije ustaškom režimu osporavala pravo da u njeno ime najavljuje, propaga i politički manipulira konverzijom kao činom eminentno duhovničkog karaktera, nego je poslušno izvršavala političku volju režima kao da je njena, u duhu nadbiskupovog naputka o "uzvišenom radu oko čuvanja i unapređenja NDH". Pavelić 3. svibnja 1941. donosi *Zakonsku odredbu o prijelazu s jedne vjere na drugu*, koja je usmjerena na sprečavanje prijelaza bez kontrole državnih organa: "Za valjanost prelaza potrebno je, da stranka, koja mijenja vjeru podnese pismenu prijavu upravnoj vlasti (...) i da dobije potvrdu o toj svojoj prijavi". Uredba je ukinula i sve dotadašnje zakonske propise o prijelazu iz jedne vjere u drugu, a to znači i vjerske propise, što je dodatno precizirano povjerljivim dopisom Ministarstva bogoštovlja i nastave katoličkim biskupskim ordinarijatima od 14. srpnja 1941,¹⁸⁵ te *Uputom* istog ministarstva od 27. svibnja 1941.¹⁸⁶ Iako Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu 8. svibnja reagira na taj pokušaj državne vlasti da se Crkvu instrumentalizira,

182 Prva knjiga "vjerozakonskih prijelazaka" u Zagrebu u kojoj se nalazilo upisano 2.694 prekrštenih 1941. nije sačuvana. Sačuvani su nam redni brojevi od 2.695. nadalje.

183 HR-DAZG – 24 (Hrvatska, Državni arhiv u Zagrebu) GPZ (Gradsko poglavarstvo Zagreb), politički odsjek, Polit 14, Iskaz vjerozakonskih prijelaza (1941. –)

184 HDA, MPB NDH, kutija 40, 5039-B-1942.

185 J. Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2001, str. 177–178.

186 *Ibid.*, str. 176.

a Crkva iskazuje i neslaganje s dopisima Ministarstva bogoštovlja i nastave da se pravoslavicima ne smije dopustiti da prelaze na grkokatoličku vjeroispovijest jer se "grkokatolički obred smatra ravnopravnim s rimskim obredom", kao i da se u rimokatoličku vjeroispovijest ne trebaju primati pravoslavni svećenici, učitelji, inteligencija, trgovci i obrtnici jer bi se to "protivilo duhu, a i zadaći katoličke crkve",¹⁸⁷ praksa masovnog prekrštavanja Srba koja je uslijedila pokazuje da su te rezerve Crkve bile deklaratorne naravi.

Uz ubijanje i prisilno iseljavanje, jedan od modula "rješavanja srpskog pitanja" bila su, dakle, prekrštavanja Srba sa pravoslavne na rimokatoličku ili grkokatoličku vjeroispovijest. Prekrštavanja su imala za cilj asimilaciju pravoslavnog stanovništva, odnosno, kako su ustaše govorili, njihovo "vraćanje vjeri otaca". Prekrštavanja su bila najmasovnija u drugoj polovici 1941. i u prvoj polovici 1942. Do početka 1942, u jedva šest mjeseci, s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest prekršteno je u NDH oko 100.000 Srba.¹⁸⁸ Formiranjem Hrvatske pravoslavne crkve 1942. godine broj prekrštavanja je naglo pao. Motivi njihova pristanka na prekrštavanje bili su strah pred fizičkom likvidacijom ili prisilnim iseljavanjem. Prekrštavanje se nije temeljilo na dobrovoljnosti i samosvjesti, nego je prvenstveno bilo motivirano spašavanjem imovine i vlastitih života. Međutim, ni prekrštavanja nisu uvijek garantirali sigurnost "prijelaznicima". U više slučajeva "prijelaznici" su odvođeni u logore ili likvidirani u ustaškim odmazdama, šikanirani ili prisilno iseljavani iz NDH. One koji su prekršteni na neku drugu vjeroispovijest rijetko kada su zaštitivale lokalne vlasti, a nešto češće lokalno svećenstvo, koje se povremeno zalagalo za "prijelaznike". Prekrštavanje je bilo "najuspješnije" u krajevima gdje su Srbi bili u manjini. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj prekrštavanja su po brojnosti bila najmasovnija u bjelovarskom i koprivničkom kraju, zatim na području Garešnice, oko Križevaca, Hrvatske Kostajnice, Petrinje i Gline te u okolici Karlovca, Slunja, Vrbovskog i Ogulina. Broj prekrštenih teško je točno utvrditi, ali prema postojećim podacima treba računati da ih je na tim područjima današnje Hrvatske od ljeta 1941. do ljeta 1942. bilo ukupno blizu 50.000 ili otprilike pola od ukupnog broja prekrštenih u NDH. Kako je pravoslavnih u tom području u to vrijeme bilo 250.000 do 300.000, udio prekrštenih je bio 16–20%. Za cijelu NDH u korelaciji su brojke 1.800.000 pravoslavnih stanovnika i 100.000 prekrštenih (6%).

Osvrnemo li se na onu strateški planiranu "trotrećinsku formulu" ustaškog "konačnog rješenja srpskog pitanja" (trećinu ubiti, trećinu iseliti, trećinu prekrstiti) i provjerimo kako je ona realizirana u prvoj godini ustaške vlasti, rezultat je sljedeći: ubijeno je ne manje

187 *Ibid.*, str. 172–175.

188 N. Bartulin, "Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945.", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 39 (2007), str. 230.

od 24.854 Srba¹⁸⁹ civila, terorom ih je protjerano i u Srbiju organizirano prisilno iseljeno (do ožujka 1942) ukupno 80.113,¹⁹⁰ a prekrštavanjem je otpočeo proces asimilacije njih oko 100.000. Sve to u manje od godinu dana.

Summary

Filip Škiljan, Ph. D.

Forced Conversion of Serbs on the Territory of Northwest Croatia in 1941 and 1942¹⁹¹

Key words: ISC (NDH), Serbs, forced conversion, Ustaše, legislation, propaganda.

Except for sporadic and mild rapprochements, the Catholic Church did not contest the right of the Ustaša regime to announce, propagandize and politically manipulate in her name with conversion which is an act of eminent spiritual character, but the Church obediently executed the political will of the regime as if it had been her own, in the spirit of the archbishop's instructions "on the sublime

189 I. Graovac, D. Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.–1945. godine; pitanja primjeri, rezultati...*, Zagreb, 2005, str. 59, 60.

190 AS, Komesarijat za izbeglice i preseljenike, G. 2, F. 2.

191 Different terms have been used in historiography to refer to the Serbs' change of faith in the Independent State of Croatia and their admission to Roman Catholic or Greek Catholic denominations. Apart from the term "Christianize" which is completely incorrect because the Orthodox Serbs were already baptized Christians, the most often used terms are "Catholization", "change of religious affiliation", "religious reaffiliation" and "conversion". The first term is openly biased and burdened by historical residue (missionary Catholization of the pagans), the second refers to any change of religion and creed (there is no distinction between "changing religious affiliation" for example of Jews and "changing of religious affiliation" of Serbs, the last two terms were used by the Ustašas themselves and the Roman Catholic/Greek Catholic clergy who reduced the act of renouncing the Orthodox faith by undergoing an initiation rite of admission to the Catholic faith to a politically neutral, technical term lacking connotations. The term "religious reaffiliation" also implies voluntariness and an act that is not forced on somebody, however these attributes cannot be realistic terms for most of the renouncements of the old faith of the Serbs in ISC, which was especially true for collective conversions. In addition, these conversions were not autonomous acts harmonized with the conscience of the individual where he/she truly, cognitively accepts another religious creed but an extracted, dubious, ritualistic act that was mediated and which the terms "religious reaffiliation" and "conversion" hide in a demagogic and defensive way. The term "forced conversion" apart from being colloquially used, is the term which clearly denotes what happened to the Serbs in ISC in WW II: implies the genocidal intent and connection of the Catholic Church and regime. Regardless of the fact that the "forced conversion" was a "substitute" and "milder" destiny in comparison to physical extermination, it was genocidal lever, a shameful practice with honorable exceptions... Nevenko Bartulin, "Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945.", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 39 (2007), pp. 228–229.

work for the protection and advancement of Independent State of Croatia (ISC)". Pavelić issued a *Legislative decree on conversion from one faith to another* on 3rd of May 1941 whose aim was to stop the conversion from one faith to the other without government control: "For the conversion to be valid it is necessary that the individual that is changing his/her faith submit a written application to the governing body (...) and obtain a confirmation of the application". The decree repealed all the existing laws on conversion from one faith to another including the religious regulations, which was made additionally clear by a classified letter the Ministry of Religion and Education sent to Catholic Bishop ordinari on 14th May 1941¹⁹² and by the *Instructions* sent by the same Ministry on 27th May.¹⁹³ Although the Archbishops' Advisory Board in Zagreb reacted on 8th of May to this attempt of the state to instrumentalize the Church and the Church expressed disagreement with the letters sent by the Ministry of Religion and Education that stated that the Orthodox should not be allowed to convert to Greek-Catholic denomination because "the Greek-Catholic rite is considered equal to the Roman rite" and that Orthodox priests, teachers, intelligentsia, merchants and craftsmen should not be accepted into the Roman Catholic faith because that would be "contrary to the spirit and aims of the Catholic Church",¹⁹⁴ however the practice of mass forced conversion of Serbs that followed showed that the expressed reservations of the church were only of declarative nature.

Together with extermination and enforced expulsion, one of the modules for "the solution of the Serbian question" was forced conversion of Serbs from the Orthodox faith into Roman Catholic or Greek Catholic faith. The aim of this forceful conversion was to assimilate the Orthodox population, that is, as the Ustaše used to say, "to return them to the faith of their fathers". The forced conversions were most massive in the second half of 1941 and first part of 1942. Until the beginning of 1942, in just six months, about 100,000 Serbs were forcefully converted into the Roman Catholic faith.¹⁹⁵ When the Croatian Orthodox Church was formed in 1942 the number of conversions suddenly decreased. The motives of the Serbs to accept forced conversion were fear in the face of a physical extermination or forced emigration. Thus, conversion was not based on voluntary and self-consciousness change from one Christian faith to another

192 Nevenko Bartulin, "Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945.", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 39 (2007), pp. 228–229.

193 A large number of Orthodox priests was murdered in the pogroms that followed the expulsion or were murdered at the same time. (See in: Veljko Đ, Đurić, *Ustaše i pravoslavlje*, Beograd, 1989, pp. 106–117; *Spomenica pravoslavnog sveštenstva žrtava fašističkog terora*, Beograd, 1960).

194 *Narodne novine*, 4. svibnja 1941.

195 Marco Aurelio Rivelli, *Nadbiskup genocida*, Nikšić, 1999, p. 40.

but was primarily motivated by a will to save one's life and property. However, even this did not always guarantee safety to those who "converted". In many cases "the people who converted" were taken to camps or murdered in Ustaša's reprisals, harassed or forcefully expelled from ISC. Thus, those who converted under pressure into another faith were rarely protected by the local officials, and a little more often by the local priest who from time to time interceded in favor of them. The forced conversions were "most successful" in areas where the Serbs were a minority. The forced conversions were most numerous in the northwest parts of Croatia in the region of Bjelovar and Koprivnica, then in region of Garešnica, in the vicinity of Križevac, Hrvatska Kostajnica, Petrinja and Glina, as well as Karlovac, Slunj, Vrbovska and Ogulin. It is difficult to establish the exact number of forcibly converted Serbs, but according to the existing data it should be estimated that on the territory of today's Croatia from the summer of 1941 until the summer of 1942 there were altogether nearly 50,000 forced conversions or circa half of the total number of converted Serbs in ISC. As the Orthodox population numbered in that region between 250, 000 to 300,000 inhabitants the portion of Serbs converted by force was about 16-20%. The coloration for the whole of ISC statistically was 1,800,000 Orthodox population and 100,000 converted (6%).

If we look at the Ustaša's strategically planned "three thirds formula" for the "final solution of the Serbian question" (one third should be exterminated, one third expelled, one third converted) and if we examine how it was realized in the first year of the Ustaša rule, the result is the following: no less than 24,854 Serb¹⁹⁶ civilians were killed, forced to leave by terror or expelled to Serbia in an organized way that is a total of 80,113¹⁹⁷ people (up to March 1942) while the process of assimilation started with the forced conversion of 100,000 Serbs. All that was done in less than a year.

196 *Narodne novine*, 4. svibnja 1941.

197 *Katolički list*, br. 19, 15. svibnja 1941.

ПИТАЊЕ ЂЕРДАПА ИЗМЕЂУ ДВА СВЈЕТСКА РАТА*

Апстракт: У чланку смо покушали приказати најважније аспекте ђердапског питања, које се, с обзиром на важност у контексту цјелокупног дунавског питања, налазило на уочљивом мјесту југословенске спољне политике. Ђердапско питање је било средишње питање дунавског проблема у међуратном периоду, а преко њега можемо сагледати и далеко шири контекст у међународним односима, почевши од британског, француског и њемачког утицаја у Подунављу до југословенско-румунских односа, који су имали знатно другачију ноту у односу на оне „видљиве“ односе. Питање контроле над Ђердапом је, отуда, било од изузетне важности. Чланак је настао на основу архивских докумената похрањених у Архиву Југославије, Дипломатском архиву Министарства спољних послова и Архиву Војводине, као и на основу релевантне литературе.

Кључне речи: Ђердап, Дунав, Ђердапска администрација, Међународна дунавска комисија, Милош Михаиловић, Сипски канал, југословенско-румунски односи

Познато је да је по завршетку Првог свјетског рата Европа изгледала битно другачије него прије највећег оружаног сукоба до тада. Нестала су четири велика царства, а нестанак једног од њих (Аустроугарске монархије) знатно је измијенио прилике у Подунављу. Нестала је држава која је до 1918. године апсолутно доминирала Дунавом и Ђердапом. Захватала је знатан дио тока ове ријеке, имала највећу флоту на Дунаву, од краја XIX вијека руководила је Ђердапским сервисом, а улазила је и у чланство Европске дунавске комисије, која се старала о уређењу ушћа Дунава.¹ Након престанка ратних операција чињено је све како би се успоставила пловидба, а затим да се, у контексту осталих питања, уреди и цјелокупно дунавско питање.

По завршетку Првог свјетског рата у корпусу проблема који су се тицали Дунава, као једно од најважнијих, отворило се питање управе Ђердапским сектором. Ђердапски сектор више није

* Рад је резултат рада на пројекту *Конфликти и кризе, сарадња и развој у Србији и региону у 19. и 20. (№ 47030)*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Европска дунавска комисија је основана одредбом Париског мировног уговора из 1856. и постојала је све до 1940. године.

био подијељен између три државе као прије рата (Аустро-Угарска, Србија и Румунија), већ између двије (Румунија и Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца). Ово питање је отворено већ на Мировној конференцији у Паризу. Питање управе Ђердапом имало је два основна рјешења, могућност међународне управе или управу приобалних држава уз међународни надзор. Румунија се залагала за принцип прибрежности. Поводом румунског приједлога Никола Пашић је на сједници југословенске делегације на Мировној конференцији од 10. фебруара 1920. године рекао: „За нас би било боље да имамо у том погледу посла само са Румунима, с обзиром на то што ми можемо врло корисно да искористимо у Ђердапу огромну водену снагу за производњу електрицитета. У Ђердапу матица иде поред наше обале и само ми можемо да је искористимо.”²

По завршетку Првог свјетског рата, у интересу пловидбе, Команда дунавске пловидбе и Међусавезничка дунавска комисија³ задржале су систем организације Угарског краљевског сервиса за пловидбу на доњем Дунаву, формираног по завршетку великих регулационих радова крајем XIX вијека. На челу ове управе годинама се налазио инж. Грубер. Он је имао два помоћника – шефове Пловидбене и Техничке службе. Команда дунавске пловидбе је, преко британских и француских официра одређених у ту сврху, настојала задржати затечени чиновнички и пилотски кадар. Затечена администрација радила је према мађарским законским прописима и правилницима.⁴ На њеном челу се тада налазио инж. Томпа, коме су од 1921. године помагали један Румун (Мирчеа Георгију као шеф Техничке службе) и један Југословен (Радован Драговић као шеф Пловидбене службе). Њихов улазак у Ђердапски сервис био је први уплив Румуније и Србије (тада већ Краљевства СХС) у управу Ђердапским сектором. Надзор над овом привременом управом, која се у документима углавном наводи под именом „Ђердапски сервис“, имала је Међусавезничка

2 Нијемац инж. Хуго Лутер је поднио 1896. српском Министарству народне привреде приједлог о експлоатацији ђердапских слапова за производњу електричне енергије. Његов пројекат је изазвао велику пажњу, врло брзо је проучен, прихваћен и добио је законску снагу 18. јула 1897. године. Према овом пројекту било је предвиђено да се на дијелу Дунава код Кладова изгради централа снаге 30.000 KS. Међутим, пројекат њемачког стручњака никада није реализован (*Zapisnici sa sednica delegacije KSHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, priredili: Bogdan Krizman i Bogumil Hrabak, Beograd, 1960, str. 265; Радивоје Марковић, „Стогодишњица првих корака у коришћењу енергетског потенцијала Ђердапа“, *Пинус Записи*, бр. 7/1997, стр. 73–91).

3 Команду дунавске пловидбе основала је Савезничка врховна команда за Исток у новембру 1918. са циљем „да центрише и осигура транспорт трупа, намирница и материјала сваке врсте Дунавом“, док је Међусавезничка дунавска комисија основана у мају 1919. године „да поново створи промет реком под условима једнаког поступања, садржаним у Уговорима о миру“.

4 Дипломатски архив Министарства спољних послова (ДАМСП), Политичка архива (ПА), 1945, Саобраћај, ф-29, досије 17, 7674; ДАМСП, ПА, 1946, Дунав, ф-20, досије 24, 15569.

војна команда преко поручника, касније мајора Флечера, док је привремени представник Међусавезничке и касније Међународне дунавске комисије (МДК) у Бердапском сервису био поручник Макс Деспард.

Статутом Дунава из 1921. године било је предвиђено оснивање посебне администрације на сектору Бердапа, а док она не буде формирана, почевши од 1922. године, Бердапским сервисом је директно руководила Међународна дунавска комисија. На њеном челу је остао инж. Томпа (све до краја 1928), задржана је иста организација, али је управа сада била организам без војне контроле. Представник МДК у Оршави све до 1. јануара 1924. био је поручник Гарније, који се налазио на челу контролног органа у смислу члана 288 Уговора о миру из Тријанона. Гарнијеа су касније мијењали, као привремени представници МДК, Нијемац Теодор Гебхарт, Румун Јон Георгеску и Чехословак Ото Попер. МДК је у сваком тренутку имала јасну ситуацију у Бердапском сектору и чврсту контролу свега што је Бердапски сервис предузимао. Након одласка у пензију инж. Томпе, на јунско-јулском засједању МДК 1929. године одлучено је да руковођење Пловидбеним сервисом остане у рукама Југословена Драговића, руковођење Техничким сервисом у рукама Румуна Георгијуа, а да надзор над њима у име МДК врши Бугарин Минчев.⁵

Питање стварања нове управе на Бердапу отворено је одмах по ступању на снагу Статута Дунава, октобра 1921. године. Он је у свом члану 32 јасно одредио: „Да би се одржали и побољшали услови пловидбе у сектору Дунава и између Турн Северина и Молдаве, названом Гвоздена Врата и Слапови, прибрежне државе образоваће споразумно са Комисијом, нарочите техничке и административне сервисе, који ће имати централно седиште у Оршави, али ће у случају потребе помоћне службе моћи бити инсталиране и на другим тачкама сектора.“⁶

Иако је у члану 33 Румунији и Краљевини СХС дата нада да ће се специјални режим са Бердапа уклонити „када нестану природне тешкоће које су мотивисале увођење овог специјалног

5 Архив Југославије (АЈ), Главна дирекција речног саобраћаја, 331–7, Пов. Бр. 282; АЈ, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, 334–654–1928, Записник конференције одржане у Одељењу за Уговоре по питању Бердапа 23. новембра 1923. године; АЈ, 334–654–1928, Бр. 8956; АЈ, 334–655–1931, Бр. 8990; АЈ, 334–659–1940, У. Бр. 1768; АЈ, Стална делегација Краљевине Југославије при Међународној дунавској комисији, 369–1/1, Résolutions adoptées par la Commission dans sa session plénière de décembre 1920; АЈ, 369–2/1, Procès-verbaux des Réunions tenues à Bratislava, les 16, 17, 18, 19, 20, 22, 24 et 25 août 1921; АЈ, 369–2/1, Procès-verbaux des Réunions tenues à Munich, les 28 et 29 novembre et les 1er, 3, 6, 8, 10 et 12 décembre 1921; АЈ, 369–15/1, Procès-verbaux des séances tenues à Vienne les 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 25, 26, 27, 28 et 29 juin et les 1, 2 et juillet 1929, I; АЈ, 369–34/II, Пов. Бр. 257; ДАМСП, ПА, 1946, Дунав, ф-20, досије 24, 15569.

6 Службене новине Краљевине Југославије, 12. август 1931, бр. 189–LXI.

режима", потешкоће које је Ђердапски сектор причињавао пловидби биле су такве да се тешко могло очекивати да ће у скорије вријеме бити отклоњене. Штавише, остављена је могућност да Комисија, „ако нађе за корисно“, примијени сличан административни режим и на другим дијеловима Дунава и његове ријечне мреже. Према неким мишљењима МДК је настојала да на Ђердапу заузме положај какав је Европска дунавска комисија имала на ушћу Дунава.⁷ Иако су румунска и југословенска краљевина учешћем у управи Ђердапом повратиле дио својих права која су им несумњиво припадала као приобалним државама, надзор који је МДК имала над управом овог дијела Дунава знатно је кршио њихова права. Било је мишљења да је управа над Ђердапским сектором била главни разлог постојања МДК.

Контакти између Краљевине СХС и Румуније у вези са формирањем администрације Ђердапа постојали су у првим годинама важења Статута Дунава. Преговарано је о доласку државних комисија које би се на лицу мјеста увјериле како је тадашњи сервис функционисао и на основу тога дале приједлоге како ће се убудуће радити на Ђердапу. Међутим, проблем недовршеног разграничења на Дунаву учинио је да у првим годинама важења Статута Дунава не буде помака у погледу југословенско-румунског споразума о новој управи на Ђердапском сектору. Како је то на интерминистеријалној конференцији у југословенском Министарству иностраних послова рекао опуномоћени министар Отокар Рибарж: „Питање Ђердапа за сада није хитно, није опасно, и има извесних политичких разлога који су противни да се то питање одмах реши.“⁸

Ипак, намјера да се то питање покрене у оквирима МДК и страх од ревизије Статута Дунава у случају да не дође до споразума између двије приобалне државе, натјерали су југословенску страну да овом проблему приступи конкретније. У новембру 1923. године одређена је комисија која је имала задатак да оде на Ђердап „у сврху проучавања и упознавања питања на лицу места“ у коју су ушли већ поменути др Отокар Рибарж и писар у Министарству др Зорислав Драгутиновић. Већ у наредним недјељама двије државне делегације у МДК сложиле су се „да би даље одуговлачење било штетно по интересе обе државе“. Посебно важно питање у југословенско-румунским преговорима око Ђердапа било је власништво над радовима које је Мађарска спровела неколико деценија раније. Југословенска страна је од самог почетка непоколебљиво стајала на становишту да сви радови који се налазе на њеној територији могу бити једино њено власништво.⁹

7 АЈ, Канцеларија маршала Југославије (КМЈ), I-4-е/1, Историско правни преглед дунавског питања до 1921.

8 АЈ, 334-654-1928, Бр. 3598.

9 АЈ, 334-654-1928, Бр. 8676, У. Бр. 25, 9070.

Чинило се да је југословенско одуговлачење са конкретизацијом разговора око Бердапа и одговором на румунски, раније достављени претпројекат изазивало нервозу у Румунији. О томе свједочи и писмо Стевана К. Павловића из Букурешта тадашњем министру спољних послова др Војиславу Маринковићу у којем му препричава разговор са румунским министром иностраних послова Јоном Георге Дуком који му је, „узимајући образину наљућеног човека, насилно строгим гласом изјавио своје негодовање што се са наше стране ово питање одуговлачи већ дуже од годину дана“. Министар Дука је том приликом рекао да су му из Београда „давана обавештења да је овом одуговлачењу крива *фијока господина Пашића* али се ето и сад, када је *фијока* прешла у друге руке отежање и даље продужује“. Намјера румунске делегације да ово питање под хитно изађе пред МДК посматрана је у Краљевини СХС као „пресија“ како би се што прије постигао договор.¹⁰ Без обзира на свеукупне добре односе између двије приобалне државе на Бердапу, у погледу утицаја и уређења односа на овом сектору они су били „стално у знаку борбе, често и врло затегнути“.¹¹

Конкретни разговори између румунске и југословенске стране отпочели су тек 1925. године. Југословенску делегацију на преговорима у Београду током марта и јуна, према одлуци министра иностраних послова др Момчила Нинчића, предводио је др Василије Јовановић, народни посланик. Уз њега, делегацију су чинили и Фран Вилфан, помоћник краљевског делегата у МДК, и Иван Субботић, в. д. шефа Саобраћајне секције у Одељењу за извршење међународних уговора, док је секретар делегације био Радивоје Игњачевић, секретар Краљевске делегације при МДК. Румунску делегацију је предводио делегат у МДК Константин Концеску.¹²

Иако је и на тој конференцији било знатних спорења, попут оног изазваног изјавом делегата Концескуа „да су Бердапски Сервиси румунски пошто чине део наслеђа које је Румунији припало од бивше Аустро Угарске Монархије“, са те конференције произашао је први „српско-румунски пројекат о организацији Бердапа“, познат као Београдски споразум. Након ових, прелиминарних, директних разговора, уређење администрације Бердапа изашло је и пред Међународну дунавску комисију. Београдски споразум је поднијет 14. јула 1925, а изложен на засједању МДК које је отпочело 30. новембра те године. Према овом пројекту,

10 АЈ, 334–654–1928, Пов. У. Бр. 649, 708.

11 На Бердапу је забиљежено и више случајева да су румунски војници пуцали на југословенске дунавске аласе, због чега је у неколико наврата улаган протест румунском Министарству иностраних послова преко Посланства Краљевине СХС у Букурешту (АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт, 395–13–126, Бр. 515, Пов. Бр. 952; АЈ, 395–16–169, Пов. Бр. 449).

12 АЈ, 334–654–1928, Пов. У. Бр. 222, 837.

организација сервиса на Ђердапу била је заснована на претпоставци апсолутног и трајног споразума између Краљевине СХС и Румуније, односно нова администрација је требало да буде нека врста кондоминијума у погледу пловидбе и радова. Сами сервиси су замишљени као полудржавни, заједнички органи, а утицај МДК је сведен на минимум.¹³

Италија, Француска и Мађарска нису благоданом гледале на првобитни југословенско-румунски приједлог и дочекале су га „са негодовањем и живом опозицијом“ и предлагале да се одмах одбади. По свој прилици је „дискретна интервенција“ француског делегата учинила да се пројекат, ипак, прими као база за дискусију. Међутим, „одмах у почетку дискусије показала се једнодушност свих делегата да је пројекат у противности са Дунавским Статутом, да се пројектом видно одстрањује Комисија од администрације и контроле будућих ђердапских сервиса“. Закључак краљевског делегата у МДК Милоша Михаиловића најбоље показује како је румунско-југословенски пројекат дочекан: „Да у одбаченом пројекту није било неколико чланова, који су за већину делегата били исто што и црвена крпа за бика, да није било неколико реченица и речи, како делегати кажу, изазивачких и најглавније да није постојало неповерење, лична мржња и освета већине делегата према г. Концеску, – не би може бити овако прошао.“¹⁴ Управо је инстистирање осталих делегација заступљених у МДК на томе „да право директне администрације Ђердапског сектора припада Дунавској комисији и да су предвиђени сервиси у Оршави њена еманација“ учинило да се првобитни југословенско-румунски приједлог и не разматра у појединостима, већ да се одбади. Процјена да би утицај МДК на нову ђердапску управу, према југословенско-румунском споразуму, био мали показала се кобном по Београдски споразум.¹⁵

Београдском споразуму на руку нису ишли ни односи румунске и југословенске делегације који нису били добри чак ни тада када је подношен „заједнички“ пројекат. Према извјештају југословенског делегата Михаиловића, врло је сликовито описан однос румунског делегата у том погледу: „Сматрам за дужност саопштити вам да је држање румунског делегата према нашој делегацији некоректно и донекле непријатељско и ако с наше стране

13 AJ, 334-654-1928, У. Бр. 5002; AJ, 334-655-1929, Пов. У. Бр. 91; AJ, 395-13-126, Пов. Бр. 242, 269, 280, 286, 300, 334, 349, 355, 461; AJ, 395-15-157, Пов. Бр. 405; AJ, 369-1/I, Procès-verbaux des séances tenues à Bratislava les 30 novembre, 1er, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18 et 19 décembre 1925.

14 AJ, 334-660-1941, У. Бр. 256.

15 AJ, 334-7-25, Бр. 490, 497; AJ, 334-654-1928, Пов. У. Бр. 734; AJ, 369-5/I, Propositions des Gouvernements Royaux de Roumanie et du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes au sujet de l'accord à intervenir entre eux et la Commission Internationale du Danube pour la constitution des Services spéciaux prévus à l'article XXXII du Statut du Danube; AJ, 369-19/II, Пов. Бр. 441, 495, 497.

није имао никаквог повода. Кад је у питању и најмањи румунски интерес он се према нама покаже без икаквог обзира и скрупула. Он сматра и поново је нагласио у седници Дунавске комисије да је Бердапски сервис до конституције новог сервиса чисто румунски територијални сервис и да смо ми тамо само гости.“ С обзиром на овакве односе између двије делегације не треба да чуди што њихов приједлог није био убједљив за довољан број делегација, па је одбачен. За израду новог приједлога формирана је поткомисија коју су чинили представници Краљевине СХС, Румуније, Француске, Баварске и Чехословачке, а први састанак је заказан за март 1926. године у Паризу.¹⁶

У склопу припрема за конференцију у Паризу, југословенски министар иностраних послова Момчило Нинчић је издао, 18. јануара 1926. године, упутства краљевском делегату у МДК Милошу Михаиловићу, који је одређен за делегата на тој конференцији. Дата су му упутства да се не противи признању „већер права ингеренције и контроле будућих сервиса“ од стране МДК, али да „Делегација чинећи ове уступке, има до краја остати на становишту да будући сервиси у Оршави нису директна еманација Комисије, већ да су у последњој линији резултат споразума Комисије, наше државе и Румуније, као што прописује чл. XXXII Дунавског статута, из којег се види да персонал сервиса имају поставити две прибрежне државе, то јест наша и румунска“. Делегација Краљевине СХС је могла пристати на то да МДК успостави један контролни орган који би: слао периодичне извјештаје о раду сервиса; примао к знању евентуалне жалбе на неправилне поступке сервиса у примјени Правилника службе и о томе извјештавао Комисију; спроводио истрагу у сервисима по наредби МДК у случају када би жалбе на неправилне поступке биле упућене Комисији; и у случају неспоразума и сукоба између шефова сервиса могао издавати привремене наредбе у циљу заштите интереса пловидбе и службе. Такође, делегација је морала инсистирати на томе да југословенској страни припадне мјесто шефа пловидбе у случају да буду установљена два шефа. Нарочито, морала је „учинити што је потребно да се не би протумачило да се наша држава одрекла права јавне својине на радовима који леже на нашој државној територији“.¹⁷

Однос према румунској делегацији напоменут је у писму од 22. фебруара, када је министар Нинчић навео да је, на састанку Мале антанте у Темишвару 10. фебруара, његов румунски колега Дука тражио „да се наша и румунска делегација споразумеју и заједнички иступе пред конференцију“. Југословенски министар иностраних послова је навео да „с обзиром на савезничке односе

16 АЈ, 334-7-25, Пов. Бр. 441; АЈ, 334-655-1929, *Реферат*; АЈ, 395-15-157, Бр. 272; АЈ, 369-6/1, *Résolutions adoptées par la Commission dans sa treizième session à Bratislava (novembre/décembre 1925)*.

17 АЈ, 334-655-1929, У. Бр. 256.

није ми било могуће формално одбити ову румунску жељу" и стога препоручио делегату Михаиловићу да „држање према румунском делегату по могућству доведе у склад са напред изнешеном ситуацијом штитећи при томе строго наше интересе". Само неколико дана касније румунска страна је телефонски предложила да се два државна делегата састану 5. марта у Паризу, „сходно споразуму постигнутом на последњем састанку Мале Антанте у Темишвару, и да се споразумеју за заједничку акцију у подкомисији за израду Пројекта о Ђердапском уређењу". Министар Нинчић је пристао на овај приједлог румунске стране и наредио делегату Михаиловићу да буде у Паризу „на осам дана пре званичног састанка конференције ради ступања у контакт са Румунском Делегацијом".¹⁸

Међутим, оваква упутства из Београда нису благодонаклоно посматрана у краљевској делегацији при МДК у Братислави. Милош Михаиловић је сматрао да „заједничко и везано иступање није у нашем интересу". Делегат Михаиловић је нарочито зазирао од преговора око тропроцентног ђердапског зајма, сматрајући „да баш у њему лежи зец, односно мачор", тј. да, тражећи заједничку управу Ђердапом са Краљевином СХС, Румунија покушава да изврши ревизију одлуке Репарационе комисије о отплати тропроцентног ђердапског зајма и да половину његове отплате пребаци на југословенску краљевину.¹⁹ Према његовом мишљењу, радило се о класичној подвали. Оправдано се питао: „Зашто су Румуни у свима осталим питањима на Дунаву увек против нас и то непријатељски против, а о ђердапским сервисима хоће претходни споразум?" Такође, „заједнички и везани наступ" је био готово „непојмљив" због саме личности румунског делегата и скорог инцидента када се разговарало о пловидби кроз Голубачки рука-

18 АЈ, 334–655–1929, Пов. У. 37, У. Бр. 1047; АЈ, 369–24/II, Пов. Бр. 104, 139.

19 По окончању најзначајнијег дијела предвиђених радова 1895. угарска влада је емитовала зајам за покриће трошкова ових радова. Законом је било предвиђено да ће исплата интереса и амортизација интереса бити остваривана убирањем пловидбених такса за пролазак кроз Сектор, које је угарска влада планирала убирати све до потпуне отплате зајма, као и субвенцијама од угарских државних прихода. Према Конвенцији између угарске владе и Уједињене банке у Бечу од 12. априла 1895. укупан зајам је износио 45 милиона златних круна, интерес је био 3% на годишњој разини, а период амортизације 90 година. Према званичним мађарским подацима, радови изведени у периоду 1889–1900. коштали су укупно око 29,8 милиона златних круна, док су накнадни радови од 1901–1915. коштали још око 1,8 милиона златних круна. Све до пропасти Двојне монархије Угарска је вршила службу зајма. На дан 31. децембра 1918, када је служба зајма била обустављена, остатак зајма је износио око 41,7 милиона златних круна. Према одлуци Репарационе комисије од 23. јануара 1923. године, терет отплате зајма пао је на Румунију као територијалну наследицу Угарске на Ђердапском сектору (АЈ, КМЈ, I–4–е/1, Тропроцентни ђердапски зајам; АЈ, КМЈ, I–4–е/1, Други реферат о ђердапском 3% зајму и о потраживањима и дуговањима Ђердапске администрације; АЈ, Збирка Ивана Суботића, 397–1–III, Правно мишљење г. проф. Полића о својини Ђердапских радова).

вац.²⁰ Међутим, о дOMETИМА ОВОГ САСТАНКА ИЗВОРИ НАМ, НАЖАЛОСТ, НЕ ПРУЖАЈУ ДОВОЉНО ПОДАТАКА.

Поткомисија за израду пројекта уређења нове администрације Ђердапа отпочела је рад у Паризу 23. марта 1926. године. Рад Поткомисије је трајао до 12. априла, а присутни су били делегати Баварске (Артур Зелигер), Француске (Франсоа Шарл-Руа), Румуније (Константин Концеску), Краљевине СХС (Милош Михаиловић) и Чехословачке (Бохуслав Милер). Састанцима су присуствовали и генерални секретар МДК Алексис Бол и мађарски делегат Дитрих фон Сахсенфелс. Француска делегација је дала нови приједлог о коме се расправљало наредних дана. Француски пројекат је предвиђао „споразум у троје“, који би потписале МДК, Краљевина СХС и Румунија „сасвим независно једна од друге, на потпуно равној нози“. Сервиси би имали статус „специјалних“, а они би радили на бази споразума по свим питањима између три заинтересоване стране.²¹

Да од некаквог заједничког румунско-југословенског наступа на Конференцији у Паризу неће бити ништа, било је јасно већ на првој сједници када је румунски делегат Концеску „спонтано изјавио да ће засебно иступити и то *ad referendum*“. С обзиром на претходне сигнале из Букурешта и на то што је уочи почетка засједања, судећи према извјештају Милоша Михаиловића, „румунски делегат апсолутно захтевао да понова иступимо заједнички и бранимо стари пројекат споразума“, овакав његов иступ је, ипак, био неочекиван. Будући да је југословенска страна сматрала да Београдски споразум из 1925. године, одбацивањем пред МДК, више не важи, а да се румунска делегација и даље позивала на њега, о неком заједничком наступу у Паризу дефинитивно није могло бити ни говора.²²

Југословенској страни је сасвим одговарао јачи утицај МДК на Ђердапу, и то као „мање зло“ у односу на договор само са Румунијом. Разлози за то су били више него јасни: „Искуство стечено за последњих седам година оправдава тенденцију новог пројекта, да се Комисији призна јачи утицај на Ђердапу, што јој у осталом по Статуту и припада, јер Румуни имају нарочиту своју политику на Дунаву, а на Ђердапу посебице, политику безобзирну и ни мало у складу са нашим интересима. Тенденција је те

20 AJ, 334-655-1929, IV 32/36, Пов. У. Бр. 138.

21 AJ, 334-7-27, Пов. Бр. 283, 305; AJ, 334-655-1929, У. Бр. 1055, Пов. У. Бр. 91; AJ, 334-655-1929, Services speciaux des Portes-de-Fer & des Cataractes; AJ, 334-655-1930, Пов. У. Бр. 70/26; AJ, 369-7/I, Comptes-Rendus de la Sous-Commission des Portes-de-Fer (mars-avril 1926); AJ, 369-8/I, Règlement de fonctionnement des services spéciaux aux Portes-de-Fer; AJ, 369-9/I, Annexe VI au Memorandum des questions soumises à la Commission Internationale. Constitution des services spéciaux des Portes-de-Fer; AJ, Посланство Краљевине Југославије у Француској – Париз, 388-16-42, Пов. Бр. 305/26.

22 AJ, 334-655-1929, Пов. У. Бр. 63, 65, 138; AJ, 388-16-42, Пов. Бр. 287/26, 288/26; AJ, 369-24/II, Пов. Бр. 191, 192, 195.

румунске политике извући све за себе, јер је седиште сервиса у Оршави, а нашу Државу ставити у подређени положај. Утицајем Комисије сузбиће се ове намере Румуна и администрација Ђердапског сектора моћи ће се уредити не додирујући опште политичке односе између наше и румунске Краљевине, већ водећи рачуна једино о непосредним интересима пловидбе на том делу Дунава.²³

Румунија је у недјељама након Конференције у Паризу покушала да постигне споразум са југословенском страном о заједничком наступању на предстојећем јунском засједању МДК 1926. године. О томе је најприје румунски министар иностраних послова разговарао са југословенским послаником у Букурешту Бошком Чолак-Антићем, а убрзо је министар Нинчић издао инструкције делегату Михаиловићу да ступи у додир са румунским делегатом и покуша постићи споразум „у колико се интереси подударају“. На то је делегат Михаиловић одговорио да је приједлог усвојен у Паризу бољи од прошлогодишњег Београдског споразума и да, с обзиром на то, некакво заједничко иступање са Румунима није било изводљиво.

Током јунског засједања у Братислави два делегата су се састала, али инсистирање румунског делегата на заједничком наступу није прихваћено. Двије делегације су се разилазиле по-најприје у питању да ли ће будућу администрацију творити двије приобалне државе, како је тражила Румунија, или двије приобалне државе и МДК, како је одлучено у Паризу и са чиме се југословенска страна сагласила. У писму од 25. јуна делегат Михаиловић је навео: „Данас цело по подне разговарали смо са румунским делегатом о спорним питањима али нигде нисмо могли доћи до споразума, јер он цело време понавља исту песму о заједничком иступању. Остала нам је импресија да би румунски делегат пристао на ма какву конвенцију о ђердапским сервисима, да се из ње може констатовати да смо заједно.“²⁴

О будућој администрацији Ђердапа, дакле, постојала су два основна гледишта, оно проистекло из француског пројекта споразума, са чиме се сложила већина делегација, и румунско становиште проистекло из Београдског споразума. Међутим, постојало је и треће гледиште, које је заступао британски делегат Џон Греј Болдвин, према којем је будућа администрација била „еманација саме Комисије“ и према коме „прибрежне државе имају само да одреде и именују персонал“.²⁵ Очигледно да је чврста контрола над Гвозденим вратима била изузетан стратешки интересе Британске империје.

23 АЈ, 334-655-1929, Пов. У. Бр. 91.

24 АЈ, 334-655-1929, У. Бр. 2467, 2809, Пов. У. Бр. 153; АЈ, 369-24/II, Пов. Бр. 260, 289.

25 АЈ, 334-660-1941, У. Бр. 3301.

Питање установљења администрације на Ђердапу разматрано је и у наредном периоду. У Риму је 15. јануара 1927. отворена ванредна сесија МДК посвећена изради конвенције о ђердапским сервисима. Тада је, фактички, настављен посао претресања чланова пројекта који је израдила Конференција у Паризу, а са чим је отпочето на јунском засједању МДК претходне године. Засједање је трајало до 1. фебруара. Посао који није завршен у Риму, на тражење југословенске и румунске делегације, настављен је у другој половини марта у Стразбуру, на још једном ванредном засједању (19–29. марта 1927. године). Овај француски град је одабран за домаћина ванредне сесије зато што се у првој половини марта у њему одржавало засједање Комисије за Рајну, а поједини делегати су представљали своје земље у обје комисије. Супротно очекивањима, прво читање текста пројекта је завршено на десетодневном засједању у Стразбуру.²⁶

Ђердапском питању је посвећено и 20. засједање МДК одржано јуна и јула 1928. године, које је трајало скоро мјесец дана. Више од половине времена (8–25. јуна) посвећено је питању успостављања специјалних сервиса на Ђердапу. Предсједавајући је био југословенски краљевски делегат Михаиловић. Засједање је било нарочито важно јер су тада претресани сви они чланови споразума „који задиру у правни положај будућих сервиса на ђердапском сектору“. Очекивали су се сукоби око тих питања и можда прекид сесије. У извјештају министру Војиславу Маринковићу, по завршетку засједања, југословенски делегат је писао: „Много сам се плашио прекида преговора на овом питању, јер сам уверен, да би мишљење Хашког Суда, којем бисмо се обратили у случају прекида било да се споменути сервиси имају сматрати интернационалним и да бих избегао мишљење Суда и све незгоде које бисмо имали од сервиса интернационалног карактера попуштао сам, разуме се у границама могућности, само да се преговори не прекину. И добро сам учинио, јер би се иначе преговори разбили, а боље је имати сервисе са неким специјалним правним положајем, ни интернационалне ни територијалне, у којима је наша држава у равној мери са Румунијом и Комисијом, него ли сервисе са интернационалним обележјем, који би за нас били баласт.“²⁷

26 AJ, 369–11/I, Procès-verbaux des séances tenues à Rome les 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31 janvier et le 1er février 1927; AJ, 369–11/I, Procès-verbaux des séances tenues à Strasbourg les 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28 et 29 mars 1927; AJ, 369–26/II, Пов. Бр. 18/27, 48/27, 112/27; AJ, 334–655–1929, У. Бр. 631, 1278, 1636; AJ, 334–655–1929, Accord relatif à la constitution des Services spéciaux aux Portes-de-fer; „Дунавска комисија“, Политика, 16. јануар 1927, стр. 3.

27 AJ, 369–12/I, Procès-verbaux des séances tenues à Vienne les 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23 et 25 juin 1928, II, Constitution des Services Spéciaux aux Portes-de-Fer; AJ, 369–30/II, Пов. Бр. 306/28; AJ, 369–50/II, Пов. Бр. 513.

Дискусија о успостављању нове администрације на Ђердапу вођена је током седам дана 22. засједања (јун–јул 1929), када је југословенски делегат поново исказивао бојазан од прекида преговора и слања питања будуће ђердапске администрације пред Хашки суд, који би „несумњиво рекао да су ови сервиси интернационали“, након чега би „Комисија узела потпуно у своје руке администрацију Ђердапског Сектора, не питајући ни нас ни Румуне“. О успостављању специјалне администрације на Ђердапу причало се и током засједања МДК у децембру 1929, јуну 1930, јуну 1931, децембру 1931. и, на крају, током седам дана јунског засједања 1932. када је споразум о формирању Ђердапске администрације коначно усвојен и потписан. На основу тога видимо да се на успостављању администрације Ђердапа интензивно радило пуних седам година 1925–1932. и да је у том периоду оно било централно питање у оквирима Међународне дунавске комисије као и унутар југословенско-румунских односа који су се тицали Дунава.²⁸

Трипартитни споразум, како је називан споразум о успостављању Ђердапске администрације, усвојен је на 29. редовном засједању МДК у Семерингу, 14–30. јуна 1932, а потписали су га 28. јуна у име Југославије Душан Пантић, савјетник посланства и замјеник делегата у МДК, који је на том засједању први пут био на челу делегације; у име Румуније Константин Концеску, опуномоћени министар и делегат у Европској и Међународној дунавској комисији, и тадашњи предсједавајући МДК мађарски делегат адмирал Дитрих фон Сахсенфелс. Народна скупштина и Сенат Краљевине Југославије су на сједницама од 20. и 24. марта 1933. године одобрили и дали законску снагу: *Споразуму са прилозима који се односи на образовање специјалних Сервиса у Ђердапу; Аранжману између Краљевине Југославије и Краљевине Румуније о одређивању њихових надлежности у вршењу полиције пловидбе на граничној линији сектора Дунава, названог Ђердап и Слапови, или у непосредној близини ове линије, и Споразуму између Делегација Краљевине Југославије и Краљевине Румуније у Међународној Дунавској Комисији по питању успостављења Ђердапских Сервиса.*

У говору пред Сенатом министар саобраћаја Лазар Радивојевић је истакао „да су ове конвенције за Југославију и Румунију од првокласног интереса“. Министар је нагласио да је склапање споразума „велики успех обеју обалних држава, а наш

28 AJ, 369–16/I, Procès-verbaux des séances tenues à Vienne les 4, 5 et 6 décembre 1929, II, Constitution des Services Spéciaux aux Portes-de-Fer; AJ, 369–17/I, Procès-verbaux des séances tenues à Vienne les 23, 24, 25, 26 et 28 juin 1930, II, Constitution des Services Spéciaux aux Portes-de-Fer; AJ, 369–19/I, Procès-verbaux des séances tenues à Vienne les 18 et 19 décembre 1931, II, Constitution des Services Spéciaux aux Portes-de-Fer; AJ, 369–19/I, Procès-verbaux des séances tenues au Semmering, les 24, 25, 26 et 27 juin 1931, II, Constitution des Services Spéciaux aux Portes-de-Fer; AJ, 369–34/II, Пов. Бр. 501; „Међународна дунавска комисија“, Политика, 1. јул 1932, стр. 3.

особито у томе, што се предвиђа раздвајање досадашњег сервиса у Оршави у два дела, од којих је један на нашој територији". Прелазак Техничког сервиса/Сервиса радова на југословенску обалу био је важан „не само са гледишта државног престижа, него и економског, пошто се тиме пресељава велики број службеника да станује на нашој територији”.²⁹ Чини се да је овакав споразум у сваком погледу представљао резултат компромиса и да њиме нико није остварио своје максималистичке циљеве. МДК је задржала значајан, али не апсолутни утицај на Ђердапу, а приобалне државе су имале некакав, али недовољно јак утицај.

Основни Споразум о образовању специјалних сервиса на Ђердапу имао је укупно 69 чланова. Њиме је успостављена Ђердапска администрација (*Administration des Portes-de-Fer et des Cataractes*) са сједиштем у румунском граду Оршави. Ђердапска администрација је установљена са циљем „одржавања и побољшања услова пловидбе” на дијелу Дунава „названом Ђердап и Слапови”. Ђердапска администрација је била састављена из четири дијела, а чинили су је: Сервис пловидбе, Сервис радова, Биро књиговодства и Биро благајне. Сервис пловидбе, чији је први шеф био Румун капетан фрегате Малкочи, у надлежности је имао организацију пилотаже пловних објеката кроз Ђердап. Сервис радова (Технички сервис), чији је први шеф био Југословен инж. Душан Јосимовић, старао се о одржавању пловности Сектора и обиљежавању пловног пута. Сједиште Сервиса пловидбе било је у Оршави, а Сервиса радова у Текији на југословенској страни Дунава. Том својеврсном „децентрализацијом” управљања Сектором добијена је југословенска сагласност на коначни споразум. Администрација се издржавала наплаћивањем такси за пролазак бродова кроз Сектор, а њихово убирање је било у надлежности Бироа благајне, чији је први шеф био Румун Морарију. Висину такси за пловидбу кроз Сектор и за употребу локомотвиске вуче и пилота-спроводника, као и модалитете плаћања одређивала је МДК. Висина такси је зависила од носивости бродова, а не од количине или врсте терета. Биро књиговодства, чији је први шеф

29 АЈ, Народна скупштина Краљевине Југославије, 72–52–217, Бр. 15069, 16365; АЈ, Двор Краљевине Југославије, 74–2–4, Бр. 7085/33; АЈ, 369–24/І, Procès-verbaux des séances tenues au Semmering, les 18, 20, 25, 26, 27, 28 et 30 juin 1932, ІІ, Constitution des Services Spéciaux aux Portes-de-Fer; АЈ, 38–313–461, Крајинске новости, 16. 4. 1933; АЈ, КМЈ, І–4–е/1, Историско-правни преглед до краја Другог светског рата; *Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije. Redovan saziv za 1932. i 1933. godinu, ІІІ, od XXVIII do XXXIV redovnog sastanka od 23 marta do 30 marta 1933. godine*, Beograd, 1933, str. 2–3, 14–17; Jovan Paunović, *Istoriski razvoj principa slobodne plovidbe Dunavom i Konvencija o režimu plovidbe na Dunavu od 1948. godine*, Beograd, 1957, str. 58; Gligor Popi, *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918–1941*, Vršac 1984, str. 114–115; Мелентије М. Радовић, *Дунав и његов међународни положај*, Београд, 1945, стр. 35–36; „Седница Сената”, *Политика*, 25. март 1933, стр. 2. Пун текст споразума видјети у: *Службене новине Краљевине Југославије*, 1. јун 1933.

био Југословен Петар Стошић, вршио је све послове вођења књи-га, контроле рачуна и старања о покретној и непокретној имови-ни Администрације.³⁰

Шефови сервиса Администрације били су одговорни МДК, а присуствовали су пленарним засједањима као представници Администрације. Споразумом је предвиђено да обје државе које су приобалне на Ђердапу дају службенике Администрације тако да њихов укупан број буде подједнак (50% румунски, а 50% југословенски држављани). Изузетак су били пилоти, који су могли бити држављани и других земаља, према односу 25% румунских, 25% југословенских и 50% држављана осталих приобалних др-жава. Међународна дунавска комисија је основала Специјални Ђердапски комитет, који је у односу на Администрацију имао, у извјесном смислу, улогу надзорног органа. У чланство овог коми-тета су улазили и представници Румуније и Југославије, а одлу-ке су морале бити доношене једногласно. Јован Пауновић, један од најзначајнијих југословенских стручњака за дунавско питање средином прошлог вијека, сматрао је да је МДК „разапела праву паукову мрежу око Ђердапског сектора не дозволивши готово ни мало иницијативе и слободе акције за две ђердапске државе у погледу управљања тим њиховим заједничким сектором“. Према његовом мишљењу, Комисија је „мешањем у послове“ на Ђердапу настојала да оправда своје постојање и да сакрије чињеницу да се осталим проблемима на Дунаву „није уопште бавила“. Функ-ционисање нарочите Ђердапске администрације почело је 1. јула 1933. године.³¹

О режиму који је МДК успоставила на Ђердапу критички се говорило у годинама након потписивања Трипартитног споразума. Чланови 32 и 33 Статута Дунава, по којима је Администрација ус-тановљена, називани су „тиранским“, а својим „изузетним, оштрим, претераним овлашћењима повећ сами показују несклад са осталим одредбама и, у исто време, илуструју неправду која се чини Југо-славији и Румунији“. Истицано је да „тај изузетни и несношљиви режим претставља једну од најнездравијих техничких администра-ција у Европи“. Администрација „лежи на пловидби као неман која је дави, и која ће је, ако остане у животу, и удавити“. Исказивана је нада да ће овај режим бити укинут јер „то тражи достојанство Југославије, то захтева пловидба, то је праведно“.³²

30 *Службене новине КЈ*, 1. јун 1933.

31 *AJ*, 369–25/I, *Accord entre la Commission Internationale du Danube, la Roumanie et la Yougoslavie relatif a la Constitution des Services speciaux aux Portes-de-Fer*; *AJ*, Министарство саобраћаја Краљевине Југославије, 148–127, Пловидба на Дунаву у години 1931; *AJ*, 331–7, Пов. Бр. 282; *AJ*, 331–81, Бр. 115; ДАМСП, ПА, 1945, Саобраћај, ф-29, досије 17, 7674; ДАМСП, ПА, 1946, Дунав, ф-20, досије 22, 15477; *Службене новине КЈ*, 1. јун 1933; М. М. Радовић, *н. д.*, стр. 35–36; *J. Paunović, n. d.*, стр. 58.

32 „Југославија и Ђердап“, *Време*, 25. новембар 1936, стр. 3.

Током трајања међународног режима на Бердапу 1919–1940. године, осим редовног одржавања система водограђевина и уопште пловног пута, извршени су и поједини радови са циљем побољшања услова пловидбе кроз Бердапски сектор. Вршена су нова продубљивања корита ријеке, разбијања подводних стјена, почела је изградња двије нове водограђевине, а за пловидбу је оспособљен и десни, голубачки рукавац Дунава (код остатака средњовјековне тврђаве Голубац), који су Мађари сматрали не погодним за пловидбу. Рађено је на побољшању проходности канала Јуц, обновљена је водограђевина Поречка река – Голубиње, а њој је додата још једна попречна водограђевина дужине 410 метара. Са циљем отклањања услова за честе хаварије у тјеснацу Казан, установљене су три нове сигналне станице: Врбица и Пена, на десној обали, и Мракоња на лијевој обали. У радове на Бердапском сектору, у периоду 1926–1940. године уложено је укупно око 1,9 милиона швајцарских франака, односно у просјеку 134.575 франака годишње.³³

Локомотивска вуча на Сипском каналу

Најзначајнији објекат саграђен током великих регулационих радова на Бердапу крајем XIX вијека био је Сипски канал. Њиме је омогућен сталан пролазак кроз Гвоздена врата, али због претјеране брзине матице пролазак је био могућ само уз помоћ. Због своје изузетне стратешке важности Сипски канал је био „кључ“ ђердапског питања, а отуда и једна од најважнијих тачака на дунавском пловном путу. Прије увођења локомотивске вуче узводној пловидби кроз Сипски канал помагао је туер/тегљач *Вашкапу*,³⁴ уз чију помоћ је узводна возња кроз канал трајала око једног сата, а пропусност Сипског канала била око пет милиона тона робе годишње. Он је пуштен у рад 2. новембра 1899. и служио је све до избијања Првог свјетског рата, када га је српска војска одвукла на доњи Дунав. Окупационе власти су, како би осигурале пролазак кроз Сипски канал, 1916. године изградиле локомотивску вучу, која се састојала од колосјека дугог 1.800 метара, а вучу су обављале локомотиве уз помоћ челичних ужади. Локомотивска вуча је дужину узводног проласка кроз канал смањила на 16 минута, а пропусност увећала на 15

33 АЈ, 148–138, Уговор о закупу земљишта у Бердапској клисури; ДАМСП, ПА, 1948, Дунав, ф-38, досије 7, 432078.

34 Туер је врста реморкера који се при вршењу вуче креће навијањем на чекрк помоћу парне машине и једног челичног кабла положеног на дно ријеке у пловном путу, чији је узводни крај укотвљен испред места до кога туер пружа помоћ бродовима (Зоран Бундало, Гордана Каровић, „Помоћна локомотивска вуча у Бердапу“, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 34/2010, стр. 187–190).

милиона тона годишње. Нијемци су онеспособили инсталацију локомотивске вуче приликом повлачења 1918. године. Након што је тегљач *Вашкапу* враћен, добио је своју стару улогу на Сипском каналу. Међутим, убрзо по окончању ратних дејстава појавили су се први приједлози и планови о поновном успостављању локомотивске вуче. У априлу 1922. Краљевина СХС је заузела став да се о обнови локомотивске вуче неће разговарати са Румунијом, како је то препоручено од МДК, „јер вуча није наслеђена од Мађарске, због чега би морала потпасти под интернационализацију као остале установе Мађарског порекла, већ је она створена од немачке војске за време рата и представља ратни плен наше војске на нашој територији; а поред тога и сам канал је на нашој територији“.³⁵

Конкретнији корак у циљу обнове локомотивске вуче учињен је 1923. када је министар саобраћаја одобрио кредит у износу од два милиона динара за те потребе. Радови на обнови започели су у октобру 1926, а МДК је већ на 15. засједању (октобар/новембар 1926) прихватила приједлог Краљевине СХС о локомотивској вучи и најавила да ће склопити уговор о њеном закупу.³⁶ Након што су радови на обнови приведени крају, прве пробе са локомотивама извршене су почетком децембра 1927. године. Током 1928. извршена је 101 пробна вуча при разним водостајима. Њима су присуствовали представник МДК Стериопол и чланови Ђердапског сервиса у Оршави инжењери Драговић и Георгију. До тада је југословенска краљевина у обнову локомотивске вуче утрошила пет милиона динара.³⁷

Након што је 25. и 26. октобра 1928. вучама присуствовала Техничка поткомисија МДК,³⁸ крајем те године је на 21. (децембарском) засједању у Бечу установљен привремени аранжман о уступању локомотивске вуче МДК, који је примијењиван почевши од 1. јануара 1929. и који је требало да важи само за ту годину. Примопредају инвентара у име југословенске Управе помор-

35 АЈ, 334–658–1938, Бр. 2986; АЈ, 369–26/II, Пов. Бр. 234/27; „Локомотивска вуча на Сипском каналу“, *Политика*, 14. децембар 1927, стр. 7.

36 АЈ, 369–9/I, Procès-verbaux des séances tenues à Bratislava les 29 et 30 octobre, 1er, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11 et 12 novembre 1926.

37 АЈ, 369–31/II, Пов. Бр. 226/28; АЈ, 369–46/II, Извештај Управе поморства и речног саобраћаја о локомотивској вучи на Сипском каналу, крајем 1931 године.

38 Техничку поткомисију која је присуствовала пробама на Сипском каналу предводио је француски стручњак Анри Упер, а чинили су је представници Чехословачке проф. Смрчек и инж. Карлицки, Румуније инж. Михалопол и Василеску, Аустрије министар-савјетник Реслер, Баварске министри-савјетници Баур и Бурковиц, Бугарске директор пристаништа у Русеу Божинов, Краљевине СХС Михаиловић и Максимов и Ђердапског сервиса Минчев, Драговић и Георгију (АЈ, 369–31/II, Пов. Бр. 461/28; Архив Војводине (АВ), Збирка инжењера Сергеја Максимова, ф-375, кут. 2, Halage par locomotives au canal des Portes-de-Fer. Rapport de la Sous-Commission d'Experts sur les essais de halage).

ства и речног саобраћаја извршио је инж. Милко Јанежић. Према привременом споразуму, Југославија је годишње добијала 12.000 швајцарских франака. Југословенска страна је била незадовољна оваквим споразумом, па је на повећању цијене закупа вуче инсистирало од самог почетка њене међународне експлоатације.³⁹

Локомотивска вуча се показала као изузетно добро рјешење за проблем Сипског канала. Она је вишеструко смањивала вријеме проласка кроз канал, а знатно је умањивала и трошкове транспорта. Просјечна вуча током 1930. трајала је 24 минута, а током 1931. године 26 минута. Током 1930. и 1931. Југославија је извела продужење пруге за још 430 метара, чиме је њена дужина достигла 2.230 метара. Продужењем пруге „избијен је и последњи адут из руку противника локомотивске вуче“, јер је локомотива, прије продужења пруге, пуштала бродску поворку „још док траје брзак“, тако да мањи реморкери нису могли сами да изађу из канала „када их пусти локомотива“. Београдска *Политика* усхићено је писала како је довршетком изградње локомотивске вуче „наша Краљевина дала нов доказ своје мирољубиве и истински схваћене међународне дунавске политике“, као и да је „у свом раду у питањима пловидбе Дунавом била увек руковођена општим интересима пловидбе и међународне сарадње“.⁴⁰

Међутим, питање локомотивске вуче било је значајан камен спотицања у односима између Југославије и Румуније током преговора са МДК о њеном закупу. Снажно противљење Румуније имало је понајвише везе са питањем границе на том дијелу тока Дунава. Југословенски делегат Милош Михаиловић је то врло прецизно описао у извјештају министру иностраних послова Војиславу Маринковићу од 4. јула 1929. године: „У својим ранијим извештајима више пута сам нагласио, да Румуни праве сметње нашој инсталацији вуче на Сипском Каналу и свему што је наше на Ђердапу, једино због границе код Сипског Канала. И нисам се преварио. Нисам се преварио, јер је г. Концеско говорио неким делегатима, да та граница није још обележена и да она има, по румунском схватању, да иде средином Сипског Канала. То разуме се није тачно, али он тврди, јер Румуни хоће половину Сипског Канала, хоће и да би је имали раде и ногама и рукама, затежу по другим питањима између нас и њих, праве нам сметње, све у намери не били смо једном попустили.“⁴¹

39 AJ, 369–15/I, Procès-verbaux des séances tenues à Vienne les 3, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20 et 21 décembre 1929, I; AJ, 369–35/II, Пов. Бр. 41, 427.

40 AJ, 369–34/II, Пов. Бр. 501; AJ, 38–545–710, *Политика*, 29. 12. 1931, *Време*, 6. 12. 1938; „Саобраћај на Гјердапском сектору“, *Jugoslovenski Lloyd*, 19. октобра 1932, стр. 4.

41 AJ, 369–16/I, Procès-verbaux des séances tenues à Vienne les 12, 19, 20, 21, 22, 24 et 25 juin 1929, II, Constitution des Services Spéciaux aux Portes-de-Fer; AJ, 369–34/II, Пов. Бр. 257.

Процјена делегата Михаиловића о разлозима за румунско противљење успостављању локомотивске вуче као југословенске сопствености добила је потврду на децембарском засједању 1933. године, када је румунски делегат Концеску објаснио: „Румунска Влада, ма колике биле симпатије и пријатељство, које има за Владу Југославије, нема права и не може се одрећи примене уговора о миру. Овлашћен сам да изјавим, да моја Влада не мисли, да Влада Југославије може сама експлоатисати вучу на обали Сипског Канала. Ја имам апсолутно убеђење да терен, на којем су постављене жељезничке шине и цела инсталација, као и сам Сипски Канал, чине саставни део регуларизационих радова, које је мађарска Влада, према међународном мандату, имала да изврши. Не може се контестирати, да канал, као и терени, улазе у компетенцију Међународне Дунавске Комисије. Никад, ма ко био на власти у Румунији, неће се променити мишљење по овом предмету, јер иначе то би било напуштање одбране права Румуније.“⁴²

Иако је привремени аранжман требало да важи за једну годину, он је продужаван за 1930. и 1931. Залагањем југословенског краљевског делегата др Велизара Нинчића на 27. засједању МДК у Бечу је постигнуто знатно увећање годишње ренте са 12.000 на 50.000 швајцарских франака, почевши од 1932. године. Уз то, Југославија је добила 54.000 франака на име накнаде за изванредно одржавање инсталације локомотивске вуче у току 1929, 1930. и 1931. а загарантован јој је и удио од 60% у чистом приходу који вуча буде постигла. Овакав договор је сматран „најпотпунијим успехом“, а делегат Нинчић је посебно истакао залагање управника речног и поморског саобраћаја Милана М. Јовановића и инж. Радована Драговића, које је назвао „творцима локомотивске вуче, која има поред своје позитивне југословенске вредности и свој изванредан међународни значај“. Измијењени аранжман је остао на снази до краја 1933. године.⁴³

Међутим, осим привремених аранжмана, преговори између Југославије и Међународне дунавске комисије никако нису могли довести до трајног и коначног споразума о коришћењу локомотивске вуче. Чак се унутар Комисије створио „јединствен фронт“

42 AJ, 369–52/II, Пов. Бр. 582.

43 AJ, 369–12/I, Procès-verbaux des séances tenues à Vienne les 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18 et 19 décembre 1928, Résolutions adoptées par la Commission au cours de sa vingt-et-unième session plénière (décembre 1928); AJ, 369–19/I, Procès-verbaux des séances tenues à Vienne les 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18 et 19 décembre 1931, I; AJ, 369–26/II, Пов. Бр. 455/27, 456/27; AJ, 369–30/II, Пов. Бр. 496/28; AJ, 369–35/II, Пов. Бр. 448; AJ, 369–38/II, Пов. Бр. 61; AJ, 369–43/II, Пов. Бр. 780; AJ, 148–128, Извештај и подаци о закупу локомотивске вуче; AJ, 334–654–1928, Записник конференције одржане у Одељењу за Уговоре по питању Ђердапа 16. јануара 1924 год; AJ, 334–660–1941, У. Бр. 5171; „Међународна Дунавска Комисија“, Политика, 15. децембар 1927, стр. 7; „Међународна дунавска комисија“, Политика, 23. децембар 1931, стр. 4.

против Југославије у том питању. Југославија је, коначно, препустила коришћење локомотивске вуче Међународној дунавској комисији закључењем *Уговора о експлоатацији обалне вуче на Сипском каналу* 11. маја 1934. године. Споразум је био резултат преговора одржаних у највећој тајности између специјалних представника француског и југословенског министарства иностраних послова Пола Шаржера и др Ивана Субботића. Према том уговору, Ђердапска администрација је плаћала Југославији 70.000 швајцарских франака годишње на име закупа. Споразум је ограничен на 40 година, али са могућношћу да се на сваких пет година мијењају техничке одредбе. О споразуму Субботић–Шаржеро влада Француске је обавјестила све владе заступљене у Комисији пред јунско засједање 1934. године. Француски приједлог, базиран на поменутом споразуму, усвојен је на сједници од 19. јуна. Споразум је остао на снази све до априлског слома Краљевине Југославије 1941. године, када је плаћање закупа престало.⁴⁴

Питање југословенско-румунске границе и власништво над објектима регулационих радова на Ђердапу

Питање власништва над Сипским каналом, као што смо већ напоменули, било је саставни дио проблема разграничења између Румуније и Краљевине СХС/Југославије након Првог свјетског рата. Граница на Дунаву је имала своја два различита дијела. Од ушћа ријеке Нере у Дунав код Базијаша до ушћа ријеке Бахне код Верчерове (стара аустроугарско-српска граница) граница је повучена тако да су острва Калиновац, Молдова и Ада Кале припала Румунији, а острва Плавишевица и Оградина Краљевини СХС. Од ушћа Бахне код Верчерове до ушћа Тимока у Дунав поштована је стара румунско-српска гранична линија. Протокол о разграничењу је потписан 24. новембра 1923. године. Управо је питање румунског захтјева да гранична линија прође средином најважнијих ђердапских радова (Ђевринског, Сипског и канала Мали Ђердап) било једно од најспорнијих. Румунија се позивала на Споразум о границама потписан у Севру 10. августа 1920, према коме граничну линију представља „главна пловидбена матица“, односно линија којом плове бродови при најнижем водостају. Пошто изван наведених канала бродови нису могли пловити при најнижем водостају, румунско гледиште је било да гранична линија мора ићи кроз канале. Иако је потписани протокол оставио канале на територији југословенске државе („стање на оном делу Дунава, који је представљао границу између Румуније и Србије,

44 AJ, 369–26/I, Résolutions adoptées par la Commission au cours de sa trente et unième session plénière (14 au 30 juin 1933); AJ, 369–57/II, Стр. Пов. 538, Пов. К. П. Бр. 6614, 7234, 7384, 7705, 8733; AJ, 369–58/II, Пов. Бр. 387, 417; AJ, Министарство финансија Краљевине Југославије, 70–253–458, Бр. 50352/35.

остаје непромењено"), то питање и даље није било рјешено. Током 1927. о њему се расправљало у Комисији за разграничење која је имала задатак да границу обиљежи на терену, а током 1928. године Румунија је затражила измјену границе.⁴⁵

Трипартитним споразумом, којим је установљена Ђердапска администрација, међутим, проблем власништва над регулационим радовима у Ђердапском сектору, односно питање разграничења између Југославије и Румуније није било рјешено, већ, чини се, продубљено. Тријанонским мировним уговором прецизирано је да Међународна дунавска комисија врши привремену контролу „над употребом зграда, уређаја и постројења који се користе за извршење и одржавање радова на сектору Дунава између Турну Северина и Молдаве". Уговором је било предвиђено и да се Мађарска одрекне „свих права и интереса на поменути зградама, уређајима и постројењима".⁴⁶

Коначну одлуку у погледу коришћења наведених зграда, уређаја и постројења требало је да донесе нарочита конференција „сила означених од савезничких и удружених сила". Та конференција усвојила је Статут Дунава, којим је било предвиђено оснивање посебних ђердапских сервиса и чијим је чланом 33 потврђено да ће се тим ђердапским сервисима дати „на располагање" све „опреме, зграде и инсталације предвиђене у члану 288 Тријанонског Уговора". Ове одредбе Тријанонског уговора и Статута Дунава потврђене су у Трипартитном споразуму, када је прецизирано да се зграде, уређаји и постројења, чију је употребу привремено контролисала МДК и којима се Мађарска служила прије рата за извршење и одржавање радова на Сектору, стављају на располагање Ђердапској администрацији. Приликом њихове предаје Администрацији састављен је записник, коме је придодат инвентар. У приједлог инвентара, који је израдила Ђердапска администрација, унијет је и одјељак у коме су наведени „регулациони радови и дотични терени". Иако је југословенски делегат истицао да тај одјељак не може бити унијет у инвентар, румунска делегација, уз подршку МДК, залагала се да

45 AJ, 395–17–186, Разграничење на Дунаву код Сипског канала; AJ, 395–17–186, *Protocole*; AJ, 395–17–186, *Записник*; AJ, 369–46/II, *Опис границе код Сипског канала*; G. Rorі, *n. d.*, str. 54; „Границе у Банату", *Политика*, 25. новембар 1923, стр. 3; „Народна скупштина је акламацијом примила конвенције са Румунијом", *Политика*, 14. јун 1933, стр. 2.

46 Члан 288 Тријанонског уговора је гласио: „До тренутка када буде установљен коначан статут који се односи на Дунав, Међународна комисија, предвиђена чланом 286, вршиће привремену контролу над употребом уређаја, зграда и постројења, који се користе за извршење и одржавање радова на сектору Дунава између Турн-Северина и Молдаве. Коначну намену ових уређаја, зграда и инсталација одредиће конференција, предвиђена у претходном ставу. Угарска изјављује да се одриче свих права и интереса на поменути уређајима, зградама и постројењима." Цитирано према: AJ, KMJ, I–4–e/1, *Историско-правни преглед до краја Другог светског рата*.

на располагање Ђердапској администрацији буду предати и „регулациони радови и одговарајућа земљишта“. Румунска делегација је, очигледно, инсистирала на интернационализацији свих дијелова Ђердапског сектора на којима су вршени регулациони радови, рачунајући и Сипски канал са 110 хектара терена. На тај начин граница би ишла интернационализованим Сипским каналом, а он би био подијељен између двије приобалне државе на Ђердапу. Стварањем „међународне зоне“ око Сипског канала директно би био нарушен територијални интегритет Краљевине Југославије.⁴⁷

Румунска страна је била врло упорна, па је југословенска одговорила опширним меморандумом из 1936. године, у коме је детаљно образложено међународноправно стање на Ђердапу и објашњени разлози због којих Југославија не може прихватити румунски захтјев. Сложеност прилика на Ђердапу довољно је одсликавало и то што је о овом проблему расправљао и Стални савјет Мале антанте у Београду априла 1937, као и делегације земаља Мале антанте при МДК крајем септембра и почетком октобра исте године у Бечу. Тај састанак је протекао у атмосфери која је била далеко од савезништва трију земаља. За румунског делегата (К. Концеску) се говорило да је „саботирао рад“, од шест тачака дневног реда говорило се само о једној, а поједине делегације су одговарале на питања и по неколико дана. Југословенску делегацију је предводио Велизар Нинчић. Румунски делегат је радио према геслу: „Искрен инвентар потом часна подела“, инсистирајући да се регулациони радови и дотични терени унесу у инвентар Ђердапске администрације, а затим подијеле између двије приобалне државе. Најбитније питање је био Сипски канал, кога је називао „Босфором“ или „кључем Дунава“. Питање да ли Сипски канал улази међу „инсталације“ које се помињу у члану 288 Тријанонског уговора било је главни предмет расправе тих септембарских и октобарских дана у Бечу, међутим, никакав договор није постигнут. Румунска делегација је наставила да инсистира на овом питању и на наредним засједањима МДК, а 24. фебруара 1941. године, по престанку рада МДК, пред Савјетом ријечног Дунава у Бечу истакла је да ово питање и даље сматра отвореним.⁴⁸

47 АЈ, КМЈ, I-4-е/1, Меморандум бившег југословенског Министарства иностраних послова; АЈ, КМЈ, I-4-е/1, Историско-правни преглед до краја Другог светског рата; АЈ, 148-128, Извештај о објектима на нашој територији на Ђердапу; АЈ, 148-129, Инвентар Ђердапске администрације.

48 АЈ, 369-77/II, Memorandum relatif à la mise à la disposition de l'Administration des Portes de Fer et des Cataractes des équipements, édifices et installations, visés par l'article 288 du Traité de Trianon; АЈ, КМЈ, I-4-е/1, Историско-правни преглед до краја Другог светског рата; АЈ, КМЈ, I-4-е/1, Меморандум бившег југословенског Министарства иностраних послова; АЈ, 334-60-168, Реферат о састанку делегација Мале Антанте при Међународној дунавској комисији; Ј. Рауповић, *п. д.*, стр. 59-60.

Планови о хидроенергетском искориштавању Ђердапа

Као што смо то раније у тексту указали, први планови о изградњи брана на Ђердапу са циљем производње електричне енергије, али и потпуног уређења овог дијела Дунава за пловидбу, појавили су се још крајем XIX вијека када је њемачки инжењер Лутер понудио пројекат о изградњи хидроцентрале тадашњој Краљевини Србији. Међутим, у реализацији овог пројекта се није далеко одмакло, економске и политичке кризе, а касније и низ ратова скренули су пажњу са ове велике идеје. Рат и окупација уклонили су Србију са обала Дунава, а моћна Аустро-Угарска је у склопу својих великих планова у вези са Дунавом разматрала и нешто слично пројекту инж. Лутера. У посљедњој години Првог свјетског рата појавио се мађарски пројекат о изградњи хидроцентрале на Гвозденим вратима, али је колапс Аустро-Угарске и уклањање Мађарске са Ђердапа тај пројекат оставио само на разини идеје.

Значајне студије о искориштавању хидроенергетских потенцијала на Ђердапу појављивале су се у Румунији. Румунија је први пројекат о коришћењу ђердапских слапова за производњу електричне енергије израдила неколико година по завршетку Првог свјетског рата (1923). Аутор је био инж. Павел Дорин, а према његовој замисли хидроенергетски систем је требало да има степенасту структуру и то тако што би три „степенице“ биле распоређене код Излаза, у каналу Јуц и на Гвозденим вратима. Ове три централе, према том пројекту, требало је да имају укупно 44 турбине које су могле давати 6,5 милијарди KWh. У јулу 1927. године румунско акционарско друштво *Електрика* послало је тим стручњака, предвођен инж. Матескуом, са циљем да обави хидролошка, хидрографска и геолошка мјерења у Ђердапском сектору.

Пројекат сличан Дориновом израдио је 1932. и инж. др Грегор Василеску, професор политехнике у Букурешту, који је понудио рјешења са двије и са три „степенице“. У првом случају оне би биле грађене између Излаза и Гребена и код Сипског канала, док би у другом случају степенице биле саграђене код Тахталије, узводно од Гребена, код Јуца, низводно од Доњег Милановца, и код Сипског канала. У студији, о којој је детаљно извјештавала и југословенска штампа, писало је да би „оба постројења дала укупно средњу годишњу снагу од 784.000 коња“. Изградњом електрана био би ријешен и проблем кретања бродова кроз Сектор „подизањем брана са коморама за бродове“. Аутор студије предвидио је и посебан систем за одбрану од леда, као и два друмска коловоза и један жељезнички колосјек преко бране. Слично каснијим њемачким пројектима и овај је предвиђао развој хемијске и металургијске индустрије у непосредној близини Ђердапа.⁴⁹

49 AJ, 331–81, Бр. 33; Marinko Paunović, *Đerdap i Timočka Krajina*, Zagreb, 1970, стр. 752–753; „На Ђердапу треба да се подигне величанствена хидро-електрична централа најмоћнија у целој Европи“, *Политика*, 11. јул 1933, стр. 5.

У погледу планирања уређења Ђердапа ни југословенска држава није заостајала за Румунијом. Како би израда планова добила институционални оквир, у Министарству пољопривреде и вода формирана је 10. априла 1924. године Ђердапска секција. Њен задатак је, између осталог, била израда „студије о генералном уређењу дунавског сектора званог Ђердап“. На чело Ђердапске секције постављен је инж. Сергије Матић, а у његовом стручном тиму су били инж. В. Јорданов, инж. др Кох, инж. Никола Максимов, геолог Павел Бријанов, економиста Никола Гиацинтов и др Драгољуб Јовановић, професор Београдског универзитета. Уз њих је био и некадашњи професор Политехничког института цара Петра Великог у Петрограду инж. Сергије Максимов. Група стручњака окупљених у овој установи израдила је врло обимну документацију и извршила одређена испитивања на терену, али због финансијских и политичких проблема са којима се суочавала Краљевина СХС/Југославија до реализације није дошло током њеног постојања. Њихова идеја о изградњи двије бране са хидроцентралама и бродарским уставама, узводне између Гребена и Доњег Милановца и низводне између Сипског канала и Караташа, никада није реализована. Подизање двије бране требало је да доведе до „умирења“ Ђердапа, али и да омогући рад двије хидроцентрале. Према њиховом плану користи од изградње ових брана су биле вишеструке: електрификација читавог источног дијела земље (више од шест милиона становника), од границе са Мађарском до границе са Грчком; смањење времена потребног за пролазак кроз Ђердап са 52 на 17 сати за пловидбу поворке са 3.600 тона терета и могућност да Ђердапом саобраћају и „нормални“ реморкери (600–700 KS), умјесто јаких (1.500 KS). Отприлике на мјесту гдје је предвиђена друга брана неколико деценија касније саграђена је хидроцентрала *Ђердап I*.⁵⁰

Румунија и Југославија ни одвојено ни заједно нису успјеле да одмакну даље од планова и разговора око „кроћења“ воденог тока у Ђердапу прије него ли је у југоисточну Европу стигао ратни пожар. Међутим, планови су наставили да живе и након разарања Југославије и претварања Румуније у државу која није била ништа више од њемачког сателита. Иако су Нијемци озбиљно приступали

50 АЈ, 334–654–1928, У. Бр. 2273, 3222; АЈ, 334–655–1929, У. Бр. 3741, 4766; АЈ, 369–26/II, Пов. Бр. 259/27; Милан Милосављевић, Предговор, *Рад на студији о генералном уређењу дунавског сектора званог „Ђердап“. Пловидба и искоришћење водене снаге*, Београд, 1928, стр. 5–6; Сергије Максимов, Резиме, *Рад на студији о генералном уређењу дунавског сектора званог „Ђердап“. Пловидба и искоришћење водене снаге*, Београд, 1928, стр. 11, 23, 31–32; Никола Максимов, Електротехнички извештај, *Рад на студији о генералном уређењу дунавског сектора званог „Ђердап“. Пловидба и искоришћење водене снаге*, Београд, 1928; В. Јорданов, Хидротехнички извештај, *Рад на студији о генералном уређењу дунавског сектора званог „Ђердап“. Пловидба и искоришћење водене снаге*, Београд, 1928, стр. 52; Р. Марковић, н. д., стр. 91.

коначном рјешењу питања Ђердапа и правила опсежне планове, погоршање ситуације на фронтовима одложило је ову идеју за неко боље вријеме.

Као што смо могли видјети, питање Ђердапа је у међуратном периоду дошло до изражаја у неколико главних сегмената. Питање управе, локомотивске вуче, власништва над Сипским каналом и хидроенергетског искориштавања били су најважнији у том периоду. Ђердапска администрација је у свом изворном облику постојала само седам година, али је суштински постојала пуних двадесет. Тек је стварањем Ђердапске речне управе 1953. њена прича била приведена крају, али је ђердапско питање наставило да буде централно у корпусу проблема Дунава све док изградњом бране Ђердап није претворен у мирно језеро а његов „Босфор“, Сипски канал, послат на дно Дунава.

Summary

Milan Gulić, Ph. D.

The Đerdap Issue Between the Two World Wars

Key words: *Đerdap, Danube, Đerdap administration, International Danube Commission, Miloš Mihailović, Sip Canal, Yugoslav-Rumanian relations*

After the First World War the Danube issue became more visible on the European diplomatic scene. Due to its specific position the Kingdom of Yugoslavia took an active part in it. Its prominent role came from the fact that the riparian area of the Đerdap sector, the most complex part of the Danube flow, as well as the Sip Canal which was the key point for navigation through the Đerdap Gorge (Iron Gates) was on Yugoslav territory. A few important issues were discussed in the interwar period. The first was the issue of administrating Đerdap. Since the end of the WWI it was internationally administered and the Đerdap Administration as a Yugoslav-Rumanian administrative body was established only in 1933 under the auspices of the International Danube Commission. The issue of ownership of the Sip Canal permeated the Yugoslav-Rumanian interwar relations and was not completely resolved until the collapse of the Kingdom of Yugoslavia. Navigation through this strategically exceptionally important canal was conducted by Yugoslav owned locomotives that pulled the ships. The most complex issue from the corpus of the Đerdap issues was the exploitation of water power and the confining of Đerdap by building a dam. Despite the existing plans of both Yugoslavia and Rumania they were not realized while the two countries were kingdoms.

All four of the basic issues concerning Đerdap in the interwar period were solved only at the beginning of the 70s of the 20th century when the Sip canal and locomotive traction were sunk becoming part of the Đerdap lake when the Đerdap I Hydroelectric Power Station was built, hydro power exploitation began and the last variant of the Đerdap administration was dissolved.

НЕПОЗНАНИЦЕ О ПОСЕТИ ДИМИТРИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА ТУРСКОЈ МАРТА 1929. ГОДИНЕ*

Апстракт: У чланку је изнета студија случаја о неформалној дипломатији у југословенско-турским односима током 1929–1930. године, која омогућава лакше поимање разлике између спољне политике и дипломатије, као и недостатке одабира појединих врста дипломатских активности.

Кључне речи: спољна политика, дипломатија, Краљевина СХС/Југославија, Турска, Димитрије Димитријевић

Дипломатија се најчешће дефинише као средство за спровођење спољне политике. Стога се често подразумева да су активности дипломатских субјеката увек у потпуном складу са спољнополитичким циљевима. Међутим, постоје случајеви који омогућавају прецизније разграничење ова два појма, указујући на њихове разлике. Са једне стране, спољне политике као општег концепта са конкретним циљевима одржања и побољшања међународне позиције државе, развојем билатералних и мултилатералних односа у одређеним сферама интереса. Са друге стране, дипломатије као начина саме комуникације између земљама и у оквирима међународних институција, која је у служби пројектованих планова или реаговања на поједине догађаје. До раскорака најчешће долази услед одабира врсте дипломатске активности, канала комуникације, непоштовања или непознавања традиција појединих субјеката или неписаних правила међународних односа. Такви случајеви постоје и у периоду између два светска рата, када су се државе сусретале са многобројним променама. На Мировној конференцији у Паризу тајна дипломатија је била званично напуштена, јер је сматрана једним од одговорних чинилаца за избијање Првог светског рата. Јавили су се нови видови или је распрострањена примена постојећих дипломатских активности (културних, културно-информативних, неформалних, спорстких и других). Дипломате су добиле шире подручје рада у односу на

* Рад је резултат рада на пројекту Срби у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници (N° 47027), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

креаторе спољне политике, а јавност је постала додатни гарант очувања мира у Европи. Међутим, државе нису могле одмах да се прилагоде новонасталим околностима. За време усклађивања дипломатских активности са промењеном међународном ситуацијом долазило је до извесних ненамерних грешака.¹

Током двадесетих година XX века, за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца однос са Италијом је био један од кључних аспеката њене спољне политике. Крајем деценије југословенски државници су настојали да се изборе, уз француски подршку, за благодоклоно држање Велике Британије у решавању постојећих проблема на Јадрану и Балкану. Потенцијално стварање савеза Албаније, Грчке, Турске и Бугарске, под италијанским окриљем, натерало је Краљевину СХС да се помирљивије постави према појединим балканским државама. Решена је већина отворених питања у односима са Грчком потписивањем споразума, конвенција и пакта током 1928. и 1929. године.

Истовремено, Краљевина СХС је морала да буде обазрива према турској спољној политици. Од потписивања мировног уговора и званичне посете Тефика Рушту-бега Београду 1925, односи између две државе су били релативно стабилни, али је и даље постојао читав корпус отворених питања (наставак исељавања муслимана из Краљевине СХС, непостојање трговинског споразума, одбијање турског предлога да се потпише уговор о пријатељству, надокнада за секвестрирана имања у Јужној Србији и др.). Југословенска влада је избегавала да оствари узвратну посету Анкари због незадовољства Британаца дочеком који је приређен турском министру иностраних дела² и одбијала да

1 Више о теорији дипломатије и спољне политике и утицају Мировне конференције у Паризу на међународне односе видети у: Prof. Dr David Đ. Dašić, *Savremena diplomatija*, Београд, 2008; Јелица Стефановић, *Теорије дипломатије*, Београд, 2008; David A. Alderman, *A Shattered Peace. Versailles 1919 and the Price We Pay Today*, Hoboken, 2008; Чарлс В. Кегли Јр., Јуџин Р. Виткоф, *Светска политика: тренд и трансформација*, Београд, 2004; Margaret MacMillan, *Paris 1919: Six Months that changed the World*, New York, 2003³; Geoff Berridge, *Diplomacy: theory and practice*, London, 2002²; Henri Kisindžer, *Diplomatija I*, Београд, 1999; Adam Watson, *Diplomacy. The Dialog between States*, London, 1986³; Павле Каровић, *Дипломација*, Београд, 1936.

2 Приликом преговора делегата владе Краљевине СХС у Истамбулу Трајана Живковића са Тефиком Рушту-бегом о потписивању мировног уговора, Мустафа Кемал Гази-паша и Исмет-паша су му указивали нарочите знаке пажње, који су потпуно збунили Немце и Мађаре. Стога се југословенска влада одужила приређивањем великих манифестација током боравка турског министра иностраних дела у Београду. Међутим, Турска је у то време потписала пакт са Совјетским Савезом и тежила је да формира лигу источних народа која би радила против британских интереса на Блиском и Средњем истоку. Због тога је Велика Британија била изузетно узнемирена овим манифестацијама у Београду, сматрајући да је по среди стварање ширег антибританског фронта у источном Средоземљу. Архив Југославије, Фонд Сталне делегације Краљевине Југославије при Друштву народа (даље: АЈ, 159), 159-2-1 телеграм Илије Шуменковића, Пов. Бр. 126 од 4. априла

премести Посланство из Истамбула у Анкару, посебно обраћајући пажњу на држање Велике Британије у том питању. Своје незадовољство Турци су исказали одуговлачењем да одреде новог посланика у Београду. После одласка Јусуфа Хикмет-бега, новембра 1927, Али Хајдар-бег је постављен тек крајем 1928. године. Југословенско Министарство иностраних дела добијало је током 1927. и 1928. извештаје својих представника у иностранству о турским иницијативама за проширење своје спољнополитичке базе у Европи, која се заснивала на блиској сарадњи са СССР-ом, стварањем савезништава са Италијом, Немачком, Мађарском, Бугарском и Пољском. Због тога је, напореда са побољшавањем односа са Грчком, југословенска спољна политика морала да буде обазрива, да не би проузроковала зближење Анкаре и Рима нити изазвала незадовољство Британца ширењем политичке сарадње са Турском.³

Десетак дана пре потписивања југословенско-грчког пакта о пријатељству, ненападању, арбитражи и измирењу, Димитрије Мита Димитријевић је боравио у Турској од 16. до 23. марта 1929. године.⁴ Југословенски посланик у Истамбулу Јеврем Вл. Тадић га је, према добијеним упутствима, пријавио код министра иностраних дела Тефика Рушту-бега као бившег народног посланика који жели да пише дело о модерној турској држави.⁵ Првобитно је и МИД Краљевине СХС идентично информисао турског послани-

1928; Архив Југославије Фонд Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара (даље: АЈ, 370), 370-6-32, 539-546; *Britanci o kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938*, (прir. Živko Avramovski), Knjiga prva, Beograd-Zagreb, 1986, str. 293.

3 АЈ, 370-2-10, 446, 447; АЈ, 370-2-11, 450, 451; АЈ, 370-29-82, 361; АЈ, 370-29-84, 602, 603-612, 618; АЈ, 370-61-150, 787, 788, 792, 799, 800; АЈ, 159-2-I Константин Фотић лично за министра, Стр. Пов. Бр. 182 од 2. априла 1928; АЈ, 159-3-VIII Илија Шуменковић лично за Војислава Маринковића, Пов. Бр. 11246 од 18. септембра 1928; Др Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици*, књига 3, Београд, 2002, стр. 32-39, 57-59, 65-75; Ioannis D. Stefanidis, „Reconstructing Greece as European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-32“, *Eleftherios Venizelos. The Trials of Statesmanship*, (ed. Paschalis M. Kitromilides), Edinburg University Press, 2008², pp. 218-221; Dilek Barlas, *Etatism & Diplomacy in Turkey. Economic & Foreign Policy Strategies in an Uncertain World, 1929-1939*, Brill, 1998, pp. 132-134; Džengis Hakov, *Istorija savremene Turske*, Prizren, 2011, str. 140-143; Dunja Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929-1933*, Beograd, 1987, str. 26-48; Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata. Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“*, Beograd, 1985, str. 170-172; Dr Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933*, Beograd, 1971, str. 367-369; Vuk Vinaver, „Engleska i italijansko 'zaokruživanje Jugoslavije' 1926-1928“, *Istorija XX veka*, zbornik radova, sveska VIII, Beograd, 1966, str. 99-157; Aleksandra M. Pećinar, *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke u periodu poslednje vlade Elefteriosa Venizelosa (1928-1932)*, (doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu, 2012), str. 71-98.

4 АЈ, 370-6-33, 767, 770.

5 АЈ, 370-6-33, 769.

ка у Београду Алија Хајдар-бега.⁶ Међутим, по доласку у Турску, Димитрије Димитријевић је саопштио Јеврему Тадићу и Тефику Рушту-бегу да је он изасланик краља Алескандра послат у изванредну мисију. Ова информација збунила је и југословенског дипломату и турског министра, те су обојица тражила потврду из Београда. Министарство иностраних дела није одговорило на телеграм Јеврема Тадића, а преко Алија Хајдар-бега известило је Тефика Рушту-бега да Димитрије Димитријевић није послат у специјалну мисију, али да ужива поверење краља и владе. Будући да је бивши народни посланик наставио да инсистира да је незванични изасланик, и утврдивши да није упознат са свим актуелним југословенско-турским питањима, Јеврем Тадић се повукао са сцене и оставио му пуну слободу акције.⁷

По налогу Тефика Рушту-бега, председник Народне скупштине и министар просвете ставили су на располагање Димитрију Димитријевићу све потребне податке о унутрашњој политици и културно-просветним приликама како би му олакшали писање књиге о модерној Турској.⁸ Турски министар иностраних дела и бивши југословенски народни посланик су током својих разговора изменили поздраве краља Александра и председника републике Мустафе Кемала Гази-паше, али су и дискутовали о актуелним питањима у односима две државе. Међутим, Димитрија Димитријевића нису примили ни председник владе ни председник републике. Истовремено, Тефик Рушту-бег је известио дипломатске представнике СССР-а, Италије, Бугарске и Мађарске о њиховим разговорима. Такође, препоручио га је и совјетском амбасадору, који га је два пута примио.⁹ На крају је Димитрије Димитријевић, преко југословенског посланства тражио да га на повратку из Турске прате до Димитровграда (некадашњи Цариброд) кавази и дневничари Генералног конзулата у Истамбулу и Посланства у Софији, да би безбедно пренели у дипломатско-конзуларним пакетима поверљиве извештаје које носи у Београд. Овај захтев Јеврем Тадић је проследио лично првом заступнику министра иностраних дела Кости Куманудију,¹⁰ који је наложио надлежним представништвима да га изврше.¹¹

Остаје отворено питање да ли је Димитрија Миту Димитријевића заиста послао краљ Александар, без знања МИД-а, у неформалну мисију у Турску или је желео себи да дâ већи значај

6 AJ, 370-6-33, 765.

7 AJ, 370-6-33, 765, 767, 776.

8 AJ, 370-6-33, 766.

9 AJ, 370-6-33, 765, 766, 771.

10 AJ, 370-6-33, 770.

11 Архив Југославије, Фонд Генералног конзулата Краљевине Југославије у Цариграду, 411-1-3, 571, 572; Архив Југославије, Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (даље: AJ, 334), 334-Персонални одсек, 149-472, 272.

него што га је заиста имао? У прилог његовим тврдњама могло би се навести да је он од стварања Краљевине СХС у неколико махова обављао деликатне послове у држави и иностранству. Први пут је био послат у Бугарску, 1920, да би као комесар владе проверио искреност дотадашњих настојања Александра Стамболијског у вођењу политике југословенско-бугарског измирења и пријатељства.¹² Био је запослен у Министарству финансија ради организовања и руковођења обавештајне службе према иностранству, током 1921–1923. године.¹³ Заједно са Тонијем Шлегелом, као повереник краља Александра, преговарао је са Стјепаном Радићем о промени политике Хрватске сељачке странке, прихватању државног уређења на основама Видовданског устава и уласку у владу њихових представника, фебруара 1925. године.¹⁴ После смрти Николе Пашића био је посредник између Народне радикалне странке и Хрватске сељачке странке у преговорима за формирање коалиционе владе.¹⁵ У једном од најкритичнијих периода постојања Краљевине СХС, након атентата у Народној скупштини 1928, преговарао је са Стјепаном Радићем, Светозарем Прибићевићем и Главним одбором Народне радикалне странке у име краља Александра.¹⁶

Приликом разматрања догађаја у Анкари, марта 1929, потребно је узети у обзир и одсуство руководећих фактора југословенске спољне политике у Београду. Наиме, у тренутку када је Димитрије Димитријевић отпутовао у Турску на челу МИД-а налазио се други заступник министра иностраних дела, министар трговине и индустрије др Желимир Мажуранић.¹⁷ Војислав Маринковић¹⁸ и његов први заступник министар пошта и телеграфа Коста Кумануди су били у Швајцарској, где је потписано шест ковенција са Грчком о Слободној зони у Солуну и два протокола о откупу пруге Ђевђелија–Солун од француских Оријенталних

12 Dr Desanka Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918–1923*, Beograd, 1979, str. 83–85; Иван Ристић, „Дипломатско-конзуларна представништва и представници Краљевине СХС у Бугарској 1920–1929“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, година XIII, бр.1–2, стр. 100–102.

13 АЈ, 334–Персонални одсек, 149–472, 828.

14 Dr Branislav Gligoriјеvić, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1970, str. 457.

15 Архив Југославије, Збирка Војислава Јовановића Марамбоа (даље: АЈ, 335), 335–6–35, 1–4.

16 АЈ, 335–6–35, 6–20; Dr Branislav Gligoriјеvić, *Demokratska stranka*, str. 529.

17 Постављен је указом од 28. фебруара 1929. године. АЈ, 334–Персонални одсек–59–163, 322, 323.

18 Војислав Маринковић је крајем 1928. и од средине јануара до маја 1929. године боравио у Давосу на лечењу. За његовог одсуства први заступник министра иностраних дела био је Коста Кумануди. К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876–1935)*, knjiga treća, London, 1957, str. 52, 53, 101; К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876–1935)*, knjiga četvrta, London, 1957, str. 22.

железница.¹⁹ На основу сачуване грађе, могуће је утврдити да је Коста Кумануди боравио у Женеви сигурно до 17. марта.²⁰ У том контексту се отвара ново питање, уколико је краљ Александар послао Димитрија Димитријевића у неформалну мисију, да ли је желео да о томе зна надлежно министарство којим управља други заступник и какве доданте информације су могле да се пошаљу из Београда посланику у Истамбулу и турској влади, и којим каналом информисања?

Постојала је и предисторија неусаглашених односа двојице југословенских представника. Димитрије Димитријевић је постављен за делегата владе Краљевине СХС у Софији, марта 1920. године. Решењима министра иностраних дела премештен је за саветника Посланства у Атини, а Јеврем Тадић је послат у Бугарску, јула 1920. Нови изасланик Краљевине СХС је могао да примети да Бугарски земљораднички народни савез и лично Александар Стамболијски указују изузетну пажњу приликом опроштаја са његовим претходником. Овакво држање бугарских политичара Јеврем Тадић је приписао изјавама Димитрија Димитријевића да је послат у Софију као познати заговорник политике пријатељства²¹ и да је премештен на пост у Атину услед интрига грчких представника. У својим телеграмима МИД-у закључио је да ће тиме бити отежан његов рад, који је у складу са директивама које је примио о југословенском држању према Бугарској. На основу ових извештаја донето је ново решење, којим је Димитрије Димитријевић пензионисан, уместо да буде саветник Посланства у Атини.²²

Јеврем Тадић је, вероватно у складу са искуством из Софије, исказао велику сумњу у његове изјаве да је био изванредни изасланик монарха. Истовремено, није добио одговор МИД-а који је стварни циљ доласка бившег народног посланика. На основу постојећих инструкција југословенски дипломата, уз схватање тврдњи Димитрија Димитријевића као „рђавог искуства“, представио га је турским властима као угледно приватно лице.²³ Своје одбијање да га упуту у тадашње актуелно стање југословенско-турских отворених питања Јеврем Тадић је накнадно аргументовао недостатком додатних упута Министарства, које није одговорило на његов телеграм. Истовремено, заузети повучени и резервисни став је оправдавао проценом да је Димитрије Димитријевић неупућен у актуелне односе две државе. Јеврем Тадић је обавестио МИД да је на основу свих расположивих информација закључио да је бивши народни посланик био само у приватној по-

19 АЈ, 370–6–33, 767.

20 АЈ, 159–5–18 телеграм Кумануди Министарству иностраних дела, Пов. Бр. 215 од 17. марта 1929. године.

21 D. Todorović, *н. д.*, стр. 92; И. Ристић, *н. д.*, стр. 102, 103.

22 АЈ, 334–Персонални одсек–149–472, 768, 789, 790; Иван Ристић, *н. д.*, стр. 102, 103.

23 АЈ, 370–6–33, 765, 767.

сети Турској и да је његов боравак донео негативне последице за Краљевину СХС. Своје закључке је образложио: да изјаве Димитрија Димитријевића, према његовој процени, нису биле у складу са интересима југословенске државе; изузев Тефика Рушту-бега нису га примили други најзначајни државни руководиоци; о турској политици добио је само податке општег карактера; турски министар иностраних дела саопштио је великом броју дипломатских представника садржај њихових разговора.²⁴

Јеврем Тадић је у својим извештајима истицао турску реакцију на избор врсте комуникације и саме особе. По завршетку посете Димитрија Димитријевића, Тефик Рушту-бег је позвао југословенског дипломату сматрајући потребним да укаже да званична дипломатска саопштења могу бити много ефикаснија него специјалне мисије. При том, напомињао је да му није узвраћена званична посета министра иностраних дела. Турци су укорили југословенску владу што није показала подједнако поверење према Алију Хајдар-бегу као што су га они указивали Јеврему Тадићу. Посебно је истакнуто незадовољство избором личности. Југословенски посланик је закључио да су били изненађени што им није била послата особа која је имала значајнију функцију у државним институцијама Краљевине СХС. Наиме, Турци су правили поређење између припреме званичне посете Александра Цанкова Београду 1924. и доласка Димитрија Димитријевића 1929. године. Непосредно после пада кабинета Љубомира Давидовића, председник бугарске владе је изразио жељу да дође у Краљевину СХС и Румунију. Том приликом у Софију је послат бивши министар иностраних дела Војислав Маринковић. Полузванични орган турске владе *Vatan* је његов боравак тумачио као жељу Велике Британије да оформи антисовјетски блок на Балкану, који би сачињавале Краљевина СХС, Румунија и Бугарска.²⁵ Са друге стране, Димитрије Димитријевић је марта 1929. допутовао у Анкару као бивши народни посланик.²⁶ На основу ових коментара Тефика Рушту-бега Јеврем Тадић је закључио да је подухват доживео неуспех: „Турско самољубље било је увређено тиме што у мисију није послата политичка личност Iог реда него IVог или Vог реда. Тако смо се ми појавили као неспретни молиоци којима се читају лекције и то у једној ситуацији где Турци имају више да моле нас него ми њих.”²⁷

24 АЈ, 370-6-33, 765, 766, 772, 776.

25 Осим што је у том тренутку био бивши министар, Војислав Маринковић је од јула 1923. године био и председник Комитета за зближење са Бугарском чији је главни циљ био пружање подршке повратку БЗНС на власт у Софији. АЈ, 370-6-31, 383; Архив Српске академије наука и уметности, 14.439 Заоставштина Војислава Маринковића (даље: АСАНУ, 14.439), 14.439/37, 14.439/311.

26 АЈ, 370-6-33, 765, 766.

27 АЈ, 370-6-33, 776.

Поред турске реакције, југословенски посланик је као посебно негативну последицу видео чињеницу да је турски министар иностраних дела известио велики део дипломатског кора о разговорима које је имао са Димитријем Димитријевићем. Јеврем Тадић је сагледавао турску спољну политику као држање мале, националне, муслиманске државе која тражи нове путеве у међународним односима, уједно желећи да на основу османског искуства и даље искоришћава старе енглеско-руске сукобе око Босфора и Дарданела.²⁸ Због тога је саветовао МИД да се југословенско-турско зближење врши уз претходни споразум са Француском и информисање Велике Британије о корацима које намеравају да предузму.²⁹ Односно, указивао је на могућност да Форин офис и Ке д'Орсе протумаче тајновитост доласка Димитрија Димитријевића као закулисану радњу која би могла да угрожава њихове интересе у Малој Азији и на Блиском истоку.

Изразито негативне оцене Јеврема Тадића биле су резултат схватања најзначајнијих интереса Краљевине СХС у односима са Турском, али и личне суревњивости због пређашњег искуства са Димитријем Димитријевићем, чињенице да није унапред био упознат са циљевима његове мисије и неодговарањем МИД-а када је тражио додатне инструкције о читавом питању. Резервисано држање које је заузео указивало је на неодлучност да ли да пружи подршку евентуалној мисији краља Александра или да се понаша у складу са званичним инструкцијама Министарства. На основу нејасности читаве ситуације и услед потребе да се изгледе односи са Турцима због њихове увређености, предложио је да званично извести владу у Анкари да Димитрије Димитријевић није био изасланик ни југословенског монарха ни владе, већ да је боравио као новинар и политичар који је желео да се обавести о новим приликама у турској држави. Јеврем Тадић је сматрао да би југословенска влада могла да објасни и оправда опречне информације које су пружили МИД и Посланство.³⁰ Услед насталих компликација први заступник министра иностраних дела Коста Кумануди, који се у међувремену вратио у Београд, одобрио је тражење Јеврема Тадића да изјави да је у питању била приватна посета која није имала никакву званичну или информативну функцију.³¹

У погледу улоге Димитрија Димитријевића, да ли је био самопрокламовани или неформални изасланик краља Александра, сматрамо да има неколико чињеница које говоре у прилог овој другој могућности. Осим што је у више махова коришћен за деликатне послове у држави и иностранству, мало је вероватно

28 АЈ, 334–Персонални одсек–196–519, 1–6; АЈ, 370–2–10, 446, 447.

29 АЈ, 370–6–33, 766.

30 АЈ, 370–6–33, 776.

31 АЈ, 370–6–33, 780.

да би наставио да инсистира код Јеврема Тадића да је дошао у изванредну мисију када је сигурно знао да ће МИД обавестити Двор. Коста Кумануди вероватно не би одобрио захтев да његови поверљиви извештаји буду пренети у дипломатским пакетима преко турске и бугарске територије да заиста није био изванредни изасланик. Такође, негативне оцене рада и резултата посете Димитрија Димитријевића, које су изнете у извештајима Јеврема Тадића сигурно имају и субјективну ноту, засновану на њиховим односима у Софији, 1920. године. На крају, занимљив је и податак да је указом краља Александра Јеврем Тадић стављен на располагање, 14. маја 1929, и премештен на рад у Министарство, где је остао до свог пензионисања 9. јуна 1931. године.³² Међутим, уколико наш закључак може остати дискутабилан, чињеница је да су Турци били увређени избором личности и његовим слањем у неформалну мисију, уместо да је комуникација одржана на званичном дипломатском нивоу или да је узвраћена посета министра иностраних дела.

Током 1929. и 1930. године није се променио положај југословенске државе, која је и даље тежила да поправи своје односе са Италијом и реши поједине проблема са суседним државама. Међутим, италијанске позиције на Балкану су знатно ојачале њеним упливом на побољашње турско-грчких односа, чиме се отворила перспектива за стварање грчко-турско-бугарског блока под њеним патронатом. Стога је Краљевина Југославија морала да рачуна на могућност да се четири балканске државе укључе у италијанско-југословенски конфликт – Албанија, Грчка, Турска и Бугарска. У измењеним приликама, влади у Београду је било значајно да сазна да ли би Анкара остала неутрална у случају рата, јер би тиме био онемогућен пролазак италијанских бродова са товарима оружја и муниције кроз Мореузе. У циљу развијања дипломатске активности, током јула и августа 1930, Краљевина Југославија је закупила зграду у Анкари за посланство, али није одмах почела пресељење. Нови посланик у Истамбулу Љубомир Нешић је добио инструкције да изјави турској влади да је Али Хајдар-бег на добром путу да реши сва отворена питања у југословенско-турским односима. После потписаног грчко-турског пакта и непосредно пре одласка Војислава Маринковића у Атину, децембра 1930, Турци су решили да пошаљу Југославији идентичну поруку коју су примили претходне године.³³

Крајем октобра у Анкари су боравили грчки и мађарски председници влада Елефтериос Венизелос и гроф Иштван

32 AJ, 334–Персонални одсек–196–519, 6, 82.

33 AJ, 370–6–33, 793, 797–799, 800–806; AJ, 370–61–150, 804, 807, 810, 811; AJ, 370–62–151, 1–3; Др Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, стр. 90–99; Ioannis D. Stefanidis, *n. d.*, стр. 221, 222; Džengis Hakov, *n. d.*, стр. 148–150; Dr Živko Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, Beograd, 1986, стр. 40, 41; Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, стр. 186–188.

Бетлен. Манифестације организоване 28. и 29. октобра у част гостију и поводом празника проглашења републике, у којима је видно учествовао и италијански амбасадор, изазвале су недоумице и различита тумачења суштине грчко-турског споразума. Иако је Љубомир Нешић, после предаје акредитивних писама 16. октобра, решио да остане у Анкари до краја месеца, држао се потпуно резервисано.³⁴ Почетком новембра Тефик Рушту-бег је отпутовао у Женеви у својству шефа делегације за други део VI заседања Припремне комисије Друштва народа за конференцију о разоружању. Пред пут је поново изразио жељу да му Војислав Маринковић узврати посету, што у време свог мандата није учинио Момчило Нинчић, а турска штапа је писала да ће Тефика Рушту-бега на београдској железничкој станици поздравити југословенски министар.³⁵ Међутим, у Београду је изашао да га поздрави само један чиновник МИП-а. Њега је Тефик Рушту-бег позвао у свој купе и захвалио му се што ће Војислав Маринковић посетити Анкару, наводећи да је ту информацију добио од Љубомира Нешића. Будући да није постојао план званичне посете југословенског министра, посланик у Истанбулу је морао да се правда да је смисао његових речи погрешно протумачен.³⁶

Током боравка у Женеви Тефик Рушту-бег је позвао на приватан ручак шефа југословенске делегације у Припремној комисији Лазара Марковића,³⁷ 22. новембра 1930. и повео разговор о својој предстојећој посети Риму и изразио наду да ће бити остварен најављени долазак Војислава Маринковића у Анкару, током зиме 1930/31. године. Говорећи о раду балканских конференција, није улазио у суштинска питања балканских и југословенско-турских односа.³⁸ Током октобра и новембра, Тефик Рушту-бег није саопштавао југословенским званичним представницима у Истанбулу и Женеви циљеве турске спољне политике. Такође, није се определио да обавести југословенски МИП ни преко посланика у Београду Алија Хајдар-бега.

Турски министар се одлучио за неформални вид комуникације. За свог изасланика изабрао је Димитрија Миту Димитријевића. Наиме, после Женеве и Рима,³⁹ враћао се Симплон

34 AJ, 370-2-12, 490-495, 507-509.

35 AJ, 370-2-12, 513, 515.

36 AJ, 370-6-33, 807, 808.

37 Други део VI заседања Припремне конференције је трајао од 6. новембра до 10. децембра 1930. године. AJ, 159-8-21/I извештај првог секретара Сталне делегације Краљевине Југославије при Друштву народа Политичком одељењу Министарства иностраних послова, Пов. Бр. 1176 од 20. децембра 1930.

38 AJ, 159-8-21/I телеграм Лазара Марковића Министарству иностраних послова, Пов. Бр. 1074 од 22. новембра 1930.

39 Турски министар иностраних послова био је у Риму 25. новембра, а у Софији 1-3. децембра. Dr Živko Avramovski, *Balkanska antanta*, str. 44, 45.

оријент експресом у Истамбул. Истим возом је путовао и Димитрије Димитријевић у Београд. Турски министар га је прво позвао на доручак, а потом на интиман разговор у свом купеу. Прве речи Тефика Рушту-бега биле су упућене на неузвраћену посету југословенских министара, истичући да му је Војислав Маринковић два пута обећао да ће посетити Анкару. Разговор о политичким темама започео је констатацијом да ће према њему бити потпуно отворен и искрен, јер је стари пријатељ Мустафа Кемала Гази-паше. У делу разговора о односима Турске са Италијом, СССР-ом, Бугарском и Грчком, највише се задржао на делу о турско-италијанским односима. Циљ је био да пошаље поруку југословенској влади да Анкара неће водити „авантуристичку“ или ма коју другу спољну политику која би била уперена против Југославије. У својим настојањима, успео је да увери Димитрија Димитријевића да не постоји антијугословенски споразум Турске и Италије. Тежио је и да увери свог саговорника да у контактима Анкаре са Тираном, Атином и Софијом нема ничега што би требало да побуди сумњу владе у Београду. На крају разговора прешао је на тему турско-југословенских односа, исказавши своју и жељу Мустафе Кемала Гази-паше да постану што срдачнији, предочивши Димитрију Димитријевићу да би могао да извуче све концесије за Југославију које би Турска била спремна да пружи, на основу личног пријатељства са председником Републике.⁴⁰

Турска порука је била јасна. Не желе сукоб, већ теже ка подизању међусобних односа на виши ниво. Међутим, сам поступак Тефика Рушту-бега имао је поред спољнополитичке и дипломатску димензију. Намерно избегавање да поруку пошаље званичним путем, него избором Димитрија Димитријевића за турског емисара, желео је у потпуности да се одужи југословенским државницима. Међутим, овакав потез захтевао је и велику умешност. Наиме, да би пренео и спољнополитичку и дипломатску поруку у жељеној форми југословенској влади, било је неопходно да сам изасланик ништа не посумња. Стога се Тефик Рушту-бег према Димитрију Димитријевићу односио као према пријатељу Мустафе Кемала Гази-паше, позвавши га прво на доручак а потом у свој купе на разговор у „четири ока“ да би пренео жељу о бољим односима две државе. Циљ је био да он не схвати да тиме уједно жели да узврати увреду одабиром свог известиоца. Није било ни случајно што га шаље Војиславу Маринковићу, а не краљу Александру или Петру Живковићу. Приликом боравка Димитрија Димитријевића у Турској, њега нису примили ни председник републике ни председник владе. Тиме је у потпуности одговорено на поруку коју је турска влада примила марта 1929.

40 Иако извештај Димитрија Димитријевића није датиран, на основу изнетих података у његовом тексту могуће је утврдити да је написан годину и по дана након његове посете Турској, што се поклапа са боравком Тефика Рушту-бега у Женеви, Риму и Софији. Архив САНУ, 14.439/199.

године. У спољнополитичком погледу Турска није противник Југославије, али је увреда нанета на истом државном нивоу на ком је и примљена, преко министра иностраних послова.

* * *

На основу сачуваних извора нисмо могли да утврдимо све чињенице у вези са посетом Димитрија Димитријевића. Поред изнетих информација, вероватно би истраживање у турским архивама омогућило ближе податке о темама које су биле предмет разговора вођених марта 1929. године и детаљније објаснили разлоге због којих највиши турски државници нису примили југословенског бившег народног посланика у аудијенцију. Међутим, у оквиру југословенско-турских дипломатских активности, сматрамо да смо указали на довољно чињеница у погледу следећег закључка. Од потписивања мировног уговора 1925, иако су односи између две државе били коректни, појединачни дипломатски кораци били су другачије вредновани у складу са постојећим спољнополитичким плановима. Неузвраћање званичне посете југословенских министара иностраних послова, одуговлачење са слањем нових дипломатских представника или премештањем седишта посланстава различито су тумачени у Београду и Анкари. Турска влада је годинама чекла да Момчило Нинчић или Војислав Маринковић својим доласком укажу поштовање према Турској, макар и у куртоазној форми. Одлагање премештања дипломатског представништва из Истамбула у Анкару Турци су доживљавали као сврставање своје државе у друго-разредне факторе у југословенској спољној политици. Са друге стране, југословенска влада је подредила своје односе са балканским државама подршци Велике Британије за прецизизацију дефинисање односа са Италијом, као и свом ставу према СССР-у. Одуговлачење са одређивањем и слањем новог посланика у Београд није могло да буде схваћено са позиција турске осетљивости. Тиме се отварао могућност и различитим вредновањима одабира средстава и канала комуникације између Југославије и Турске. Отежавајућа околност било је одсуство кључних људи који су управљали југословенским Министарством иностраних дела у тренутку када је Димитрије Димитријевић боравио у Турској, као и предисторија његових односа са Јевремом Тадићем. Посебна инстанца је била, можда, несвесно деградирање ауторитета Тефика Рушту-бега (на државном и међународном плану) тиме што није узвраћена званична посета министра иностраних дела, нити је одабран званични вид комуникације преко дипломатских представника, већ се југословенска држава определила за неформалну дипломатију. Сви аспекти овог питања су довели

до веома компликоване ситуације, током марта 1929, коју нису могли лако да објасне ни турско и југословенско министарство иностраних дела, ни Посланство у Истанбулу. Међутим, Турци су исказали велико стрпљење у чекању праве прилике за давање прецизног одговора, новембра 1930, у погледу државног нивоа, спољнополитичке и дипломатске димензије поруке. Пруживши опште информације посланику Љубомиру Нешићу и шефу делегације Лазару Марковићу, Тефик Рушту-бег је својим необичним одабиром изасланика у личности Димитрија Димитријевића дао потпуни одговор турске владе у погледу њене спољне политике, али и начина на који може да комуницира са Југославијом.

Овај случај уједно омогућује и добар увид у основне разлике између међудржавних односа и комуникације. Иако спољна политика одређује основне оквире, концепције и конкретније циљеве, дипломатија је средство које би требало да омогући спровођење зацртаних планова. Међутим, потребно је подробно познавати свог саговорника. Постојећим нивоом односа између Југославије и Турске током 20-их година, две државе су узајамно биле ускрећене за прецизније информације о актуелним дешавањима значајним за међусобно разумевање. Да ли је Краљевина СХС познавала нову турску републику уколико је добијала информације из Истанбула о развоју државне политике и ставовима њених руководилаца у Анкари? Да ли су турски државници заиста могли да схвате значај Димитрија Димитријевића уколико су у њему видели само бившег народног посланика и публицисту? Своје ставове су изграђивали на делимично доступним информацијама. На тим основама су и поредили долазак Димитрија Димитријевића у Турску, марта 1929, са боравком Војислава Маринковића у Бугарској крајем 1924. године. Стадијум југословенско-турских односа 1929. и 1930, међусобно недовољно познавање и неразумевање, занемаривање фактора који су били битни за статус и престиж једне државе или личности, погрешне процене или намерна лоша тумачења појединих активности су довели до раскорака између жеља две владе и начина за које су се определиле да постигну своје циљеве.

Summary

Srđan Mičić

Unkown Facts About the Visit of Dimitrije Dimitrijević to Turkey in March 1929

Key words: *foreign policy, diplomacy, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia, Turkey*

It is not possible to establish all relevant facts concerning the mission of Dimitrije Dimitrijević on the basis of available archive documents. Further research in Turkish archives would probably provide a better insight into topics that were discussed in March 1929 and explain reasons why the highest statesmen did not receive him in audience. Nonetheless, it is possible to draw a conclusion based on above presented facts on Yugoslav-Turkish diplomatic activities. Since the ratification of the Peace Treaty in 1925, although bilateral relations were correct certain diplomatic activity was assessed differently which corresponded to each country's foreign policy. The Turkish government was expecting a return a visit of the Yugoslav foreign affairs minister, even a courtesy visit, and the Yugoslav postponement of Legation relocation from Istanbul to Ankara was appraised as a qualification of their state being rated as secondary factor in Yugoslav foreign policy. On the other hand, the Yugoslav government subordinated relations with other Balkan countries on account of British support in defining more precise relations with Italy and Yugoslav position toward U.S.S.R. Hence, the Yugoslav government could not understand the Turkish delay in appointing a new plenipotentiary minister in Belgrade from the point of view of Turkish sensitiveness. These differences created circumstances for different assessments in selecting recourses and channels of communications between Yugoslavia and Turkey. An aggravating circumstance in the particular case of Dimitrije Dimitrijević's visit to Turkey was the absence of key figures from the Yugoslav Ministry of Foreign Affairs as well as previous disagreements between Dimitrije Dimitrijević and Jevrem Tadić. Specific instance was perhaps the unconscious downgrading of Tevfik Rüştü bey's authority, on a state and international level, by not returning the official visit of the Turkish Minister of Foreign Affairs or not selecting an official form of communication through diplomatic representatives - the Yugoslav government opted for informal diplomacy. All aspects of this issue led to a very complicated situation in March 1929 which could not easily be explained neither by Turkish and Yugoslav ministries of Foreign Affairs nor by the Yugoslav Legation in Istanbul. Nonetheless, the

Turkish government patiently waited for an opportunity to give a precise answer in November 1930 with respect to the state level, foreign policy and diplomatic dimension of the message. Tevfik Rüşdü bey gave a complete answer of the Turkish government by providing general information to plenipotentiary minister Ljubomir Nešić and to the head of delegation Lazar Marković with an unusual choice of an emissary personated in Dimitrije Dimitrijević.

This case study gives a good insight into the fundamental differences between inter-state relations and communications. Although foreign policy defines basic framework, concepts and specific objectives, diplomacy is a tool supposed to allow implementation of defined plans. However, it is necessary to have a good knowledge of one's interlocutor. Due to the level of existing relations between Yugoslavia and Turkey in the 1920s, the two countries were deprived of accurate information of current events important for mutual understanding. Was the Kingdom of S.C.S. able to understand the new Turkish republic while receiving information from Istanbul on the development of state policy and stands of its leaders in Ankara? Could Turkish statesmen really understood the importance of Dimitrije Dimitrijević if they saw him only as former MP and publicist? Both were building their respective stands on partially available information. Thus, the Turkish government compared Dimitrijević's trip to Turkey in March 1929 with the stay of Vojislav Marinković in Bulgaria in late 1924. Stadium of Yugoslav-Turkish relations during 1929-1930, mutual lack of knowledge and misunderstandings, neglect of important factors important for the status and prestige of a state or a person, incorrect assessments or deliberate poor interpretations of certain activities led to divergence between the goals of two foreign policies and choice of means which were made by two governments.

ГРАЋА
Sources

Др Раде РИСТАНОВИЋ

ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ ОДЕЉЕЊА СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ О СУЗБИЈАЊУ ДЕЛАТНОСТИ КОМУНИСТИЧКОГ ПОКРЕТА ОТПОРА У БЕОГРАДУ ТОКОМ 1941.

Апстракт: Документ који овом приликом објављујемо представља извештај Одељења специјалне полиције Управе града Београда о раду припадника овог одељења на сузбијању делатности комунистичког покрета отпора у Београду током 1941. Извештај се чува међу списима Историјског архива Београда, а похрањен је у фонду Управа града Београда, Одељење специјалне полиције и није до сада објављиван.¹

Кључне речи: Србија, Београд, Други светски рат, колаборација, Одељење специјалне полиције, IV одсек, комунистички илегалци

Примарни циљ илегалне Комунистичке партије Југославије (КПЈ), у предратном периоду, био је подизање револуције, преузимање власти и образовање државног уређења по совјетском обрасцу, што је утицало на то да комунисти буду третирани као „дефективистички елемент“ и да један од најважнијих сегмената рада полицијских органа Краљевине буде борба против комунизма.² Четврти одсек Одељења опште полиције Управе града Београда (УГБ)³ био је носилац антикомунистичке борбе на територији главног града и орган чији су службеници били најбољи познаваоци организационе структуре, кадрова и метода рада КПЈ. Београдски полицајци упуслени на овом задатку константно су пратили активност и формирали картотеку познатих комуниста, убацивали поверенике, вршили претресе, а често, у жељи да дођу до признања, примењивали су и прекомерну силу. Наведене

1 Историјски архив Београда (даље: ИАБ), Управа града Београда (даље: УГБ), Одељење специјалне полиције (даље: СП), IV-107.

2 Коста Николић, *Бољшевизација Комунистичке партије Југославије 1919–1929. Историјске последице*, Београд, 1990, стр. 87.

3 Поделом земље на бановине 1929. и Уредбом о устројству и делокругу рада Управе града Београда из јануара 1930, одређено је да општине Београда, Панчева и Земуна чине посебну управну целину под надзором УГБ-а. На челу УГБ-а налазио се управник, а њена функција била је вршење опште-управне и државне-полицијске власти. Бранислав Божовић, *Београд између два светска рата. Управа града Београда 1918–1941*, Београд, 1995, стр. 158–163.

мере су доводиле до провала у партијским и скојевским организацијама, почевши од ћелија до врха КПЈ, али и до спорадичних оружаних обрачуна између полиције и фанатизованих комуниста.⁴ Овај „подземни рат“ између комуниста и полиције прекинули су априлски догађаји 1941. У краткотрајном рату нестала је Краљевина Југославија, а њена територија подељена је између Немачке и њених савезника. Умањена територија Србије стављена је под немачку окупациону управу, а Београд је постао центар окупационе управе.

Без обзира на наведене околности, КПЈ је наставила свој рад. У периоду од априла до јуна 1941. београдски комунисти поново су повезали редове покидане у Априлском рату и организациону структуру прилагодили новонасталим условима. Успостављен је Месни комитет (МК) КПЈ за Београд и МК СКОЈ-а за Београд. Београдски комунисти су са струковне поделе прешли, у потпуности, на територијалну – образовано је седам партијских и скојевских рејона. Обновљен је и рад техничког апарата и Црвене помоћи.⁵

Однос београдских комуниста према окупатору и колаборационистима у првим месецима окупације био је у складу са тренутном политичком платформом КПЈ према којој је Други светски рат окарактерисан као империјалистички. Један од првих задатака комунистичких илегалца под окупацијом био је растурање Првوماјског прогласа, као и прогласа упућеног окупационим војницима. Наведене прогласе београдски илегалци убацивали су у објекте које је заузео немачки окупатор.⁶

Од напада Немачке на Совјетски Савез 22. јуна 1941, КПЈ је била на линији окупљања свих снага спремних да се боре против окупатора под водством КПЈ. Од комуниста је тражено да изводе акције које би наносиле штету и парализовале функционисање окупационог и колаборационистичког апарата. Београдски илегалци од овог периода до септембра исте године изводе, према нашем истраживању, укупно 62 најразличитије акције.⁷

Репресија окупатора натерала је КПЈ у Београду да од септембра 1941. промени облик борбе. Нов модел пронађен је у извршавању атентата на окупаторске и колаборационистичке органе и званичнике, те поверенике полиције. Сви рејонски активисти добијају директиву да формирају ударне групе. Замишљено је да се ове јединице састоје од два до четири члана, са задатком да врше ликвидације и разоружавају немачке и колаборационистич-

4 Ивана Добривојевић, *Државна репресија у доба диктатуре краља Александра 1929–1935*, Београд, 2006, стр. 259–260.

5 Раде Ристановић, *Акције комунистичких илеглаца у Београду 1941–1942*, Београд, 2013, стр. 67–80.

6 Раде Ристановић, *н. д.*, стр. 78, 79.

7 Најчешће су спровођене акције паљења новина, моторних возила, пресецања телекомуникационих линија и оружаних напада на војнике и полицијске органе: Раде Ристановић, *н. д.*, стр. 243.

ке војнике. Од септембра до краја 1941. изведено је 15 акција оваквог карактера.⁸

Пљачке које су се појавиле одмах по априлском бомбадовању и тежња окупатора да, због похода на Исток, на окупираном подручју држи што мањи број војника, створили су београдским полицајцима могућност да брзо пронађу „новог послодавца“. Једна од првих наредби немачког окупатора у Београду била је да „државне и општинске власти, полиција и школа“ наставе да раде јер ће „тима служити сопственом становништву“.⁹ Указом фелдкоманданта Фон Кајзенберга од 21. априла Драгомир Драги Јовановић постављен је за изванредног комесара Београда.¹⁰ Према Јовановићевој „Наредби о устројству и делокругу полиције у Београду“ од 25. априла, овај полицијски орган преузео је делокруг рада предратне УГБ тј. био је врховни управно-полицијски орган на територији Београда. Како на то указује публициста Бранислав Божовић, у складу са новим условима под окупацијом, извршене су и одређене измене „у погледу организације и делокруга рада: спајање организационих и радних јединица, изостављање неких послова из ранијег делокруга рада“.¹¹ Једна од промена било је преименовање предратног Одељења опште полиције у Одељење специјалне полиције, у чију надлежност су ушли „сви послови из полицијског делокруга нарочито наређених, а углавном из области делокруга бившег одељења опште полиције, раније Управе града Београда“.¹² По овом принципу, београдска полиција је функционисала до 9. маја, када је новообразовани Савет коме-

8 Исто, стр. 186–216.

9 Општинске новине, бр. 12, 24. 4. 1941, стр. 2.

10 Драгомир Јовановић је рођен 1902. у Пожаревцу. Завршио је Правни факултет. Почетно полицијско искуство стицао је у београдским *квартовима* и на поверљивим пословима у краљевом двору и Народној скупштини. Зенит у предратној каријери је доживео именовањем за шефа Одељења опште полиције. У два наврата је умало остао без службе. По окупацији, осим функције управника града, обављао је дужност председника београдске општине и шефа Српске државне безбедности. Напустио је Србију у октобру 1944, а југословенским властима изручен у априлу 1945. Осуђен је пред Војним већем Врховног суда 15. јула 1946. на смртну казну. Бранислав Божовић, *Управа и управници града Београда (1939–1944)*, Београд, 2011, стр. 334–340.

11 Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Београд, 2003, стр. 14.

12 Овој промени „кумовао“ је Драги Јовановић, који је по завршетку рата пред иследницима Озне изјавио да је ово била „чисто техничка измена“ јер „појам Општа полиција није одговарао структури самог одељења“. Као ни иследници Озне, ни ми нисмо спремни да поверујемо Јовановићу и по овом питању сагласни смо са једним од његових сарадника Сергијем Голубјевом. Овај руски емигрант разлоге за преименовање видео је у жељи окупатора и колаборациониста да овом делу београдске полиције на самом почетку окупације дају „специјални значај“. Општинске новине, бр. 13, 5. 4. 1941, 2; Војни архив (даље: ВА), Недићева архива (даље: Нда), ф. 7, д. 19; ИАБ, предмет Сергија Голубјева, 4224/МГ–626, 31.

сара донео одлуку о обнављању УГБ. „Сузбијање комунистичке акције и пропаганде“ поверено је људима који су и пре рата радили по „овој линији“, Божидару Бошку Бећаревићу,¹³ Радосаву Грујичићу, Браниславу Божићу и Стевану Штерићу.¹⁴ Коначну организациону форму Одељење специјалне полиције добило је 20. октобра 1941. усвајањем „Правилника о организацији и раду Одељења специјалне полиције“. Према овом правилнику званично је формиран „IV одсек за сузбијање комунистичке делатности“, који се састојао из четири реферата: први је био задужен да сузбија пропаганду, саботаже и „терористичке“ акције и врши надзор над затворском управом; други је имао задатак да врши надзор над средњошколцима, студентима и интелектуалцима, те проучава организациону структуру КПЈ; трећи је контролисао раднике и приватне намештенике; четврти је водио евиденцију притвореника одсека.¹⁵

Делатност овог одсека, до 22. јуна, била је у складу са политиком окупатора чија је суштина била праћење рада КПЈ, али не и хапшење њених припадника како не би биле угрожене припреме за напад на СССР. Најбољу потврду ове тезе добијамо анализом периодичних извештаја Одељења специјалне полиције од 12. маја до 10. јуна 1941. из којих се види да су београдски полицијаци пратили рад комуниста на територији УГБ, али нису предузимали мере којим би га ометале.¹⁶

Однос према комунистима измениће се из корена по отпочињању операције „Барбароса“. Прва хапшења уследила су 22. јуна када је у Београду ухапшено 161 лице, у чему су суделовали и службеници Одељења специјалне полиције.¹⁷ Од

13 Божидар Бећаревић (1910 – после 1950) рођен је у Десимировцу поред Крагујевца. Отпочео је своју полицијску каријеру 1932. Био је шеф Политичког одељења полиције у Крагујевцу, помоћник комесара пограничне полиције у Коториби. У мају 1940. прелази на рад у београдску полицију у IV одсек, где је, у кратком временском периоду, напредовао од референта до вршиоца дужности шефа одсека. По окончању Априлског рата, јавља се на дужност у УГБ. После смене Николе Губјарева именован је за шефа IV одсека и на овом положају остаје све до 4. октобра 1944, када је побегао из земље. На иницијативу југословенских власти, савезници га испоручују 1946. у Југославију, где му је пред Окружним судом у Београду, 1949, изречена смртна казна. Симо Џ. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944. Лексикон личности. Слика једне забрањене епохе*, Београд, 2009, стр. 57.

14 Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, стр. 437.

15 Исто, стр. 452.

16 ИАБ, УГБ, СП, к. 589.

17 Овде је потребно нагласити да постоје неслагања у извештајима колаборационистичке и немачке полиције око броја ухапшених. Одељење специјалне полиције у свом годишњем извештају за 1941, који овом приликом објављујемо, наводи да је само у прва три дана, 22, 23. и 24. јуна, ухапшено 198 лица, док немачки извештај од 3. јула 1941. помиње 161 лице. Предност смо дали документу који је хронолошки ближи догађају, што не мора да значи да податак Специјалне полиције није тачан и да је можда, како наводи Бранислав Божовић, грешку у сабирању ухапшених начинио окупатор. ИАБ, УГБ, СП,

овог периода IV одсек представља главни ослонац окупационог система у борби против комунистичког покрета отпора и у овом домену његови службеници су, без сваке сумње, превазишли своје нацистичке „послодавце“.

Само у прве две године окупације, кроз истражни поступак овог одсека прошло је 8.440 лица. Према подацима сачуваних књига евиденције концентрационог логора на Бањици, УГБ је, од оснивања до распуштања овог логора, упутила у њега 4.456 особа, од чега је највише њих проследио IV одсек. Од лета 1942. службеници овог одсека учествују и у категоризацији конфинираних лица на Бањици, чиме, поред истражних, преузимају и ингеренције судских органа. Као резултат рада Божицара Бећаревића и његових колега дошло је и до неколико великих „провала“ београдске комунистичке организације у којима је ухапшено на десетине руководилаца, које су паралисале рад и приморавале на поновно повезивање редова КПЈ.¹⁸

Кључ „успеха“ за наведене резултате крије се у самим методама рада IV одсека. Службеници овог одељења вршили су константан надзор над радницима, службеницима, студентима, ђацима и осталим житељима главног града. Београдским улицама кружила је патролна служба и хапсила комунисте. Чиновници овог одељења су имали бројне поверенике преко којих су продирали у комунистичку организацију. Пре рата употреба физичке силе приликом ислеђивања била је једна од негативних појава која је приписивана припадницима IV одсека – током Другог светског рата попримила је још веће размере. Примењивање најразличитијих видова психичке и физичке тортуре било је саставни део ислеђивања, а било је случајева да су због примене оваквог „специјалног поступка“ поједини ухапшени преминули.¹⁹

Са остатком Недићеве владе у октобру 1944. побегла је и већина чиновника IV одсека. Победом антифашистичке коалиције, ослобођењем Југославије и доласком КПЈ на власт створили су се предуслови за процесуирање ратних злочинаца. На ред су дошли и службеници овог одсека. Како наводи Бранислав Божовић, Државна комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача прикупила је обиман доказни материјал, али овај труд се показао као узалудан, јер већина кључних органа овог одсека није осетила „руку правде“.²⁰

IV-107; Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године*, стр. 179.

18 Више о овој теми: Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941-1944; Београд у рату и револуцији 1941-1945*, I, II, Београд, 1984; *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica 1941-1944*, priredili Evica Micković, Milena Radojčić, I, Beograd, 2009.

19 Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941-1944*, стр. 327, 328, 387-403.

20 Процесуиран је Божицар Бећаревић и неколицина чиновника и агената.

Вођење прецизне евиденције од есенцијалног је значаја за функционисање сваке политичке полиције. Службеници IV одсека педантно су водили предметна, лична и тематска досијеа, састављали извештаје, вршили преписке итд. Део ове архиве запленила је у Бечу Црвена армија и предала југословенским званичницима. Садржај саме грађе није био компатибилан са матрицом комунистичког режима према којој је народноослободилачка борба приказивана као непогрешива, а већина палих бораца као надљуди који одолевају свим методама тортуре и пред иследницима остају неми. Из наведених разлога овај материјал остао је дуго „под кључем“, те је писање о раду Одељења специјалне полиције било готово немогуће.²¹ До промена долази деведесетих година, отварањем овог фонда и објављивањем књига Бранислава Божовића *Београд између два светска рата, Београд под комесарском управом 1941, Специјална полиција у Београду 1941–1944.* и *Страдање Јевреја у Београду 1941–1944*, које су знатно испуниле ову историографску празнину. И поред радова овог аутора, који су пре свега у хеуристичком погледу беспрекорно утемељени, ова тема далеко је од истражене. Реконструкција делатности IV одсека на осталим деловима окупиране Србије, биографије њених службеника, те систематско објављивање грађе овог одсека, чине нам се као најважнији правци ка којима наша историографија треба да усмери даља истраживања како би се ова тема што боље сагледала. Годишњи извештај који овом приликом објављујемо коришћен је у историографској реконструкцији рада Одељења специјалне полиције у наведеним монографијама Бранислава Божовића, али према нашем сазнању није до сада објављиван у целости. Извештај није потписан, у једном његовом делу аутор наводи: „кроз затвор Управе града Београда прошло је укупно 2.975 лица по разним политичким-дефетистичко комунистичким деликтима и то од 18 априла 1941 год., када сам као Управник града преузео дужност“, што јасно указује да је његов аутор управник града Београда Драгомир Драги Јовановић.²²

Остали службеници IV одсека успели су да искористе конфузно послератно време и продуже живот у иностранству. Исто, стр. 305–322.

- 21 Највећи део овог материјала (око 57 дужних метара) налазио се на „чувању“, али и у оперативној употреби код Републичког секретаријата за унутрашње послове све до 1968, када је предат Историјском архиву Београда. Градски архив омогућио је увид у ову грађу свим истраживачима тек деведесетих година. Део досијеа Одељења специјалне полиције похрањен је и у Војном архиву, Архиву Србије и Архиву Југославије.
- 22 ИАБ, УГБ, СП, IV–107.

УПРАВА ГРАДА БЕОГРАДА
Одељење специјалне полиције
Стр. Пов. II Бр. 35
4. јануар 1942. године

ПРЕДМЕТ: Годишњи извештај о развоју комунистичке акције у Београду и постигнутим успесима у сузбијању ове.

У горњем предмету част ми је поднети следећи извештај:

Да би се правилно оценила јака комунистичка акција у нашој земљи после слома Југославије, потребно је бар за две године уназад бацити поглед на развој овог илегалног покрета, у ком периоду су се одиграли догађаји од провразредног значаја по тај развој и то не само у нашој земљи, већ и на читавом Балкану уопште, што је у узрочној вези са догађајима код нас.

После многобројних провала комунистичке организације у нашој земљи у периоду од 1931–1935, уследио је VII Конгрес Коминтерне, у августа 1935, на коме су донете значајне одлуке, засноване највећим делом на искуствима из погрешних тактика Ком. партија појединих земаља, као Секција Коминтерне. Као што је познато, овај конгрес предвидео је одступање од бољшевичке линије у многоме, од чега се раније није смело отступити и прилагођавању политичке линије и пропаганде локалним потребама појединих земаља или крајева, а као најважније предвидео је масован рад и „политичко обухватање маса“.²³

Наша Ком. партија издала је у вези са овим читав низ илегалних брошура, којима су дата тумачења одлука VII Конгреса и најдетаљнија упутства за њихово прорађивање и практично примењивање. Међутим, добро организована обавештајна служба Управе града Београда и појединих полицијских власти у земљи у то доба, довела је до нових великих провала у периоду 1935–1938. Партијска илегална штампа правдајући многе неуспехе (покушај пребацивања добровољаца за Шпанију са бродом код Боке Которске, провала велике крагујевачке групе, провала црногорске групе, откривање Покрајинског Комитета за Србију и др.), истицала је слабо познавање теорије марксизма-лењинизма и нарочито се окомила на неспособност својих чланова за практично примењивање ове теорије, која се до тог доба углавном црпела из дела не лако разумљивих ни за интелектуалце, а камоли

23 Седми конгрес Коминтерне одржан је у Москви у периоду од 25. јула до 21. августа 1935. На њему је фашизам оцењен као највећа „опасност за раднички покрет“, донета је одлука да се напусти дотадашња „секташка оријентација комунистичког покрета“ и организује један широки антифашистички покрет. Нови курс Коминтерне донео је и заокрет у политици КПЈ. Врх КПЈ формулисао је нову политичку платформу чија је суштина била да се образује антифашистички народни фронт, али и напусти политика разбијања Југославије. *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд, 1985, стр. 130; Branislav Gligorijević, *Kominternu jugoslovensko i srpsko pitanje*, Београд, 1992, стр. 321.

за радничке слојеве нашег народа, као главне носиоце ове идеологије. У време пада и разлаза у вођству КПЈ, а следствено томе и покушају прво са ликвидацијом Савеза комунистичке омладине Југославије, а затим и покушаја са ликвидацијом саме партије као илегалне организације, те легализовањем ове под видом Странке радног народа.

Међутим све више истицање политичког престижа СССР-а у међународном политичком животу, и поред краха совјетске политике у Шпанији, било је повод да се унутрашње прилике у нашој компартији скоро потпуно среде, из вођства искључе извесна лица и направи план за реорганизацију целокупног рада код нас у духу одлука VII Конгреса Коминтерне. Тако на једној страни стваране су чврсте илегалне организације, а на другој видео се масован политички рад и кроз штампу и кроз синдикалне организације, као и у многим другим видовима. У 1938 години у Москви су на нашем језику издата Лењина дела, у специјалној редакцији намењеној пропаганди, која се путем поште и другим каналима пребацивала у нашу земљу. Градиво из ових књига, и ако специјално подешено, било је и сувише обимно и тешко схватљиво, а Коминтерна је преко својих агената форсирала идеолошко изграђивање кадрова знатно бржим темпом, тако да предстојећи међународни догађаји не би изненадили компартије појединих земаља.

У 1939 години код нас се рад знатно појачава. Одмах пада поновно организовање СКОЈ-а.²⁴ Специјални пропагандни одбор у ово доба (август 1939) у Москви издаје Историју Савеза Комунистичке партије (Бољшевика) на српском, хрватском и словеначком језику. Градиво у овој књизи је у ствари специјално пропагандно градиво припремљено за обучавање и идеолошко изграђивање кадрова. Убрзо се приступа разрађивању овог градива, те проучавању на састанцима партијских организација, које су тумачили политички зрели људи (студенти и осуђивани комунисти) сваки на свој начин. Практично пак, показало се, да се није могло много постићи, јер предавачи нису били у стању да ову теорију лако пренесу на организацију у оном обиму и са резултатом који је партија очекивала.

Увиђајући ово, партија је још на самом почетку 1940 године, организовала проучавање овог градива на врло широкој основи, ван партијских организација, код т.зв. симпартизерских група, стварајући „просветне групе“ од дипломираних филозофа и правника, које су после организоване у партију. Упоредо са овим стварају се и т.зв. „књижевни одбори“ који су припрема-

24 У периоду од 1937. до 1939. долази до обнове, реорганизације и промене метода рада СКОЈ-а. Како указује историчар Мирољуб Васић, образовано је ново руководство од централног до месног, које се борило против „уских и затворених ћелија комунистичке омладине“, већа пажња посвећена је раду међу „радничком омладином“, а све то у циљу „стварања актива СКОЈ-а као револуционарних језгара омладинског покрета“. *Mirosljub Vasić, Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929–1941*, Beograd, 1977, str. 479–485.

ли, издавали и штампали специјалну пропаганду литературу, а на чијим састанцима се такође проучавала Историја СКП/С. Како се ипак показало да проучавање овог градива и преношење на организације не иде у жељеном правцу, партија је половином 1940 године формирала специјалне курсеве за инструкторе. Било је три врсте свих курсева: централни, реонски и јединични. На Централном курсу који је организовао и био главни предавач Моша Пијаде, припремани су предавачи за реонске курсеве, а затим на овим инструктори за јединичне итд.²⁵

Већ саме политичке прилике у нашој земљи, нарочито после споразума са Хрватима, омогућиле су развој комунизма у пуној мери. Стваране су професионалне организације – јединице (сктруковне) по градовима, а исто тако формиране су и јединице по селима, (Западна Србија, Далмација, Босна, Војводина).

У другој половини 1940 године, благодарећи режиму који је добрим делом саботирао настојања полиције на сузбијању комунизма, у читавој земљи одржане су годишње конференције свих Покрајинских комитета, затим годишња конференција Комунистичке партије Хрватске и Комунистичке партије Словеначке. Као најважнији пак долази пред крај 1940 године V Земаљска конференција СКОЈ-а и VI Земаљска конференција КПЈ.²⁶ Из објављених извора са појединих конференција могло се видети да је партија на формирању организација код радничких и интелектуалних слојева по градовима постигла врло добре резултате, а да је нарочито много постигнуто у раду са омладином. Главни недостатци у раду истицају су у неуспеху на формирању организација на селу и војсци, те су у том правцу издата посебна упутства за даљи рад.

Јачина комунистичког покрета у нашој земљи и успех, који је илегална штампа истакла у свим резолуцијама, видео се већ и

25 Моше Пијаде је рођен 4. јануара 1890. у Београду, где је стекао основно и средње образовање. У периоду од 1906. до 1910. студирао је сликарство у Паризу. Члан КПЈ постао је 1920. године, од када игра активну улогу у комунистичком покрету, а посебно у његовим гласилима. Ухапшен је 1925. и осуђен на 12 година робије. У затвору наставља револуционарну активност, организује илегалне школе за комунисте, преводи комунистичку литературу итд. Казна му је продужена 1934. на две године, а на слободу је пуштен 1939. За члана ЦК КПЈ изабран је на V земаљској конференцији 1939. Током Другог светског рата учествовао у доношењу најважнијих одлука као што су образовање народноослободилачких одбора, доношењу Фочанских прописа, стварању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и др. По окончању Другог светског рата обављао је бројне функције: посланика Савезне народне скупштине, потпредседника Савезног извршног већа и др. Проглашен је за народног хероја Југославије 1953. Преминуо је у Паризу 15. марта 1957. *Narodni heroji Jugoslavije*, Beograd, 1982, str. 371–373.

26 Потребно је указати да је аутор извештаја погрешно навео да је 1940. одржана V земаљска конференција СКОЈ-а и VI земаљска конференција КПЈ. У Загребу је 8. и 9. септембра 1940. одржана VI земаљска конференција СКОЈ-а, а од 19. до 23. октобра исте године у околини Загреба одржана је V земаљска конференција КПЈ. *Miroљub Vasić, n. d., str. 661; Историја савеза комуниста Југославије*, стр. 170.

у томе, што су бар у Београду скоро свакодневно откриване разне организације чији је рад био заснован на широј основи. У таквој ситуацији затекао је земљу 27 марта 1941 године, кога дана је одржана седница потпуног Централног комитета КПЈ у Београду и успостављена веза са тадањом владом посредством министара Будисављевића и Чубриловића. Снага комунистичког покрета у Београду у многобројним демонстацијама и другим акцијама изражена је 26, 27 и 28 марта скоро до максимума, а због веза између партије и владе нису се могле предузети никакве мере противу најеминентнијих претставника КПЈ из целе земље, који су се тих дана нашли у Београду.

Објава рата од стране Немачке и бомбардовање Београда затекли су према томе многе важне комунисте у Београду, који су услед овога добрим делом отишли у унутрашњост ради пријављивања својим командама, јер је партија издала наређења, да се имају борити, без обзира на тадањи став и однос између Немачке и СССР-а. После капитулације у Београду су виђени многи комунистички прваци, осуђивани комунисти и компромитована лица. Међутим од стране окупаторских власти у Београду нису издата специјална наређења за хапшење ових лица, које је било апсолутно могуће извести, јер су се она тако рећи слободно шетали по Београду. С друге стране органи Управе града били су ненаоружани и према томе неспособни за предузимање ма какве озбиљније акције противу комуниста по својој иницијативи тако, да је 22 јуна, приликом објаве рата између СССР-а и Немачке, констатовано да су многи од ових лица, обавештена о постојећим догађајима, још 20 и 21 јуна напустила Београд и отишла у унутрашњост земље, где су затим формирали партизанске одреде.

И ако са врло ограниченим бројем својих органа, који су поред професионалне спреме били и идеолошки изграђени и спремни за борбу против комунизма, и ако без најосновнијих потреба – оружје, затвор, материјалне прилике и др. – Управа града приступила је рационалном чишћењу Београда од комуниста и у том правцу постигла је завидне резултате, који су обзиром на околности под којим је служба обављана, задовољавајући у сваком погледу.

Тако приликом прве рације на дане 22, 23 и 24 јуна ухапшено је укупно 198 лица, познатих комуниста, од којих 64 судом осуђиваних, 69 оптуживаних, 47 кажњаваних више пута због комунистичко-политичких акција и 18 истакнутих интелектуалних комунистичких првака и књижевника. Током даљих акција противу комуниста у самом Београду и најближој околини, Управа града је током 1941 године закључно са 31 децембром постигла следеће резултате:

Кроз затвор Управе града Београда прошло је укупно 2.975 лица по разним политичким-дефетистичко комунистичким деликтима и то од 18 априла 1941 год., када сам као Управник града преузео дужност.

I.- Упућено у логор укупно 510 лица, у који број спада:	
1.- Шпанских добровољаца	12
2.- Осуђиваних комуниста	104
3.- Суду оптуживаних комуниста	172
4.- полицијски кажњаваних и раније конфинираних	56
5.- комунистичких курира из унутрашњости	6
6.- ново откривених чланова партије	160
Сва ова лица су највећим делом стрељана.	
II.- Ново откривени чланови који нису превођени у логор већ ликвидирани из самог затвора:	
1.- Умрли-извршили самоубиство	5
2.- стрељаних из затвора	112
3.- побегло из затвора	11
III.- Убијено на терену:	
1.- Приликом покушаја бегства	4
2.- у нападу - сукоба са органима	2
IV.- У затвору се на дан 31 децембра 1941 године налазило:	
1.- Лица са утврђеним чланством у партији	32
2.- под истрагом као комуниста са још неутврђеном улогом у покрету	47
V.- Откривено и похватано конструктора паклених машина и заплењен материјал код њих и њихових сарадника:	
1.- конструктора мушких	3
2.- конструктора женских	
3.- помагача мушких	2
4.- помагача женских	3
Сва ова лица су стрељана. ²⁷	
VI.- Откривено атентатора на немачку војску и полицијске органе и то:	
1.- Ухапшено и стрељано	2 ²⁸
2.- откривено а налазе се у бегству	3

27 Почетком јула 1941, у експлозији до које је дошло услед, по свему судећи, лошег руковања експлозивом, повређен је Мате Видаковић. Полиција је ухапсила Видаковића, Даницу Цветковић и њену мајку Јелену. Крајем јула и почетком августа, догодиле су се још две експлозије у Београду, сличног карактера. Полиција је ухапсила и стрељала учеснике: Јована Божовића, Стевана Јанковића, Лазара Симића и Рахелу Барух. Постоје озбиљне индиције да су наведена лица, као и Видаковић, била део пункта Коминтерне. *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, стр. 158, 159; Венцеслав Глишић, *Досије о Благоју Нешковићу*, Београд, 2011, стр. 31–32.

28 Ухапшени су 15. августа скојевац Милорад Покрајац, који је покушао да изведе атентат на немачког наредника Лапа, и члан КПЈ Јован Јанковић, један од атентатора који су покушали да убију агента Одељења специјалне полиције Животу Јеремића. Биографије Покрајца и Јовановића видети у: Раде Ристановић, *н. д.*, стр. 161–164, 168.

VII.- Откривено важнијих дела саботаже 17, од којих су:

1.- Расветљене и похватани починиоци за	10 случајева
2.- откривени починиоци у бекству	2
3.- неоткривени починиоци за	5

Лица ухаваћена као саботери су стрељана.

VIII.- откривено дело саботаже мањег значаја са највећим делом похватаних починиоца 11 случајева.

IX.- Пронађено оружје и експлозив:

- 1.- Пушака у три случаја
- 2.- револвер у 9 случајева
- 3.- експлозив у пет случајева
- 4.- бомбе у четири случаја

X.- Откривене партијске јединице и виши форуми:

A) У ПАРТИЈИ

- 1.- Неоформљених група:
- а) интелектуалаца
- б) радника
- в) приватних намештеника
- 2.- Откривене јединице- ћелије:
- а) интелектуалаца
- б) радника:

3

3

2

4

столарска ћелија 4,
металских радника 3,
обућарских радника 4,
обалских радника 3,
графичких радника 3,
бербера 3,
кројачких радника 7.

Укупно ћелија 27.

в) приватних намештеника

4 ћелије

г) државних чиновника

7 ћелија

3.- Реонски комитет руководства:

- а) са похватаним свим члановима
- б) са делимично похватаним члановима

2

2

4.- Откривен је Месни комитет партије за Београд и похватани сви његови чланови од којих 5 живих, док је шести убијен у сукобу приликом хапшења. И ова петорица су затим стрељана.²⁹

5.- откривен је Покрајински комитет Партије за Србију, а ухапшен је само један његов члан, док су остали после провале одбегли

29 У склопу септембарске провале у Београду службеници Одељења специјалне полиције открили су и чланове МК КПЈ за Београд. Ухапшени су Милош Матијевић, Вукица Митровић, Ђуро Стругар, Лука Шунка и Душан Грубач, а приликом покушаја хапшења убијен је Давид Пајић. *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, Београд, 1984, стр. 242, 243.

у партизане и према писању дневне штампе од њих су двојица погинула.³⁰

Б) У САВЕЗУ КОМУНИСТИЧКЕ ОМЛАДИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

1.- Откривено актива - реонских руководстава пет са око 80 чланова од којих је две трећине ухапшено и стрељано, док су остали натерани у бегство.

2.- Откривен је Месни Комитет Ској-а, са укупно 7 чланова, од којих су 4 ухапшена и стрељана а 3 у бекству.³¹

3.- Откривен је Покрајински Комитет СКОЈ-а за Србију, који је бројао пет чланова, од којих су два ухапшена, док се остали налазе у партизанима.

4.- Откривен је Централни Комитет СКОЈ-а и утврђена имена свих чланова, од којих су два ухапшена, док се остали налазе ван подручја Србије.³²

IX.- Ухапшен је један од чланова Покрајинског Комитета Партије за Војводину, који је дошао у Србију као делегат ради успостављања везе и договора за обједињавање терористичке акције на подручју Србије и Војводине.³³

XII.- Убиства и покушаји убиства органа било је и то:

1.- Успелих убиства	3
2.- Неуспелих	12

У вези са извршеном реорганизацијом у партији и Ској-у и преласком на терор, поред формирања партизанских одреда у земљи, који су били преко илегалних канала везани са руководством у Београду, током спроведених извиђаја против важнијих функционера не откривених партијских форума, утврђено је поред осталог и следеће:

1. - Спроведена је до максимума конспирација код свих партијских организација и форума;
2. - Одмах после рата на Истоку и преласка наше Пар-

30 Из извештаја Одељења специјалне полиције од 16. марта 1943. сазнајемо да се мисли на Милоша Матијевића. Матијевић је, према речима Благоја Нешковића, постао члан овог форума у првој половини септембра (ухапшен 28. септембра). Исто, стр. 33, 34; Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941-1944*, стр. 461.

31 Чланови МК СКОЈ-а били су Лука Шунка, Павле Лабат, Марија Рачки, Божидар Стаменковић и Марко Никежић. Полиција је до краја 1941. успела да ухапси све чланове МК СКОЈ-а осим Марка Никежића. ИАБ, УГБ СП – 182/13.

32 Службеници IV одсека ухапсили су и и стрељали Ратка Митровића и Јована Станисављевића. Милан Борковић, *Ској и омладински покрет у Србији 1941-1945*, Београд, 1970, стр. 54; Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941-1944*, стр. 465.

33 Као члана ПК КПЈ за Војводину Одељење специјалне полиције регистровало је Андрију Полгара, столарског радника и предратног члана ЦК КПЈ. Са сигуношћу се може тврдити да је Полгар ухапшен у јулу 1941, али не каква је била његова функција и улога у КПЈ пред само хапшење. Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941-1944*, стр. 460; *Београд у рату и револуцији 1941-1945*, стр. 156.

тије на терор, те формирања партизанских одреда, рачунајући на брзу контра офанзиву совјетске армије, Комунистичка партија Југославије издала је налог својим организацијама за формирање т.зв. „десетина“ од симпатизера и других незадовољника данашњег стања у земљи, које су имале да послуже као стални позадински кадар за преузимање власти у Београду у даном моменту. Било је случајева да је код извесних ћелија скоро сваки члан ћелије имао своју десетину коју је идеолошки изграђивао на бази „национално ослободилачке борбе“.

3. - У последње време, пошто није дошло до контра-офанзиве црвене армије, а у земљи партизанских одреда које су водили комунисти углавном разбијени, партија је почетком децембра месеца издала наређење својим организацијама да се формирају т.зв. „ударне тројке“, било од чланова партије било од симпатизера, којима је стављено у задатак да разоружавају руске добровољце, наше добровољце и припаднике српске оружане силе и полицијске органе. Специјално упутство издато је свим члановима организације да будно прате кретање агената политичке полиције, установљавају њихове станове преко некомпромитованих лица убијају их на zgodним местима. Ова служба организована је на тај начин што су чланови партије настојали да преко ухапшених па пуштених лица организују препознавање свих агената и њихову пратњу и проналажење станова. Несумњиво је утврђено да ове „ударне тројке“ уопште не располажу са оружјем, или располажу од случаја до случаја, па им је стављено у задатак да нађу сваки начин на који ће доћи до оружја. То би у једном случају било и разоружавање напред поменутих органа.

4. - „Ударним тројкама“ издата су наређења да немачке војнике не убијају, а исто тако и руске добровољце, у колико им се ови не буду одупрли и покушали да спрече задатак који би „ударна тројка“ имала да изврши, бојећи се одмазде над ухапшенима.

5. - По наређењу партије у Београду и свим местима земље формиран су т.зв. „народно ослободилачки фондови“, који воде специјално одређени одбори додељени месним и реонским Комитетима и партијским јединицама.³⁴ Чланови одбора при месним и реонским Комитетима морају увек бити чланови партије, у чију дужност овај рад спада као посебан сектор рада тога форума, док при јединицама и партијским и скојевским активима у ове одборе улазе непартијци, који су само повезани преко чланова Реонског руководства, који увек мора бити члан партије.

34 У предратном периоду подорганизација КПЈ под називом „Црвена помоћ“, имала је за задатак да сакупља прилоге и осталу материјалну помоћ за ухапшене комунисте. По окупацији Југославије ова организација је преименована у „Народни фонд“. У Београду је образован градски одбор „Народног фонда“ чији чланови су сакупљали новац, храну, одећу и осталу помоћ за потребе КПЈ. Раде Ристановић, *н. д.*, стр. 73.

6. - Утврђено је да партија располаже са огромним сумама новца, који се делом састоји у нештемблираним банкнотама, пошто је овај новац заплењен из општинских, јавних и државних каса као и приватних лица на подручју које су партизани држали у својим рукама. Промена овог новца врши се делом у новчаним заводима преко тамо намештених комуниста, а делом у Хрватској, у колико су ове новчанице још увек тамо у оптицају.

7. - Утврђено је да је успостављена добра веза између комуниста са подручја државе Хрватске, а исто тако и са комунистима са подручја Бугарске. Колико се до сада могло установити, ова се веза одржава преко избеглица и војних лица.

Поименично нисам изнео податке о похватаним лицима из појмљивих разлога, али ми је част напоменути да су спискови с напред именованим лицима сачињени и по жељи их могу поденти на увид.

Из напред исложеног види се, да су углавном сви партијски форуми почев од Реонског комитета па на више, како у Београду тако и у земљи разбијени и на тај начин је организовани јединствени рад Комунистичке партије, ако не потпуно онемогућен, оно у многоме отежан. Према најновијим обавештењима данас још увек постоји читав и неразбијен Оркужни комитет у Нишу и Крушевцу, који, како изледа, су делегирали поједине своје чланове да успоставе везу са партијским организацијама других места и настоје формирати Покрајински комитет за Србију, који у зимској сезони има за задатак да изврши реорганизацију целог покрета и тако припреми масе за нову борбу на пролеће, рачунајући на сигурну планску контра офназиву црвених армија.

Износећи предње, част ми је напоменути да су органи Одељења специјалне полиције, односно његовог комунистичког отсека, у много случајева слати у унутрашњост земље и то како у Србији тако и у Банату, те су тамо спроводили потребне извиђаје против ухапшених комуниста, било од стране Немачке војне силе, било путем службе коју су на лицу места организовали. Када се све ово узме у обзир, а нарочито када се узме у обзир под каквим тешким условима се радило, без оружја, без у прво време материјалних средстава, без техничких средстава и већег броја професионалних и идеолошки спремних органа за овај посао, - мора се констатовати да је успех на пољу сузбијања комунистичке пропаганде у Београду ван сваке сумње задовољавајући и да се управо пружило више много, него што се могло очекивати.

Управа града Београда, наставља најенергичније са акцијама противу комуниста на њеној територији, као и противу свију оних лица, која су у ма ком виду суделовала у комунистичко-дефетистичкој акцији, у партизанским и другим одредима у земљи.

Стим у вези предузет је низ сходних мера, а на конференцији од 3 јануара о.г. одржане код Господина Министра унутрашњих

послова, договорене су и све оне потребне мере и кораци, који ће одмах бити предузети, да се чишћење од партизана и других деструктивних елемената, у колико их има у Београду, најрадикалније спроведе.

Према напред изложених фактима, данашње стање комунистичке делатности у Београду може се резимирати овако:

1) Комунистички илегални форуми су потпуно разбијени од стране Управе града, и да се поново оформе треба им времена и људи, што, услед сталне офанзивне акције органа Управе града Београда, ни у ком случају не могу учинити.

2) Појединачна акција комуниста могућа је, али и она у минималној вероватноћи, јер је у свим редовима одакле би могла доћи, имамо пласиране поверенике, тако да смо о свему благовремено обавештени.

3) Учесници у партизанским одредима, који раније нису познати као комунисти, као и други дефетисти који би евентуално потражили уточиште преко зиме у Београду, предузетим мерама биће онемогућени, откривени и уништени.

Да би пак редовно били у току акције, коју води Управа града, почевши од 6 јануара 1942 свакодневно достављају Вам строго поверљиви билтен о дневним догађајима, акцијама, претресима и тд., не износећи имена у тим билтенима, већ ћу вам о томе усмено реферисати.

Достављено:

Председнику Српске владе

и Министру унутрашњих послова.

УДК 355.48(497.11)"1914/1915"(093.2)
94(497.11)"1914/1915"(093.2)
359(470)"1914/1915"(093.2)

Др Алексеј ТИМОФЕЈЕВ

РУСИ НА ОБАЛАМА САВЕ 1914–1915.*

Улога руских морнара и минера у одбрани Београда

Настављајући истраживања која су започели аутори радова посвећених овој теми, покушаћемо да хронолошки сагледамо како је пошло за руком Русији, у току првих година рата, да помогне Србији на подручју саме краљевине.¹ У овом приказу догађаја ми ћемо се ослонити пре свега на документа из РГА ВМФ – Руског државног архива Ратне морнарице Русије (Российский государственный архив Военно-Морского Флота). Улога руских минера и артиљераца (пored помоћи коју су пружале енглеска и француска војна мисија)² била је од великог значаја за Србе, за које је судар са аустроугарском Дунавском флотилом био тежак и због немогућности пружања правог одговора, али и због тога што пре рата нису јасно сагледали претњу овог, у то доба релативно познатог оружја, чији развој је подстакнут још резултатима Грађанског рата у САД-у.³ Према једном од учесника одбране Београда: „Још рат Аустроугарске противу Србије није био ни објављен, а већ су полетела прва зрна са аустроугарских монитора на незаштићени Београд, да убијају жене и децу. Већ тих момената увидела се страшна заблуда и у војним и у грађанским круговима,

* Рад је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

- 1 Н. Г. Корсун, *Балканский фронт мировой войны 1914–1918 гг.*, Москва, 1939; В. А. Емец, „Позиция России и ее союзников по вопросу о помощи Сербии осенью 1915 г”, *Исторические записки*, 75, Москва, 1965; А. Л. Нарочницкий, „Великие державы и Сербия в 1914 г”, *Новая и новейшая история*, 4, Москва 1976; Ю. А. Писарев, „Военное сотрудничество России с Сербией и Черногорией в 1915 г”, *Исторические записки*, 106, Москва, 1981; Ю. А. Писарев, *Тайны Первой мировой войны: Россия и Сербия в 1914–1915 гг.*, Москва, 1990; Н. Ђокић, Р. Радовановић, „Борбе на Сави и Дунаву 1914–1915”, *Весник Војног музеја*, 36, Београд, август 2009; В. Каширин, „Дунайская одиссея лейтенанта Григоренко”, *Родина*, 2010/11; М. Јовановић, „Ленинским курсом: Как русские защищали Белград от австрийских мониторов на Дунае (1914–1915)”, *Родина*, новембар, 2010.
- 2 М. Мирчић, „Странци у одбрани Београда”, *Агонија Београда у светском рату*, Београд, 1931, стр. 533–541.
- 3 А. Андрић, „Дејство речних флотила на Дунаву, Сави, Тамишу и Тиси”, *Ратник*, XLI, Београд, 1925.

‘да је Дунавска Флотила парадна јединица и неефикасно средство за ратне операције, те да није нужно ни обраћати пажњу на њу’. Говорило се, како је Србији забрањено држање флоте на њеним граничним рекама. Дневна штампа је, вероватно сасвим несвесно, исмевала мониторе Дунавске флотиле и одвраћала пажњу меродавних од овог моћног оружја на домаку Београда. Рат нас је затекао неспремне да спречимо слободно кретање монитора дуж наше обале, одакле су они сејали ужас и смрт. Српска су се зрна одбијала о панцирни оклоп монитора.”⁴

Претходница руског Минерског одреда под командом поручника корвете В. Григоренка, наоружана торпедима и минама, стигла је у Србију и почела са постављањем мина код Остружнице већ од 25. августа 1914. Експлозијом торпеда је била уништена брана на ушћу Босута у Саву, чиме су тамо блокирана два монитора. Касније је команду преузео поручник фрегате Волковицки. Почетком септембра одред је започео минирање Саве код Шапца, Дреноваца и Митровице. Крајем септембра одред је наставио са минирањем реке, а и коришћењем торпеда је спречавао активно деловање аустријских монитора код Београда. У ноћи између 9. и 10. октобар 1914. на постављеним руским минама код Оршадске Аде је страдао аустријски командни брод монитор „Темеш”. За време повлачења из Београда, од 17. новембра руски минери и њихови српски сарадници из Руског минерског одреда су се повлачили са последњим српским трупима и уништавали мостове на Дунаву, у Топчидеру и Рипњу и један тунел у Реснику. Након тога све до повратка српских трупа у Београд, минери одреда Волковицког су се придружили одреду капетана Семјонова, који се бавио постављањем минских препрека код Прахова и Ђердапа, да би се спречио продор аустријских бродова у доњи ток Дунава, који су имали за циљ да прекину везу између Србије и Русије. У току 1915. минерски одред је наставио са постављањем минских препрека, које су оштетиле још неколико аустријских бродова. Све до дефинитивног пада Србије у јесен 1914. аустријска ратна флотила није успела да продре у доњи ток Дунава и веза између луке Прахова у Србији и луке Рени у Русији је функционисала беспрекорно. Уз помоћ противваздушне батерије, одред капетана Семјонова успешно се борио и против авиона непријатеља који су покушавали да ометају деловање српских лука кључних за везу са Русијом. Ипак, деловање руских минера са торпедима против бродова аустријске речне флотиле није било успешно.⁵ Пасивне минске препреке које су постављали руски минери нанеле су аустријској флоти одређене губитке, али нису могле да буду довољно делотворне да би спречиле форсирање Саве и Дунава

4 М. Радојевић, „Патролбот Це под Београдом 1915. год.”, *Агонија Београда у Светском рату*, Београд, 1931, стр. 176.

5 О. Р. Вулф, *Австро-венгерская Дунайская флотилия в мировую войну 1914–1918*, Санкт Петербург, 2004, стр. 132.

аустроугарских и немачких трупа, којима су активно помагали аустријски бродови. Само је артиљерија већих калибара могла успешно да реши овај задатак, али таквог наоружања је недостајало и на основним фронтовима Првог светског рата. Стога ни Русија, ни Француска и Енглеска нису журиле да појачавају своје батерије код Београда овим топовима.

И поред тога, у одбрани Београда 1915. значајну улогу су одиграле стране батерије које су послале Русија, Енглеска и Француска. Руска артиљерија је била заступљена са једном батеријом у којој су била два тврђавска 152-мм топа из Очаковске тврђаве постављена код цркве Ружице (на месту где сада постоји спомен-знак) и једном батеријом од два 75-мм топа у Доњем граду. У одбрани Београда 1915. су учествовали и руски моторни чамци под српском заставом, као и јединице минера. На основу докумената које доносимо и релевантне грађе можемо закључити да су руски минери и артиљерци успели да пруже аустријским снагама значајан отпор, без обзира на малобројност. Нема комплетних података о губицима у људству и мањим пловним средствима, али има довољно података о авионима и мониторима. Мађарски монитори Szamos (1892), Temes (1904) и Bodrog (1904), опаливши из својих топова по Београду 29/30. јула 1914, формално су започели Први светски рат. Два од три ова монитора су се нашла на нишану руског оружја.

Аустријски командант Дунавске флотиле описао је у својим успоменама потапање монитора Темеш: „Монитор Темеш под заповедничком заставом је налетео на мину 23. октобра код острва Грабовца око 2 сата и 45 минута док је обављао задатак уништења непријатељске понтонске опреме. Експлозија је збацила из лежаја десну кулу, а ватра је захватила део потпалубља, посаде леве и десне куле и потпалубља су одмах погинуле. Оклопна палуба се изврнула тако да су се скоро заглавила врата командног моста. Покушаји да се брод одржи на површини нису успели услед активне пушчане ватре са српске стране. Преживела су три официра и 48 морнара, која је спасио патролни брод 'b'. Посада је имала 31 погинулог.“ Након окупације Србије, 1916. брод је био подигнут, прерађен и поново враћен у службу 1917. По завршетку рата, 1918–1920. брод је под именом Drina пловио у оквиру флоте Краљевине СХС, која га је према међународним споразумима предала Румунији, где је био у употреби до 1944. под именом Adreal. Као ратни трофеј 1944–1950. брод је припадао СССР-у под именом Бердянск, а од 1950. био је поклоњен Румунији која га је користила до 1955.

Крајем новембра 1914. пароброд Szamos (1892) је био оштећен и након ремонта у Брчком вратио се у своју зимску базу у Славонском Броду. Наставио је службу у Мађарској као цивилни брод од 1920. до 1962, а 80-их је био продат Југославији као старо гвожђе. Мања оштећења од руских мина 3. новембра је доживео

и брод Andor током тражења мина код места потапања монитора Temes. Осим потапања Темеша 1914. аустријска Дунавске флотила у току рата је изгубила још три брода. У судару са руском мином код Винче 30. марта 1915. је потопљен пароброд Belgrad, који је користио магловиту ноћ и покушавао да се са теретом ратне опреме за Турску провуче до бугарских обала. Њега је коначно докрајчила српска пољска батерија. Руска батерија са Калемегдана је 15. маја погодила патролни чамац „с“, на којем је експлодирао резервоар за гориво. Тројица морнара су погинула, четворица су била рањена. Најзад, монитор Inn је потонуо наишавши на руску мину 22. септембра 1917. године 14 км узводно од Брајилова. Том приликом Inn је носио заповедничку заставу, а погинуо је и начелник штаба Дунавске флотиле. Успешна су била и дејства руске противавионске батерије наоружане топовима од 76 мм под командом капетана М. С. Миклашевског на позицијама код села Велика Каменица, која је штитила луку Кладово и штаб Крајинског одреда у Петровом Селу. Ватром батерије 4. августа је био оборен авион, који је пао на обалу Црне реке близу њеног ушћа у Дунав. У септембру су забележена још два успеха: 4. септембра оборен је авион, који је пао на румунску страну. Најзад, трећи аероплан је био оборен 8. септембра, 10 км јужно од Турн Северина.⁶

Инжињерски одред под командом инжињерског пуковника Доброва се бавио успостављањем и одражавањем прелаза преко река у позадини српске војске, као и припремом понтонског парка за прелаз преко Саве и Дунава. Потреба српске војске за школованим понтоњерима у јесен 1914. је била огромна. Сливовита су сећања команданта Тимочке дивизије, поткрепљена „исказом команданта мостовог трена и званичним подацима“ о првим данима борби за време преласка Саве у септембру 1914. Радило се о целом сплету околности: место за прелаз командант је одређивао одока по карти без претходног испитивања обале, дна и брзине тока реке; „мост се није могао за кратко време подићи зато што је материјал био апсолутно неупотребљив, понтони су били толико расушени да се нису могли ни на води каловонисати, а неки су били сасвим трули, за постављање моста није пре свега било ни довољно стручних понтоњера, већ су за тај посао употребљавани и коморције и пионири“. Због тога, мост су за време преласка изградили до пола реке, а потом су схватили да недостаје материјала и даља изградња је ишла веома споро. Након преласка, када се указала потреба за хитним повлачењем, испоставило се да је мост попуцао, те је био поправљен тек након одређених неприлика.⁷

6 K. Csonkaréti, L. Benczúr, *Haditengerészek és folyamőrök a Dunán 1870–1945*, Zrínyi, 1991, O. P. Вулф, н. д., стр. 12, 13, 19, 21, 24, 25, 81; Н. Ђокић, Р. Радовановић, „Борбе на Сави и Дунаву 1914–1915“, *Весник Војног музеја*, 36, Београд, август 2009, стр. 154–168.

7 „Погибија код Чевртије. Поновно суђење Ђенералу г. Влад. Кондићу, бившем команданту тимочке дивизије“, *Политика*, бр. 4993, 18. марта 1922.

У овим околностима рад Инжињеријског одреда под командом пуковника Доброва, који је стигао у Србију са групом понтоњера и понтоњерским парком почетком новембра 1914, био је веома важан. Значај тог одреда показује и лична молба председника српске владе и министра иностраних дела Н. Пашића српском посланику у Петрограду М. Спалајковићу да испослује долазак друге групе инжињераца у априлу и мају 1915.⁸ Као што се види из докумената, та група је стигла у Србију. Ипак, због повлачења руских трупа из Галиције није уследила српска офанзива према панонској равници, а улога руских инжињераца углавном се огледала у прављењу и одржавању мостова код Ћуприје, што је било значајно током повлачења српске војске у октобру 1915.

Извештај поручника фрегате Волховицког о дејствима одреда од тренутка одласка из Севастопоља до евакуације Београда, август–новембар 1914.

Од 3. до 18. августа: 3. августа поручник корвете Григоренко је, у 11 сати ујутру, добио усмену наредбу од капетана фрегате Кетлинског да брзо крене на полигон у Сухарној Балци да припреми минске препреке и да испроба мине вајтхед (4) и да у 5 сати увече крене у град Одесу са 6 подофицира и морнара на транспорту „Дунав“. Пошто до спуштања заставе нису успели да се укрцају, отишли су 4. августа у 10 сати ујутру. Стигли су у Одесу 5. августа у 5 сати ујутру. У Одеси су, од Маринског батаљона, добили две кутије конзерви и материјале за превијање. Шестог августа у 4 часа поподне отиснули су се на море на пароброду „Бугарска“, Руско-дунавског паробродарства, како би поступили по наређењу.

Путовање је сасвим добро прошло. На путу се нигде нису заустављали. Увече, 9. августа су стигли у Радујевац. Ујутру, 10. августа су прешли у Прахово, где су приступили претовару материјала на железничку пругу нормалног колосека; у Зајечару су претоварали на пругу уског колосека; у Параћину, опет, на широку. Увече, 12. августа су стигли на станицу Ресник. Овде је материјал (20 лоптастих мина, 4 мине вајтхед, 3 уређаја за испаливање и опрема) био утоварен на воловска кола. Од 12. до 14. августа, поручник корвете Григоренко је извршио извиђање терена и одређено је прво место за постављање минске препреке у Дубокој и мине вајтхед у Остружници. Мина вајтхед је постављена 15. августа у Остружници. У Дубокој су 16. и 17. августа покушавали да поставе минску препреку, а на располагању су имали само један рибарски чамац са равним дном. Испоставило

8 АС, МИД, Пс, П-По, ф-І, р-37/1915.

се да то није било могуће, јер чамац није издржао тежину мина и преврнуо се. Мине су постављене на 0,6 м. Истовремено, показала се сва тешкоћа рада због недостатка материјалних средстава, кретања, непознавања река од стране Срба, далеке видљивости, распрострањања шума на већој удаљености од воде, а и због неспремности посаде. Ујутро 18. августа, приступили су изградњи малог сплава од два чамца. Тада је одред од 16 подофицира и војника који је стигао са поручником корвете Григоренком ступио под команду поручника фрегате Волховицког.

Поручник фрегате Волховицки је 7. августа добио налог да са 30 округлих мина, моторним чамцем „Корејац“ и 28 људи стигне из места раније службе у Одесу на транспорту „Казбек“, а одатле у Србију. Из Севастопоља су изашли 10. августа, а истог дана, у 11:30 ноћу су стигли у Одесу. У 4 часа поподне, 11. августа, по наредби, укрцали су се на пароброд Руско-дунавског паробродарства „Гроф Игњатијев“ који је имао баржу као реморкер. На њој, осим товара управе Ратне морнарице, налазиле су се још и пушке и муниција за српску војску. У Одеси је, за сваки случај, било из батаљона маринаца узето 5 револвера са мецима. Пут је добро прошао. Стали смо само у Ренију, да бисмо узели угаљ. На путу, на Дунаву, појавила су се само три аустријска трговачка пароброда. Два од њих су наоружана митраљезима. Због тога је цела посада узела пушке и муницију, а на баржи је постављена стража: три човека са пушкама. Ујутро 15. августа у 10 сати пароброд је стигао у Прахово. Због великог броја претовара, тек 17. августа ујутро смо стигли у Ресник. Истовар је завршен увече 18. августа. Поручник фрегате Волховицки се јавио команданту Дунавске дивизије првог позива,⁹ а затим је приступио заједничком раду са поручником корвете Григоренком.

Првог дана рада, односно у ноћи 18. августа, успели смо да поставимо само четири мине. Поручник корвете Григоренко је, са подофицима и војницима, ставио на сплав по две мине, па је излазио на реку Саву на одока одабраним местима. У ноћи 19/20. август, постављено је, у тим условима, шест мина, а 20/21. август две мине, укупно 12. Због велике опасности (паљба у току доласка и у току рада) морали смо да радимо што брже. Због тога је било немогуће извршити било какве припреме. Зато је минска препрека била постављена одока. У ноћи 22/23. август постављена је мина вајтхед у Дубокој. Поручник фрегате Волховицки је 21. августа отишао на западни фронт преко Ваљева. Начелнику инжињерске службе српске војске јавио се 22. августа и замолио га да наручи из Русије мине Вајтхед и два 152-мм топа, да бисмо их поставили на обалу. Истог дана је кренуо у Шабац да се изврши извиђање терена на западном ратишту. Извиђање на острву Дреновачка Ада са инжињеријским мајором Протићем

9 Пуковник Миливоје Анђелковић Кајафа (1868–1940).

извршио је 23. августа и изабрао место за постављање минске препреке. Наредбу да се јави у штаб Друге армије добио је 24. августа, како би изабрао место за постављање минске препреке између насеља Босут и Митровица. У село Раденковић отишао је 25. августа, прегледао је терен и изабрао место за постављање препреке код острва Вертачка Ада. Покушавао да постави мине на изабраном месту 26, 27. и 28. августа, али то је било немогуће, зато што је добио само један понтон, који се, приликом утовара мине на њега, превртао. Ујутро 29. августа стигао је у Раденковић поручник корвете Григоренко са српским пуковником Васићем. Достављен је још један понтон, па је могао да се направи двојни. Али и овај други понтон се распадао, а других у војсци није било. Тако смо се борили 29. и 30. када смо били директно гађани, па смо морали да напустимо сваку помисао о постављању минских препрека у том рејону због тренутног размештаја противничких снага. У то време нам је саопштено да су два монитора сакривена у каналу Босут и да, ако уништимо брану, они остају на дну. Тада су у Раденковиће из Русије стигле две мине вајтхед. Решено је да се једна од њих употреби за рушење бране. Поручник корвете Григоренко је припремио мину и увече, док је падала киша, до колена у блату, одред је отишао до Босутског канала. Мина је постављена на обалу и поручник корвете Григоренко је са морнарицама, који су држали мину, ушао у воду и пустио је у ток канала. Мина је експлодирала недалеко од бране и направила удубљење у земљи. Услед тога, вода из канала је зачас, веома бучно, истекла у Саву. Аустријанци нису пуцали у току задатка, али су након експлозије отворили снажну ватру. Убијен је један Србин док је један рањен. Код нас није било губитака.¹⁰

Тако су 1. и 2. септембра обављени последњи неуспешни покушаји постављања минских препрека у Вертачкој Ади. До неуспеха је дошло због снажне паљбе Аустријанаца по овом положају и одбијања штаба Друге армије да пружи операцији ватрену подршку. 3. септембра смо добили наредбу да поставимо минску препреку у Дреновачкој Ади, али када смо 4. септембра извршавали извиђање, Аустријанци су већ били заузели Дреновачку Аду и отпочели напад на Шабац. Тада нам је наређено да поставимо препреку на ушћу реке Дубраве, код Оршадске Аде. Ноћу 5. септембра мине је припремио поручник корвете Григоренко. Ујутро 6. септембра добио је наредбу да крене на запад до Саве, са пуковником Васићем, и да активира пловећу мину, како би уништио аустријски мост. Та акција није успела 6. и 7. септембра,

10 Према О. Вулфу, услед наглог пада нивоа воде монитори нису могли да пруже ватрену подршку својим трупима. Од Београда узводно могло се пловити само до Купинова тако да је одсек Рача–Купиново остао без подршке флоте и Срби су успели да пређу Саву. Тек су 17. (4) септембра монитори успели да се, додирујући дно, полагамо ослободе и да учествују у борби за Шабац. О. Р. Вулф, *н. д.*, стр. 10–12.

јер су обе обале већ заузеле непријатељи. Транспорт са минама је отишао из Раденковића, 10 минута пре него што је ту стигао непријатељ. У ноћи 6. септембра, поручник фрегате Волховицки је на сплав, направљеном од једног рибарског чамца и једног аустријског алуминијског понтона, поставио минску препреку са девет мина код Оршадске Аде. На сплав је стављао по три мине, а за време постављања и повратка на обалу сплав га је носио по један километар. Овим постављањем завршава се први период рада. Главна грешка у раду Врховне команде била је у томе што нам није дозволила да поставимо мине у оним местима у којима су неколико дана на обе обале владали Срби, као и у Земуну. Мислим да је разлог томе било уверење Срба да се неће тако брзо повући. Али, судбина се преокренула. После одступања, имали смо наредбе да поставимо мине на разним местима, али где год смо се појавили, већ је било касно – Аустријанци су прешли на српску обалу.

После постављања препрека у Оршадској Ади, цео одред се поделио на два дела. Тринаест мина и 11 људи су остављени у Великом Бошњаку ради дејства око Шапца и за осматрање ка Оршадској Ади. Остатак јединице са официрима је отишао на Торлак код Београда и ставио се под команду команданта одбране града.¹¹ Ту се нашло 17 минских препрека и свих 5 мина вајтхед. Коначно, на воду је спуштен моторни чамац „Корејац“, који је до тада стајао у Реснику. Тај чамац се, такође, показао непогодним за задатак са минама јер: 1) био је јако гласан, 2) није имао одговарајући уређај, 3) био је сувише лаган и мале носивости.

У току првог периода, монитори су били сконцентрисани на једном месту и нису напуштали Земун у првим данима нашег боравка у Србији.

Али, у току нашег одсуства охрабрили су се, почели су опет да излазе и да гађају Београд. Поручник корвете Григоренко, који је дошао у Београд 1. септембра, извадио је мину из Остружнице и поставио је на путу монитора, у Београду, на Дунавском кеју. У ноћи 14/15. септембра дејствовао је монитор, али се мина, која је прешла око 100 метара, није активирала, вероватно услед недостатка ваздуха. Није било могуће проверити притисак, јер прибор још увек није стигао. Ујутро 10. септембра, минске препреке у Дубокој и Оршадској Ади су биле видљиве испод воде. Увече их је вода прекрила неких 20 цм, док је 15. септембра вода изнад њих достигла два метра. Два монитора су то искористила и дошла до Шапца, поред обе минске препреке. Мину Вајтхед у Дубокој није могао да активира минерски стручњак јер се славина на резервоару заглавила. Моторни чамац смо спустили у воду 18. септембра и на њему кренули на острво Ада Циганлија, али смо били гађани. Девет мина смо поставили код Железничког моста 17. септембра.

11 Генерал Михаило Живковић - Гвоздени (1856–1930).

Једна од тих мина се приликом постављања преврнула и експлодирала. Тамо смо поставили још пет мина 19. септембра, од којих је једна испала, али њу је иза моста ухватио поручник корвете Григоренко. Између Аде Циганлије и српске обале смо 20. септембра поставили препреку, ради заштите српских мостова од пловених мина. Истог датума послали смо два електричара да поправе српски рефлектор. Иза моста су 21. септембра провукли пароброд „Ферти“, али су гађани оружаном ватром, па су до ноћи морали да одустану од ове намере. Поручник корвете Григоренко је 21, 22, 23. и 24. септембра својеручно склопио и баждарио ваздушну пумпу вајтхед, јер у минама није било ваздуха. Пумпа је монтирана на парној воденици „Вшетечки“. Једна мина вајтхед је постављена 25. септембра на Ади Циганлији. На Дунавском кеју је постављена друга мина 26. септембра. До 3. октобра смо се занимали поправком још једне мине вајтхед. Мина је 4. октобра постављена код Остружнице. Мину са Дунавског кеја смо покушали да пренесемо на Велико ратно острво 6. октобра, како би била ближе Земуну. У томе нисмо успели, јер није било могућности да вучемо мину узводно. Решили смо да је превучемо до острва. Са Дунавског кеја смо је, 7. октобра, спустили у Доњи град, а 8. октобра је поставили на Ратно острво, у непосредној близини Земуне. Тамо смо увели даноноћно дежурство морнара, снабдевши их топлим одећом и конзервама. Дежурство је било јако тешко, јер су дању морали да леже непомично у мочвари и трсци. Од тог тренутка почели су се испољавати резултати нашег рада, јер су монитори, дознавши о томе преко шпијуна, потпуно престали да излазе из Земунског угла. Није им било могуће прићи, зато што нисмо имали нечујне чамце, а за чамце на веслање мине су биле исувише тешке. У ноћи 9/10. октобра, монитор „Темеш“ је налетео на нашу мину и уништен је. 11. октобра смо поставили мину у Остружници у купалиште. 12. октобра смо изазивали монитор паљбом са Ратног острва, али он није изашао. Поручник корвете Григоренко је 13, 14. и 15. октобра пребацио четврту мину и заменио је мину на Ади Циганлији, а 16. је стигао енглески адмирал. У току неколико дана, он је посматрао наше положаје и интересовао се за нас. Са њим смо поставили мину вајтхед на Дунавском кеју 23, 24, 25. и 26. октобра, поручник корвете Григоренко је осматрао терен за постављање мине на острву Скела. Зауставио се код Новог Села. Тада је стигао француски марински одред са три топа 140-мм и приступио је њиховом монтирању. Са Ратног острва смо узели мину вајтхед 29. октобра јер се сломио кључ од славине резервоара. Мина у купалишту је потонула 31. октобра заједно са справом за лансирање, без обзира на постојеће пловке. Покушај да је пронађемо је трајао два дана и није успео, јер ју је однела вода. Опет смо 1. новембра поставили мину вајтхед у купалиште, јер је та позиција била јако важна за српски штаб. Наредбу о евакуацији Београда смо добили 2. [новембра], а сле-

дећег дана све mine и уређаји су сакупљени на Торлаку и послати на станицу Ћуприја. Још две mine су постављене 4. новембра код моста. 8. новембра Французи су отворили ватру по мониторима, али неуспешно, јер су монитори отишли. Београд је евакуисан 16. новембра.

Поручник фрегате Волховицки
РГАВМФ, ф. 418, оп. 1 д. 3444, лл. 151–159.

**Поверљиви извештај командира Руског моринског одреда
у Београду Григоренка о дејствима одреда Веселкину,
команданту Експедиције за посебну намену,
септембар 1915.**

Бр. 13, Поверљиво

Извештај о повлачењу одреда из Београда

Извештавам вашу екселенцију да се 21. септембра око 11 сати изјутра над Београдом и околним положајима појавио непријатељски авион типа „таубе“ и није му сметало што су наше, енглеске, француске и српске батерије отвориле јаку ватру. Иако је било испаљено до 500 граната наставио је да спокојно лети над градом и положајима, до 2.30 поподне. Пошто је све добро извидео, авион се удаљио. Увече, тог дана, са поручником корвете Гриценком сам отишао у тврђаву да прегледамо артиљеријско складиште и дефинитивно завршимо монтирање батерије од два топа од 75 мм које смо почели дан пре тога. Њихово постављање на положај је трајало 3 ноћи, од 18. до 21. септембра.

Док смо постављали топове, без обзира на буку коју смо правили ми смо јасно и гласно чули на аустријској обали ларму коју су производили земљани радови, кретање великог броја тешких запрега или топова и јединице које разговарају на немачком језику. Из тврђаве смо отишли на Дунавски кеј, где се налазила наша торпедна батерија, са три апарата са минама вајтхед. Од дежурних минера смо сазнали да се и ту чује бука са супротне обале Дунава, па смо, ослушкујући, чули покрет великог броја људи. О томе смо телефоном обавестили команданта одбране Београда. Целу ноћ, 22. са аустријске стране смо слушали експлозије велике снаге у једнаким временским интервалима. Док смо били на месту где су биле mine, заставник резервног електротехничког батаљона Добромислов ми је рекао да непријатељ врши ископавање земље, експлозије дуж железничке пруге и у Земуну, и да је тачнију намену тих радова било немогуће утврдити због мрака. Било је укупно 25 експлозија. Око 2 сата после поноћи,

непријатељ је гађао рефлектор на тврђави из тешког топа од 240 мм; пале су три гранате: једна код рефлектора која је разбила огледало, друга 4,5 м од топа од 75-мм, а последња 3 м од топа од 75-мм. Нисмо имали погинулих ни рањених.

После вести о могућем нападу Бугара на Србију, однета су сва српска тешка оруђа, којих ионако није било много. Остала су само два руска топа од 152 мм, која су послата из Очаковске тврђаве са 10 подофицира артиљераца Кронштатске тврђаве, под командом мајора српске војске Драгише Ивковића,¹² који је у Русији завршио Артиљеријску академију, и потпоручника Миљка Павићевића; енглеске пољске батерије 152-мм топова и два француска 152-мм топа, под командом француског мајора Пика,¹³ док су остала оруђа која су штитила Београд била лака пољска оруђа.

Тог дана сам од команданта одбране Београда добио обавештење да је поручник корвете Гриценко постао командир три српска моторна чамца, наоружана са петоцевним 37-мм топовима хочикс, које смо добили 15. септембра из Русије. Инжињеријски капетан 2. класе Боривој Кораћ је постао помоћник поручника корвете Гриценка. Задатак чамаца је био да ометају прелаз непријатељске војске преко Саве и Дунава, који се очекивао у току ноћи.

Артиљеријска ватра, која није престајала цео дан, увече је почела да се стишава и прерасла је у обично пушкарање. Приликом гађања острва Ада Циганлија, непријатељ је користио гранате са бојним отровима, што сам сам видео, а што се и потврдило приликом сусрета са отрованима.

Око 9 сати увече дошао је ађутант генерала Живковића, команданта одбране Београда, са упозорењем да ће ту ноћ чамци морати да дејствују. Око два сата изјутра, 23. септембра, непријатељ је отворио жестоку паљбу, под окриљем које је, на неколико места, почео прелаз трупа на српску страну. На Дунавском кеју су минери и даље били код постављених мина, без обзира на то што је непријатељ буквално обасипао читаву обалу гранатама и што је један минер био лакше рањен шрапнелима гранате, а погинуо је и један српски минер, који се налазио у мом одреду и дежурао код мина. Без обзира на непријатељску ватру минери су остали на положајима, напустивши их тек онда када су сазнали да је непријатељ прешао другу линију ровова, а пред одлазак су испалили сва торпеда вајтхед и бацили у реку апарате за лансирање. Српски моторни чамци, а исто тако и наш чамац „Корејац“ превозили су муницију браниоцима Аде Циганлије по мраку, али нису могли да осујете прелазак непријатеља, јер их је ускоро погодила

12 Мајор Драгиша Ивковић је био на студијама у Русији до 1914. *Москва – Србија, Београд – Русија: документа и материјали*, том 3: Друштвено-политичке и културне везе 1878–1917, Београд, 2012, стр. 666.

13 М. Мирчић, *н. д.*, стр. 533–541.

и потопила непријатељска ватра.

Око три сата ујутру, заставник Добромислов је телефоном саопштио да је једна минерска станица погођена гранатом и да гори, а остале две да су под јаком паљбом. Ја сам наредио да треба да се држимо, колико год можемо, а у случају преласка непријатеља треба активирати мине. После овога је телефонска линија, коју су на почетку бомбардовања поправили телеграфисти резервног електротехничког батаљона, била прекинута на неколико места и обавештења су престала да долазе.

Са свитањем је ватра престала, а број пуцњева достигао је и до неколико стотина у минути. Испоставило се да је непријатељ одбијен свуда, осим на Дунавском кеју, где је успео да пређе у већем броју и да се добро укопа. Око 9 сати ујутру, пуцњава је обновљена и то пређашњом снагом, а да при том непријатељ није систематично гађао само батерије, већ и све главне путеве ка Београду. Испоставило се да непријатељ располаже топовима од 430 мм.¹⁴ Због тога што су телефонске линије биле прекинуте, ја, поручник корвете Гриценко и нарочито капетан 2. класе Кораћ смо морали да под ватром, због одржавања везе, трчимо између батерија у тврђави и испостава где је била наша команда. Око два сата поподне, непријатељ је успео да онеспособи нашу батерију топова од 152 мм, па су непријатељски монитори приметили да батерија више не одговара на паљбу и пришли Калемегданској тврђави, где су отворили ватру. Зато су успели да потпуно униште оба топа и њихове положаје. Потпоручник Миљко Павићевић је био тешко рањен у груди, стомак, ногу и руке. Лекарски помоћник одреда Александар Кодинцев аутомобилом је одвезао рањеног официра у америчку болницу, која је све време била бомбардована, без обзира на заставе САД-а и Црвеног крста које су се над њом вијориле. Иако се налазила на месту без икаквог заклона, батерија топова од 75 мм отворила је као одговор прецизну паљбу. Један од монитора је био оштећен овом ватром и успео да се извуче за Земун уз помоћ моторних чамаца, а други, којег је такође погодио наш топ од 75 мм, насукао се на аустријску обалу. Потрошивши све гранате, посаде топова су извадиле затвараче, скинуле нишанске справе и повукле се у заклон.¹⁵

Монитори и обалске батерије су наставили да гађају батерију и до вечери оба топа су такође била уништена. Минерске станице на реци Сави су цео дан гађане гранатама великог ка-

14 Дебела Берта (нем. Dicke Bertha) – супертешка хаубица коју је непосредно пред почетак Првог светског рата развио познати немачки произвођач оружја Концерн Круп. Неексплодирана немачка граната калибра 42 цм која је пала на Београдску тврђаву током артиљеријског бомбардовања Београда у октобру 1915. чува се у поставци Војног музеја у Београду.

15 О тешким оштећењима монитора „Enns” и „Temes” на којима је погинуло шест морнара и рањено девет током борби тог дана пише и аустријски аутор. О. Р. Вулф, *н. д.*, стр. 32–33.

либра. Као резултат тога, избио је пожар на обе станице. Осим тога, непријатељ је на супротној страни реке поставио митраљез и отварао је ватру на најмање покрете на станици.

Без обзира на овако тешке услове, као и на недостатак хране, коју није било могуће доставити на станицу, потпоручник Добромислов је остао на свом положају. Увече је непријатељ отворио ватру из свих батерија, толиком снагом да је било немогуће разлучити хице. Напад је трајао целу ноћ и под његовим окриљем непријатељ је почео прелаз на дрвеним сплавовима и овај пут успео да заузме неколико битних положаја. Ујутру, 24. септембра, команданти других иностраних одреда и ја позвани смо у Штаб одбране Београда, где смо добили наредбу да се повучемо из Београда; решено је да се град испразни, како би се сузила линија одбране. Под мојом командом су била малобројна превозна средства, па сам, захваљујући љубазности енглеског адмирала Трубриџа, добио од њега теретни аутомобил на коришћење, како бих превезао најважнији материјал.

Остали терет смо успели да превеземо само ноћу, када су батерије које су браниле Београд морале да утихну. Било је могуће, користећи затишје, послати ствари на пут до Торлака, који је са сумраком престајао да буде гађан. На путу су лежала уништена запрежна кола, побијени људи и коњи. Око 8 сати увече одред који ми је поверен стигао је на Торлак. У Београд сам отишао 25. септембра, осмотрио напуштenu канцеларију. Пошто сам се уверио да је све спаљено или однето, отишао сам у Топовске шупе, где су чуване пловне mine и mine вајтхед, које смо морали да закопамо у земљу, због недостатка превозних средстава. Наредба је била извршена, иако је место око шупа све време било гађано. Истовремено су закопаване и mine вајтхед које су монтиране у Вшетечековој фабрици шећера. Када је сва имовина повереног ми одреда била однета, а делом и закопана у земљу, добио сам наредбу да одступим у Ћуприју. Када сам добио наредбу да лично дођем у Врховну команду, поручнику корвете Гриценку сам предао одред да га одведе у Ћуприју, а ја сам колима отишао у Крагујевац, а одатле у Ћуприју. Одред сам, у складу са наредбом команданта одбране Београда, послао у Ресник пешке. Припадници одреда требало је да се у Реснику укрцају на воз.

Пошто је цела пруга била преоптерећена војним возовима, већ на првој станици Рипањ дошло је до застоја, који је трајао читав дан. Док је воз био у станици, напао га је авион бацивши бомбу која је експлодирала близу вагона, па је од шрапнела убијен један, а рањено 18 Срба. На станици Рача, одреду су се придружили артиљерци из Београдске тврђаве, који су добили наређење да одступе тек онда када непријатељ опколи тврђаву. Захваљујући само случајности и срећи, која је свуда пратила наш одред, и Русе уопште, успели су да изађу на време из тврђаве и

избегну погибију и заробљавање. Око 10 сати ујутру, 27. септембра, мој одред је стигао у Ћуприју. Сматрам својом дужношћу да кажем да су сви официри и нижи припадници мог одреда, за све време бомбардовања, својим радом тежили испуњењу поверених задатака и да у потпуности заслужују похвале и награде.

Поручник фрегате Григоренко

РГАВМФ, ф. 418, оп. 1 д. 3445, лл. 39–42.

НАУЧНА ПОЛЕМИКА

ОДГОВОР СРЂАНУ МИЛОШЕВИЋУ

(поводом текста С. Милошевића „О историји, праву, идеологији и моралу“, *Токови историје*, 3/2013)

На мој приказ његове књиге о рехабилитацији кнеза Павла, колега Милошевић је одговорио подужим текстом¹⁶ у коме се, по мом мишљењу, недовољно убедљиво, осврнуо на моје критике. Нема потребе да се враћам на све његове наводе. Овом приликом ћу прокоментарисати ауторове ставове који су видљиви и у његовој књизи, али су у његовом одговору на моју критику изражени сажетије и уочљивије. Баш ти ставови су оно што га је, по мом мишљењу, омело да од врло захвалне теме направи успело историографско дело.

Ради се пре свега о појму „антифашизма“, који ван сфере политике и идеологије нема много вредности. „Антифашистичким“ је означен победнички табор у Другом светском рату, док је онај други, следствено томе проглашен за „фашистички“ – што је само делимично био, будући да су у њему биле и земље које нису имале режиме који би се могли прогласити за фашистичке (Мађарска, Бугарска, Јапан, Финска, Румунија) упркос неким фашистичким тенденцијама или постојању фашистичких странака или покрета, који су, уосталом, постојали и у „антифашистичким“ земљама као што су Француска или Велика Британија (чак и ако изоставимо такве земље као што су Норвешка, Холандија или Белгија). Већ ова кратка напомена указује да се ради о политичком конструкту који је погодан једино утолико што скраћује номенклатуру. Сматрати га за било шта више од етикете, било би недопустиво поједностављивање историје.

Тако долазимо до вероватно главне тачке неслагања између мене и колеге Милошевића. За њега је Други светски рат „манихејска подела човечанства“, а за мене неупоредиво сложенији феномен. Његово свођење на „манихејску поделу“ (тј. стављање етикета „фашизам“ – „антифашизам“) управо је „изругивање правди и поигравање са историјом“ (што Милошевић мени пребацује). Манихејство у гледању на тај гигантски сукоб се могло разумети 1944. или 1945, али 2014. оно је историјски превазиђено и неприхватљиво. Не ради се ту о томе да је у међувремену фашизам постао прихватљив и симпатичан, или да је опозиција фашистичким идејама постала превазиђена и непотребна. Ради се о томе да је историјска дистанца постала више него довољна да

16 *Токови историје*, 3/2013, стр. 333–352.

се о сложености Другог светског рата, његовим узроцима и последицама, може говорити хладне главе, *sine ira et studio*. Историјска наука има за задатак да у највећој могућој мери реконструише прошлост и да је објасни. Одређена поједностављивања су неизбежна, али она не смеју ићи на штету суштине. А то је баш оно што колега Милошевић чини – упркос улажењу у детаље осуде и рехабилитације кнеза Павла.

Једно од питања о којима се нас двојица не слажемо је „антифашизам“ Народноослободилачког покрета предвођеног Комунистичком партијом Југославије. Мислио сам да су подаци које сам навео у мом приказу, као и познате чињенице о предратној сарадњи комуниста са усташама и македонским сепаратистима довољне. Њих не бих понављао, већ бих се осврнуо на још један значајан аспект који колега Милошевић превиђа. А то је, *да су многи у Србији 1941. године пришли партизанима не због „антифашизма“, већ због родољубља и патриотизма*. Другим речима, нису они ишли да се боре против „фашизма“ (о коме, будући великим делом необразовани сељаци, нису имали појма), већ *против немачких и бугарских окупатора* своје земље – баш као што су се борили и 1914–1918. када се питање фашизма није постављало. Ово у још већој мери важи за масу Срба са територије НДХ: они су отишли у шуме да се боре против усташког терора, а да ли је усташтво требало подвести под „фашизам“ (ако су уопште знали шта је то) није им било битно. Због тога су многи, како у Србији тако и ван ње, прилазили покретима који су виђени као патриотски и антиокупаторски – партизанима или четницима – зависно од локалних околности, политичких или личних симпатија, породичних веза, опортунизма и ко зна којих све разлога. Ти људи су имали другачију мотивацију и циљеве од комуниста који су водили НОП, а којима је прави циљ био освајање власти од домаћих конкурената – будући да су очекивали да ће Немци и онако бити поражени. (Сетимо се само припрема за дочек совјетских падобранаца у лето 1941. године у Србији.) После Стаљинграда то очекивање је већ постало извесност и само питање времена. Другим речима, чак и за искрене антифашисте међу комунистима, „фашизам“ није био главни проблем, већ више погодна идеолошка етикета под коју су се могли подвести скоро сви противници. Делећи историју на добре и лоше момке, Милошевић превиђа све оно што су партизани предвођени КПЈ радили у борби за власт. Не мислим ту само на директне ликвидације сопствених противника, јер то је радила и друга страна, већ на неодговорно изазивање немачких и бугарских репресалија. „Бољу будућност“ народа (како су је они видели) они су били спремни да плате истребљењем великог дела тог народа. И због тога, а не само због ствари наведених у мом приказу, морална позиција комунистичке власти после рата је била под занком питања.

Видевши Други светски рат једноставно као борбу добра и зла, Милошевић је превидео не само ове чињенице већ и стотине милиона људских бића преко чијих леђа се тај рат преламао. Тиме им је Срђан Милошевић учинио неправду као историчар. Не ради се о једностраној, идеолошкој, селекцији чињеница коју мени приписује. Ако су моје опаске тако зазвучале, то је једино зато што сам хтео да укажем да је колега Милошевић неке важне чињенице игнорисао, а да друге није довољно нагласио. Да би се добила права слика Другог светског рата, морају се изнети све чињенице, без обзира којој зарађеној страни иду у прилог или на штету. Јасно је да је Јеврејин угушен у Аушвицу само зато што је био Јеврејин жртва рата, али ако ствари погледамо са ширег хуманистичког становишта, зар то није била већина оних који су у том рату пали? Да ли су жртве рата само Београђани погинули у „фашистичком“ бомбардовању у априлу 1941. године или су то и они који су страдали од бомби „антифашиста“ 1944? И да ли су онда ратни злочинци само „фашистички“ команданти немачког ваздухопловства који су бомбардовали цивилне циљеве у Београду, Лондону, Ковентрију, Ротердаму и многим другим градовима, или су то и „антифашистички“ команданти савезничких ваздухопловних снага који су бомбардовали цивилне циљеве не само у непријатељским градовима као што су Хамбург, Дрезден, Хирошима, Нагасаки, итд., већ и савезничким, као што су Београд, Ниш, Лесковац и други? Или им је то што су се борили на страни „антифашизма“ давало морално право да некажњено бомбардују и „фашисте“ и „антифашисте“, војне и цивилне циљеве? (Да подсетимо да је управо у Дрездену страдао велики број савезничких војника у немачком заробљеништву. Таквих случајева у којима нису страдали само немачки цивили већ и принудни радници и ратни заробљеници из савезничких земаља је било много.) Да ли је, дакле, жртва рата само црвеноармејац који је бранио своју отаџбину или и просечан припадник Вермахта који је могао да бира између „саучествовања у агресивном рату сила Осовине“ или концентрационог логора за њега и целу његову породицу? Зато што је Други светски рат био глобални сукоб са више стотина милиона учесника, може ли бити веће историјске неправде него сваком од тих људских бића једноставно залепити етикету само на основу тога из које земље је био? Многи други фактори су одлучивали да ли ће неко бити жртва, починилац, саучесник, посматрач, борац, мученик итд., а људи којих се то тицало често о томе нису могли да одлучују.

Слажем се са колегом Милошевићем да је идеално-типска моралност историјски непостојећа. Она међутим мора постојати у историчаревом расуђивању. То је она брана која га дели од пристрасности, немогућих поједностављивања која воде пристрасности и од лепљења етикета. Само она му омогућава да прошлост истражи, разуме и другима објасни. У том циљу, он мора

схватити људе (чак и ако су били кнежеви који су своју земљу повезали са покретачима агресивног рата) у њиховом времену, унутар историјских опција које су им стајале на располагању, а не судити их мерилима каснијих времена и накнадне памети. Само на тај начин, а не лепљењем отрцаних идеолошких етикета које више сакривају него што откривају, он даје допринос разумевању историјских појава, процеса и целог друштва – у прошлости, али и садашњости, чиме служи својим савременицима и испуњава своју друштвену улогу.

IN MEMORIAM

Професор др Мирослав М. Јовановић
(Београд, 1. мај 1962 – Бајина Башта, 8. јануар 2014)

Мирослав Јовановић, редовни професор опште савремене историје на Филозофском факултету, изненада је 8. јануара преминуо у Бајиној Башти. У педесет другој години живота, у напону стваралачке снаге и животне енергије, нагло је, без икакве најаве, прекинута животна нит историчара чије су образовање, велико истраживачко искуство, дуга листа објављених научних радова, научничка зрелост били предуслови које је поседовао и који су наговештавали један нови, плодан, зрео период.

Своју научну и педагошку делатност Мирослав Јовановић је везао за матични Филозофски факултет у Београду. Професор Андреј Митровић је на Катедру за општу савремену историју довео младог и вредног студента као асистента-приправника 1989. године. Увео га је тако у просторе науке која је постала његово професионално и животно опредељење. На Одељењу за историју 1993. одбранио је магистарски рад „Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924“, 2001. године одбранио је докторску дисертацију „Руска емиграција на Балкану 1919–1940“.

Упркос крајње неповољним околностима у којима се одвијало његово напредовање у науци и педагошком раду, он показује одлучност да својим вредним радом некако одгурне у страну све што је притискало и гушило нашу научну и животну свакодневницу. За асистента је изабран 1993, доцента 2001, ванредног професора 2007; за редовног професора изабран је 2012. године.

Везујући своје научноистраживачко интересовање првенствено за бављење историјом Русије и Совјетског Савеза у 20. веку, монографијама о руској емиграцији на Балкану, бројним чланцима и краћим студијама на руске теме и учешћем на међународним научним конференцијама током више од две деценије показао је да је израстао у врхунског познаваоца ове проблематике у нашој средини. Потврда да је Мирослав Јовановић својим резултатима био прихваћен и високо цењен у руској стручној јавности (али и у другим земљама) јесте и руско издање његове обимом и садржајем богате докторске дисертације (2005), ангажовање као предавача на изборним курсевима на Историјском факултету Московског државног универзитета, Московском институту за међународне односе Министарства иностраних дела Руске Федерације. Држао је предавања и на Историјском факултету Со-

фијског државог универзитета, учествовао на бројним научним скуповима и у међународним пројектима, био је члан редакција неколико међународних часописа специјализованих за руске и балканске студије.

Познајући одлично и пратећи руску историографску продукцију и све остало везано за тај простор, давао је аналитичне и тачне судове не само о његовој историји већ и о савременим збивањима у том делу света – прецизније и јасније од многих који су стизали из других стручних кругова. Своје познавање српско-руских односа синтетички је изнео у монографији *Срби и Руси 12–21. век (Историја односа)*, за коју је добио Награду града Београда 2012. године.

Бавећи се овом проблематиком Мирослав Јовановић је направио драгоцен искорак у познавању њихове хиљдугодишње историје и својим рационалним приступом учинио да се ова важна тема постави на чврсту научну основу и ослободи од наноса стереотипа и анахроног романтизма.

У својим радовима о руској постоктобарској „белој емиграцији“ на Балкану писао је о проблемима интеграције, разликама у обичајима, културном нивоу, наравима, међусобном непознавању Срба (и осталих Југословена) и Руса, о мукама емигрантског живота, унутрашњим поделама, али и великом доприносу модернизацији Краљевине СХС-Југославије и других балканских земаља у којима су нашли уточиште. На тај начин је показао како се о овој важној теми може и мора говорити и писати. Овакав приступ је свакако допринео да његови радови добију и у Русији и њеној научној заједници поштовање и пажњу – у већој мери него што је то био случај у његовој земљи.

Његова истраживања друштвене и политичке историје Србије такође су дала запажене резултате, као што су монографије о језику и друштвеној историји, континуитету и дисконтинуитету у двовековној повести модерне српске државе, односима историографије и политике... Његове тезе су увек биле свеже, изазовне али добро аргументоване: показао је да се само на тај начин могу чинити озбиљни искораци у науци.

Био је уредник и приређивач, сам или у сарадњи са колегама, десетак зборника радова и збирки докумената. Учествовао је готово двадесет година у стварању и уређивању *Годишњака за друштвену историју*, раду Удружења за друштвену историју, био је покретач Центра за руске студије, Центра за балканске студије, члан Већа Друштвено-хуманистичких наука Универзитета у Београду, факултетских већа и комисија, инцијатор научних конференција, развијања међународне научне сарадње, члан Управног одбора Института за новију историју Србије и председник Управног одбора Архива Србије.

Овако без неког реда набројано, све ово сведочи о великој посвећености науци, која је за око четврт века, колико је трајала његова научна и просветна делатност, у условима који су били све само не погодни, дала све оно чиме је Мирослав Јовановић себе уградио у српску историографију. Немилосрдно је себе трошио, снажан, импулсиван, неуморан, увек у новом пројекту. Умро је, изненада, остављајући своју породицу, колеге, пријатеље, сараднике и студенте затечене и у неверици. То осећање ће дуго потрајати, као одраз одбијања да сви који су га познавали, све ове године са њиме живели, радили и дружили се, прихвате чињеницу да су га изгубили и да ће од сада живети у сећању и у свакој књизи и тексту који је написао.

Проф. др Милан РИСТОВИЋ

ПРИКАЗИ
Reviews

Josip Skupnjak, Dragutin Mrkoci,
Kronologija narodnoslobodilačke borbe naroda Hrvatske
 1941–1945, Savez antifašističkih boraca i antifašista
 Republike Hrvatske, Zagreb, 2013, 671 str.

Књига се састоји из три дијела:

Први дио – Кронологија Народноослободилачке борбе народа Хрватске, у којем су кратко наведени подаци опћег значаја и догађаји који се односе на Хрватску (стр. 17–421).

Други дио – Јединице НОБ и партизанских одреда Хрватске – 22. 6. 1941. – 15. 5. 1945. (стр. 439–482).

Трећи дио – Судионици НОР-а Хрватске – народни хероји (стр. 495–646).

Аутори нису користили изворну архивску грађу нити садржаје многобројних објављених публикација, посебно оних из устаничких крајева Хрватске, на чијем су подручју биле бројне организације КПХ и гдје су организиране – никнуле вишебројне партизанске јединице и ратовале већ од јула 1941. против окупатора и његових помагача усташа, домобрана и оружника – војника нацистичке творевине Независне Државе Хрватске. Крајева у којима су цијело вријеме НОБ Хрватске боравиле и дјеловале централне партизанске установе: Централни комитет КПХ, Главни штаб НОВХ, органи народне власти од сеоских, опћинских, котарских, окружних, организације омладине, АФЖ, пионирске организације, па и ЗАВНОХ.

Из пописа кориштене библиографије (стр. 665) видљиво је да нема нити једне објављене књиге, монографије, зборника чији садржаји говоре о НОБ-у партизанских јединица и њиховим оружанним акцијама, четама, батаљонима, бригадама, дивизијама, првом корпусу НОВХ, органима власти, ЗАВНОХ-у, организацијама СКОЈ-а, АФЖ-а, усташким логорима смрти, масовним стратиштима, безданим јамама, осим књиге групе аутора *Седма банијска дивизија*.

Публикације наведене у библиографији, које су користили аутори за садржај ове књиге, тако им и нису нити могле дати довољно података да се прикаже цјеловитија слика збивања у НОБ-у Хрватске 1941–1945, напосе у устаничким крајевима Хрватске, на подручју 1. оперативне зоне, односно 1. корпуса НОВХ.

И поред реченог аутори Јосип Скупњак и Драгутин Мркоци су храбро, у доброј намјери, пришли у израду кронологије догађања током НОБ-а у Хрватској, уложили велики труд и дали значајан допринос и потицај да се на основу њихове књиге – Кронологије, кориштењем изворне архивске грађе и вишебројних објављених публикација изради и објави потпунија кронологија НОБ-а Хрватске 1941–1945.

Овом приликом навести ћу тек неколико запажања о садржају *Кронологије НОБ-а Хрватске*, аутора Јосипа Скупњака и Драгутина Мркоџија, чији сам текст пажљиво и са интересом прочитао.

А) – Уочио сам, али само за крајеве које добро познајем, да су аутори на више страница написали погрешна имена насеља, а и на неколико мјеста географски их криво означили:

- стр. 195 – пише село Сић код Војнића – таквог назива за село нема код Војнића
- стр. 220 – пише у селу Класнићу (код Огулина) формирана је 16. банијска бригада – село Класнић није код Огулина, већ недалеко Глине према Двору
- на стр. 201 – пише жељезничка станица Дубрава, код Тоуња – таква не постоји, већ жељезничка станица Доње Дубраве и жељезничка станица Горње Дубраве на прузи између Карловца и Огулина
- стр. 228 – пише у селу Ријеци код Војнића – села с тим именом код Војнића нема, већ село Широка Ријека
- стр. 289, 294, 345 – пише Доња Дубрава, Горња Дубрава (код Генералског Стола код Огулина) – мјеста с таквим називом нема код наведених мјеста – већ су то Доње и Горње Дубраве
- стр. 315 – пише село Кеићи (близу Огулина), таквог назива села нема близу Огулина
- стр. 350. пише преко шуме Машнике, умјесто шуме Машника
- село Ралетина, таквог назива за село нема, већ има шума која се зове Ралетина
- стр 265 – пише у селу Доња Дубрава и на Глоборничком мосту (код Огулина) – ни једно ни друго није тачно – село се зове Доње Дубраве, а жељезнички мост се налази на прузи између Доњих и Горњих Дубрава

Погрешних назива мјеста и њиховог географског смјештаја има на више мјеста у овој књизи.

Б) – Што се тиче устаничких одреда 1941. године аутори у овој хронологији наводе њих 22 на подручју прве, друге, треће, четврте и пете оперативне зоне, а само на подручју Окружног комитета КПХ за Карловац (на Кордуну, Банији и дијеловима Горског котара) било их је 67, распоређених у четири устаничка рајона, без оних на подручју Лике (видјети књигу *Okrug Karlovac 1941, Zagreb, 1965, str. 315–336*, има име одреда, бројно стање, име командира и комесара и наведене борбене акције).

- стр. 117 – наводи се 22. јуни 1941, дан, мјесец и година формирања Сисачког партизанског одреда, бројно стање (39 бораца) и на стр. 149 пише да је 29. марта 1942. формиран 1. калнички НОП одред. Наводи се овдје и име и презиме командира и комесара јединице. Аутори на истој стр. 149. пишу да је 30. марта 1942. формирана Пролетерска чета Банијског НОП одреда, али

- се не наводи ни име ни презиме командира, комесара, бројно стање и која је то чета по реду (текст један до другог)
- стр 150 – пише да је по наређењу ГШ НОП одреда Хрватске формирана Пролетерска чета Кордуна – ни овдје нема других података
 - стр. 155 – пише да је код села Брубња (близу Глине) у борби против усташа и домобрана 29. травња 1942. погинуо командант Банијског НОП одреда Васиљ Гаћеша, а на стр. 539 аутори пишу да је погинуо 19. травња. Исто тако није, како аутори наводе, погинуо код села Брубња, већ у селу, није погинуо нити у борби, већ га је убио убачени усташки агент у подруму Јанузове куће.
 - стр. 443 – пише да је коловоза 1941. формиран НОП одред Шамарица, а нема имена командира, комесара ни мјеста оснивања
 - на истој страници пише да је у коловозу 1941. у горју Калине (Шамарица) формиран Калнички НОП одред од Петрињске партизанске групе (око 50 бораца) не пише када је и гдје та група од 50 бораца настала.

У Кронулологији се тако не наводе ни имена мјеста формирања првих чета – пролетерских, батаљона, бригада, дивизија, I корпуса НОВХ, па ни мјесто формирања ГШ НОП одреда Хрватске (стр. 131) (постоји фотографија мјеста, куће и имена чланова, које се овдје такођер не наводе). Нема нити других мјеста гдје је био као нити мјеста сједишта ЦК КПХ (стр. 154).

- стр. 350 – аутори пишу да су 31. 7. 1944. формиране двије аеробазе по наређењу I корпуса НОВХ, али не наводе гдје, па се не спомиње ни Черчилов син који се спустио авионом у Чемерници на Кордуну и био рањен и лијечио се у Централној партизанској болници на Петровој гори.
- стр. 124 – пише да је 20–24. августа 1941. из Сабирног логора у Госпићу упућено влаком према Загребу 2.000 ухапшених Жидова. Јест према Загребу, али у усташки логор Јастребарско, и не само Жидова него и Срба и Хрвата логораша из логора Јадовно које усташе нису доспјеле усмртити прије доласка талијанске окупаторске војске, која је усташама забранила покоље.
- стр. 257 – пише: послје пете непријатељске офанзиве 7. банијска ударна дивизија НОВХ вратила се из Црне Горе на Банију и ушла у састав I хрватског корпуса НОВХ. Нема када је упућена, с колико бораца, гдје су гинули, а колико их се вратило. Ништа о збјегу српског народа Баније и његовој голготи, о жртвама, попаљеним насељима (јест ово кронулологија догађаја, није роман, али се овакови догађаји не могу не написати).

В) – За логоре у НДХ 1941–1945. аутори већином не наводе да су их основале усташе, а тамо гдје су их формирали окупатори истинито пише талијански или њемачки логори. Ту се наводи и коме народу логораши припадају па и кога народа највећи број у поједином логору. Како не пишу за већину логора да су их формирале власти НДХ, тако се у већини написа не наводи коме су народу припадале жртве, већ се каже: жене и дјеца, житељи, невини људи, мушкарци и слично.

Овом приликом наводим неколико примјера:

- стр. 38 – пише: „У Бакру су Талијани формирали логор 30. ожујка 1942. за Жидове, међутим, кроз њега је прошло највише Хрвата“. Нема података колико их је усмрћено од њих 3.000 колико их се могло смјестити у логор. Подаци постоје.
- на истој страници пише да су Талијани тог 30. ожујка 1942. године на малом отоку Мамула формирали логор познат под именом „Логор Мамула“. Пише и ово: „Свјedoци кажу да је тај логор најгори од свих логора“... Аутори не наводе који то свјedoци кажу и гдје.
- стр. 174 – аутори опширно пишу да су Талијани на отоку Рабу формирали 7. српња 1942. логор кроз којег је прошло до 15.000 особа и да је 1.447 особа смртно страдало „према истраживању које је објављено с хрватске стране“ (не пише с које хрватске стране и гдје то пише).
- стр. 62 – пише: у Јанкомиру у Загребу, Нијемци су основали логор 30. листопада 1943. Наводе се усташке процјене да је кроз логор прошло „више од 10.000 особа, а неколико их је стотина убијено“ (то су сигурне процјене).
- стр. 166 – опширно пише: „На отоку Молат Талијани су основали логор Молат, који је почео дјеловати 14. липња 1942. године“... Наводи се да је кроз њега прошло приближно 10.000 особа, од којих је у њему око 1.000 изгубило живот.

За логоре које су организирале власти НДХ и усташе пише углавном овако:

- стр. 25 – пише да је 11. априла 1941. наводно почео дјеловати логор Лепоглава и да се процјењује да је кроз њега прошло до 2.000 људи, од којих је приближно убијено 900
- стр. 26 – пише: „19. травња 1941. формиран је логор Керестинац, 20. травња формиран је концентрациони логор Даница у Копривници, Сабирни логор Тења код Осијека (логора оваквог типа било је у НДХ још у Загребу, Самобору, Јастребарском, Бакову, Керестинцу, у Славетићу“
- стр. 27 – формиран је логор у Госпићу – не пише до када је дјеловао
- стр. 29 – формиран је исељеничко-усељенички логор у Цапрагу. Почео је дјеловати 9. српња 1941. Тако пише и за логор у Славонској Пожеги и логор у Бјеловару.
- стр. 32 – 6. листопада 1941. године формиран је дјечји и женски логор у Лобору крај Златара у Хрв. загорју

- стр. 34 – 30. студеног 1941. формиран је логор у Горњој Ријеци на Калнику

И тако на још неколико мјеста се наводе формиранни логори, али се не каже тко их је формирао:

- стр. 35 – пише да је 27. просинца 1941. почео дјеловати усташко-њемачки логор у Земуну и да је кроз њега приближно прошло 10.000 Жидова, њихових жена и дјеце, али се у истом тексту не наводи име народа заточеног и мученог у истом логору којег су усташе похватале у збјеговима на Кордуну, Банији и Босни.
- на стр. 29, аутори ипак пишу да су усташе у Сиску формирале логор 12. српња 1941. и да је кроз њега прошло приближно 12.000 логораша, не каже се колико их је усмрћено и коме су народу припадали. За дјечји логор, нема података, као ни име народа коме су дјеца припадала.
- стр. 30 – за логор у Великој Горици аутори пишу да су га основале усташе, али на истој страници то не пише и за формирање групе логора Јасеновац.

Исто тако од 337 евидентираних безданих јама и мјеста масовних стратишта усташког злочина-геноцида само на подручју Кордуна, Баније и Лике аутори наводе њих пет. Не наводе се ни познати масовни покољи српских сељака које су извршиле усташе и домобрани НДХ у српским – православним црквама, осим у глиноској цркви.

На више страница аутори пишу о злочинима војника НДХ – усташа и домобрана, наводе и бројеве убијених, спаљених, али не чије су то жртве, кога народа. Наводим само неколико примјера како то пише:

- стр. 115 – пише: 26. травња 1941. у котару Грубишно Поље усташе су ухапсиле 600 људи, међу којима већину чланова КПЈ у томе котару. Не пише што су с њима учинили.
- стр. 118 – пише: првог српња 1941. усташе су запалиле село Сувају (код Грачаца) и убиле 300 људи, жена и дјеце
- стр. 120 – у Иванић јарку (близу Војнића) усташе су убиле више од 180 људи
- усташе из села Кијева (код Книна) ухватиле и поклале 48 мушкараца и жена из Полаче
- стр. 122 – усташе из Госпића су 5. коловоза 1941. побиле приближно 560 људи, већином жена и дјеце из Дивосела и Читлука
- стр. 139 – у селу Комоговини (код Костајнице) упале су усташко-домобранске јединице, запалиле су село и убиле 118 људи, међу којима већи број жена и дјеце
- стр. 146 – пише: 3/4. ожујка 1942. године усташе су нападе село Драготину (код Глине) и убиле 50 људи и више њих ранили

- стр. 182 – пише: 3. коловоза 1942. године у селу Кусоње (код Пакраца) усташе су бациле у бунаре више од 300 закланих житеља тога и сусједних села
- стр. 397 – аутори пишу: 11. сирјечња 1945. године усташе из Суње опљачкале су и спалиле село Мале Крчевине и звјерски убиле 31 особу (поред осталих, једанаесторо дјеце бациле у запаљене куће)

Насупрот наведеном, исти аутори и у истој књизи пишу, наводим тек неколико примјера:

- стр. 28 – пише: на сајмишту у Гудовцу (код Бјеловара) усташе су побиле око 200 житеља околних села српске националности
- стр. 118 – пише: у селу Србу (код Грачаца) 28. липња 1941. године усташе су извршиле први масовни покољ српског становништва у Лици
- стр. 121 – 29. српња 1941. Глина: у цркви су усташе затвориле и заклале неколико стотина Срба које су били позвали да их наводно покрсте
- у Грачацу усташе су извршиле масовне покоље српског становништва из Грачаца и околине. За два дана су поклате 500 Срба, махом жена и дјеце.
- стр. 123 – 6. коловоза 1941. усташе су позвале српско становништво из општине Косињ (код Перушића) на прекрштавање, затим 347 Срба, повезаних жицом одвеле у заселак Косу и ту их на звјерски начин поубијале, а њихове лешеве спалиле у једној кући.

Тако на неколико мјеста пише којег су народа биле жртве и тко их је починио. Није разумљиво читаоцу зашто тако неуједначено пишу...

Штета је, кад је већ била могућност и кад су аутори уложили велики труд да напишу и објаве ово вредно дјело, да није искориштена изворна архивска грађа и вишебројна објављена дјела о НОБ-у народа Хрватске 1941–1945. година. Тако не би у овој хронологији били незаписани веома значајни догађаји с подручја I оперативне зоне, односно 1. корпуса НОВХ, њених дивизија и вишебројних бригада.

Не би била незаписана усташко-домобранска офанзива 1941. године на Кордун у којој учествује 4.000 усташа и домобрана, као и њихов поглавник Анте Павелић и његови високо рангирани Анте Мошков, те Макс Лубурић, Јуцо Рукавина и други у нападу на 250 партизана 4. кордунашког батаљона и сеоско становништво, гдје опљачкаше и запалише 2.000 сеоских домаћинстава и поклате 1.617 српских сељака, жена, дјеце и старца.

Оста незаписана мартовска усташко-домобранска офанзива: 18. 3. – 5. 4. 1942. године, 12.000 избјеглица и њихово страдање.

Изоста записан 31. март 1942. када 160 партизанских бораца Првог кордунашког одреда и 700 српских сељака рогуљама,

мотикама, вилама и сјекирама јуришају на Петровцу на квислиншке укупане ровове и гдје погиба 50 бораца и 150 цивила рогуљаша, међу којима и кордунашка легенда, студентка медицине Драгица Булат.

Нема ни 15. априла, ни 8. маја 1942. године, стезања обруча око Петрове горе у којем учествује под водством усташког пуковника Анте Мошкова 10.000 усташа, домобрана и оружника НДХ. Толика сила потпомогнута авијацијом на 730 партизана 2. и 3. кордунашког батаљона и двије пролетерске чете и око 12.000 избјеглица – жена, дјеце и стараца у врлетима Петрове горе без хране, одјеће и крова. Нема ни имена храбро погинулог комесара Пролетерске чете Рафајила Вишњића. Нема ни записаних 1.257 српских избјеглица што их поклаше и запалише војници НДХ усташе и домобрани, а ни 2.500 српских жена, дјеце и стараца што их на превару одведоше у усташки логор Јасеновац.

Нема записаног 4. октобра 1941. године, оснотка Централне пртизанске болнице на Петровој гори, првој изграђеној у Југославији и Европи отвореног типа. Имала је 30 објеката различите намјене, с неколико земуница за рањенике. Нема ни других које су радиле на подручју 1. корпуса НОВХ.

Нема године формирања партизанских диверзантских јединица, нити њихових многобројних акција 1941–1945. изведених на жељезничкој прузи Карловац – Огулин, на релацији Доње Дубраве – Тоуњ, а било их је, према сачуваним изворима, 94 у којима су непријатељу нанесени велики губици, у људству и материјално.

Тако нема ни Острожинског правилника, донетог у селу Острожину на Кордуну 14. XII 1941. који је регулирао рад органа народне власти на ослобођеном територију и који је настао прије Фочанских прописа 1942. године.

Аутори Јосип Скупњак и Драгутин Мркоци у овој значајној књизи нису забиљежили ни вишедневне и тешке борбе јединица Првог корпуса НОВХ, 7. банијске ударне дивизије и 8. кордунашке ударне дивизије за коначно ослобођење земље, маја 1945, као ни уништење њемачког 97. армијског корпуса и предаје јединица овог непријатељског корпуса управо јединицама Првог корпуса НОВ Хрватске (видјети опширно: *Prvi korpus NOVH*, *Historijski arhiv Karlovac*, 1987, *Zbornik* 17).

Аутори у овој публикацији на страни 666. приказују фотографију некад Друштвеног дома у Топуском у којем је 8. и 9. свибња 1944. године одржано Треће засједање ЗАВНОХ-а. Поред осталог у легенди пише: „У Домовинском рату Дом је миниран и срушен. Нема података, тко и када је наредио да се уништи музејска постава докумената о ЗАВНОХ-у и зграда минира.“ Све се зна и требало је то написати, кад се већ наводи у овој хронологији НОБ-а народа Хрватске 1941–1945.

Навео сам тек неколико осврта на податке из *Кронологије* који се само дијелом односе на подручје Окружног комитета КПХ за Карловац, Кордун, Банију и Горски Котар. Књига не даје на једном мјесту темељит увид у све фазе оружане борбе, а тиме ни НОП-а Хрватске 1941–1945. године.

Но, то не умањује овај вриједни рад и уложени труд аутора, већ указује да је ова књига добар темељ да се изради потпунија хронологија НОБ-а Хрватске 1941–1945.

Др Ђуро ЗАТЕЗАЛО

Čedomir Štrbac,
Afrički zapisi 1988–1992,
Altera, Beograd, 2013, 474 str.

Десет поглавља *Afričkih zapisa* амбасадора и професора универзитета Чедомира Штрпца настало је на основу његових дневничких белешки и докумената, и обухвата временски одсечак између 1988, када је са места директора Института за међународни раднички покрет и професора Универзитета у Новом Саду прешао у дипломатску службу и био постављен на место амбасадора СФРЈ у Габону и Екваторијалној Гвинеји, до марта 1992. године и краја његове мисије изазване нестанком са геополитичке катре Европе земље коју је представљао.

На око 430 страница Чедомир Штрбац је, исписујући своја афричка искуства, у време када је дошло до убрзаног урушавања југословенске федерације, на неколико паралелних „сцена“ предочио читаоцима део дипломатске историје Југославије, као и средине у којој је четири године обављао дипломатску мисију. Кроз своје службене и приватне додире са представницима локалних власти и страним дипломатама описао је и један много шири контекст збивања на крају хладног рата и почетка онога што је брзоплето названо „крај историје“ који је тада помпезно и самоуверено био најављиван.

Оно што је за записе Чедомира Штрпца важно нагласити јесте да се они по својим особеностима, без обзира на хронолошки ред којим су настајали, одлично надовезују на ауторову предходну књигу о његовој дипломатској мисији на другом крају света, у Индији, која се поклопила са једним такође изузетно драматичним тренутком наше савремене историје (крај деведестих година прошлог столећа и почетак новог).

Ако су његови *Zapisi iz Indije* сведочили о драматичном крају наше (и не само наше!) друштвене, политичке и сваке друге „метастазе“, онда се његови *Afrički zapisi* могу читати и као искрено и драгоцено сведочанство о времену које је означило почетак

и врхунац распада државе у вртлогу грађанског рата, државе коју је он представљао и чије је интересе покушавао да брани удаљен од ње хиљадама километара.

Један од утисака који се стиче јесте да Штрбац пише о својим тадашњим уверењима и гледању на оно што се дешава његовој земљи без непотребних *пост фестум* „корекција“ и накнадне памети: његове саморефлексије сведоче и о неким сопственим заблудама, деловању „условног рефлекса“ који је и њему као и великој већини његових југословенских савременика намећао однос са својим окружењем и постојању „слепе мрље“ која је ометала потпуно, критичко сагледавање дубине југословенског хаоса. Он није само по својој „службеној дужности“ био представник Југославије, какав је био случај са великим делом његових колега, екс-југословенских дипломата који су по „кључу“ градили своје „каријере“ и на таласу сецесије и национализма окренули леђа држави чији су представници били. Општи расап је и на даљину неминовно остављао тежак утисак, у неким тренуцима још тежи од онога који су добијали они који су барем географски били близу опасног средишта кризе.

У настојањима да на најбољи начин представља државу – која је на његове очи почела убрзано да губи све своје препознатљиве обриси – и брани њене политичке и не мале економске позиције стечене у том делу света, био је, како на више места у својим записима напомиње, остављен самом себи, насукан на афричкој обали без потребних инструкција из Београда, добијајући вести о најважнијим догађајима у земљи не из депеша свог министарства или од владе већ из локалне и друге стране штампе. Описује и своје муке да трагајући у то прединтернетовско доба по скали радио-апарата чује неку од југословенских станица не би ли добио барем нешто од потребних информација!

Како је југословенска криза добијаја на убрзању, тако се у његовим записима могу пратити и све професионалне муке и дилеме, али и њихов утицај на његово емоционално стање, породичне бриге, размишљања о променама које су у земљи оставиле печат на опредељења његових пријатеља и колега, стање у малој, вишенационалној југословенској колонији у Габону, заокрети у ставовима код његових саговорника из дипломатског кора, као и све оно што се рефлектовало на његово афричко окружење.

Штрпчеви записи су и добро, живо писана литература, која се чита са занимањем: он је у њима колико дипломата толико и писац који даје изнијансирану слику времена, људи и нарави око себе: како оних афричких, од председника Габона Омара Бонга и домаће елите, до чланова дипломатског кора или својих сарадника и људи из случајних сусрета. Даје једну сложену слику тога дела Африке, утицаја промена на светској сцени (реформе Горбачова и урушавање Совјетског Савеза, рат на Блиском истоку, промене баланса моћи, па и југословенске кризе), увођења

вишепартијског система (макар у „козметичком виду“), односа са бившим колонијалним метрополама, корупцији, изолацији елите од народа, криминалу...

Овом књигом Чедомир Штрбац је заокружио своје „ембахаде“ за које је правио записе у времену у којем је – без обзира на уврежено мишљење о том послу – све само не једноставно, лако и лагодно било бити на челу југословенске дипломатске мисије у Вашингтону, Москви, Берлину, Паризу или неком од центара моћи и радити за земљу која се осипала и нестајала пред очима. Ово је књига и о личним дилемама, покушајима да се у немогућој ситуацији одговори свом задатку савесно, све до тренутка када државе која га је послала на дужност више нема и када он као амбасадор бивше државе затвара амбасаду и окончава мисију.

Због тога је и ова књига изузетан и искрено исписиван документ о једном времену, његовој динамици и сложености. Писан добро, занимљиво, избаласирано, представља веома драгоцен допринос историји југословенске дипломатије, спољне политике Југославије, историји Африке, али и нашој савременој историји (наших политичких и људских нарави) у једном преломном, трагичном времену.

Проф. др Милан РИСТОВИЋ

Bojan Simić,

In the Spirit of National Ideology: Organization of State Propaganda in Eastern and Southern Europe in the 1930s, Comparative Perspectives on Poland, Yugoslavia and Bulgaria, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2013, 249 p.

Под појмом „пропаганда“ обично се подразумева циљано усмерено настојање да се утиче на мишљење јавности путем емитовања одређених идеја или вредности формираних на тај начин да користе интересима пропагандисте или његових политичких господара. Ову историјску појаву могуће је пратити дубоко у прошлост, јер њени корени сежу практично до самих почетака цивилизације и држава старог истока. Технолошке иновације с почетка 20. века значајно су утицале на велику експанзију пропаганде у Европи у међуратном периоду. Готово све европске државе настојале су да употребе масовност штампе, али и нарастајућу популарност радија и филмова (нешто касније и телевизије, као нпр. у нацистичкој Немачкој), како би свом становништву или владама других земаља слале политичке поруке и формирале јавно мњење према вредностима дефинисаним у самом политичком врху. У српској и старијој југословенској историографији државној пропаганди није било посвећено довољно пажње, превасход-

но због бројних тешкоћа са којима је скопчано истраживање ове теме. Оне се манифестују у непостојању или фрагментарној очуваности архивске грађе, до којих је дошлом делом због немара или страдања грађе, а делом из конспиративне природе организације и посебно финансирања државне пропаганде у међуратном периоду. Проблематиком државне пропаганде у Југославији 30-их година највише се бавио др Бојан Симић, научни сарадник Института за новију историју Србије. Хеуристичким приступом он је прво заокружио истраживање пропаганде Милана Стојадиновића (монографија заснована на магистарском раду објављена је у Београду 2007. године), док је постојећа сазнања обогатио и кроз компаративистичку перспективу у својој монографији заснованој на докторској дисертацији: *In the Spirit of National Ideology: Organization of State Propaganda in Eastern and Southern Europe in the 1930s, Comparative Perspectives on Poland, Yugoslavia and Bulgaria* (У духу националне идеологије: организација државне пропаганде у државама источне и јужне Европе 30-их, компаративни осврт на Пољску, Југославију и Бугарску).

Хронолошко-просторни оквир Симићевог истраживања ограничен је на Пољску, Југославију и Бугарску у току турбулентних тридесетих година прошлог века, али је компаративна анализа често обogaћена и поређењем са искуствима фашистичке Италије, и у нешто мањој мери, нацистичке Немачке и Мађарске, што свакако представља додатни квалитет. На избор поменуте три државе за основни оквир компаративног истраживања превасходно су, према речима самог аутора, утицале бројне сличности у њиховом историјском развоју: припадност словенској групи народа, проблематично искуство међуратног парламентаризма, као и одређене сличности у начину и обиму организовања државне пропаганде. У фокусу Симићевог истраживања налази се организација државне пропаганде, што је само по себи захтеван и користан подухват, док је пропагандним садржајима посвећено онолико пажње колико је било неопходно за адекватну контекстуализацију основног предмета истраживања.

Прво поглавље књиге посвећено је пропаганди у Европи током тридесетих година. Након кратког осврта на историјат пропаганде и неколико дефиниција овог појма присутних у научном дискурсу, аутор описује револуционарне промене у организацији државне пропаганде у међуратном периоду. У том смислу посебно је било значајно нацистичко освајање власти у Немачкој, након кога је формирано Министарство за народно просвећивање и државну пропаганду на челу са др Јозефом Гебелсом. Симић истиче да су током тридесетих година практично све европске државе препознале значај пропаганде и настојале да, у границама својих организационих и материјалних могућности, низом мера и акција утичу на јавно мњење у земљи и иностранству. У организационом смислу, у међуратној Европи постојала су два

основна решења вођења државне пропаганде: поједине земље имале су министарство пропаганде, док су друге имале посебна пропагандна одељења при различитим министарствима или председништву владе. Нацистичка Немачка имала је посебно министарство пропаганде практично током читавог свог постојања, док је у Француској оно било део владе само током кратког периода владавине Леона Блума, а у Великој Британији основано је тек након избијања Другог светског рата.

Друго поглавље Симићеве књиге посвећено је различитим моделима и решењима у организацији државне пропаганде, која су се у међуратном периоду јавила у Пољској, Југославији и Бугарској. Прикривена диктатура маршала Пилсудског, као и крајње незахвалан положај државе која се граничила са две супер-силе са освајачким претензијама, умногоме су утицали на организацију државне пропаганде у Пољској. Због тога је утицај војних кругова на формирање и вођење пропаганде у Пољској био знатно већи него у већини других европских држава. Међу бројним центрима пропаганде у овој земљи, посебно су се својим значајем истичале три канцеларије за штампу: при Председништву владе, Министарству спољних послова и Министарству одбране. Ове установе деловале су у великој мери независно једна од друге, док је Комитет за координацију државне пропаганде основан тек крајем тридесетих година. Са организационог становишта нешто сложеније стање било је у Краљевини Југославији. Министарство пропаганде није званично постојало а готово све значајније државне установе имале своје канцеларије за штампу. Међутим, значај који је Централни прес-биро (ЦПБ, основан 1929. године) имао, посебно за време владе Милана Стојадиновића, далеко превазилази улогу одељења за штампу, те је са правом означен као „Министарство пропаганде без пропагандистичке фирме“. Централни прес-биро се бавио организацијом, координирањем и спровођењем државне пропаганде, а такође је имао и велику улогу у цензури штампе и других медија. Ситуација у Бугарској била је другачија због политичких дешавања у тој земљи: у периоду 1934–1935. године постојало је министарство пропаганде (носило је име: Дирекција за друштвену обнову), али је током тридесетих непрестано функционисало и више посебних одељења за штампу при министарствима. Најважнија пропагандна установа била је Канцеларија за штампу при Министарству спољних послова, а постојала је и посебна канцеларија за контролу (цензуру) штампе.

Државна пропаганда у Пољској, Југославији и Бугарској тридесетих година спровођена је у два основна правца: „унутрашњем“, тј. према домаћем јавном мњењу, и „спољном“, према страним владама и јавности других земаља. Међу најуочљивије сличности у организацији државне пропаганде ове три државе свакако спада пракса доношења најзначајнијих одлука везаних за пропаганду у неформалним круговима блиским самом врху поли-

тичке власти. Упркос тешкоћама у утврђивању начина и обима финансирања државне пропаганде, према неким проценама из 1933. године уочава се да је Пољска, због деликатног положаја али и величине земље, трошила двоструко више средстава на пропаганду од Југославије (26 наспрам 13 милиона француских франака).

Процес централизације пропагандних установа који се током тридесетих одвијао на простору целе Европе, па тако и у Пољској, Југославији и Бугарској, приметан је и на примеру новинских агенција, којима је Симић посветио треће поглавље своје монографије. Најважније новинске агенције у овим земљама биле су након Првог светског рата под контролом државе: Пољска телеграфска агенција (ПТА), Бугарска телеграфска агенција (БТА) и агенција Авала у Југославији биле су у државном власништву и практично под контролом политичке власти. ПТА је по својој величини (око 1.000 запослених) била вишеструко већа од југословенских и бугарских агенција, у односу на које је, такође, имала и знатно веће самосталне приходе од реклама, филмова и продаје публикација. Она је имала разгранату мрежу дописника у целом свету, док су БТА и Авала имале свега неколико иностраних дописника.

Четврто поглавље монографије *In the Spirit of National Ideology: Organization of State Propaganda in Eastern and Southern Europe in the 1930s, Comparative Perspectives on Poland, Yugoslavia and Bulgaria* бави се улогом медија у служби државне пропаганде. Др Бојан Симић означио је улогу медија као кључну у спровођењу државне пропаганде у Пољској, Југославији и Бугарској. Штамп, која је била најстарији и најраспрострањенији вид утицаја на јавно мњење, налазила се под законски дефинисаном цензуром и другим, мање формалним видовима притиска политичких власти. Ови притисци расли су са приближавањем Другог светског рата, али је закључак аутора да су државне власти, и поред великих напора, успеле да утичу на формирање јавног мњења у ограниченом обиму. Највише пажње било је посвећено контроли штампе, док су радио и филмови, као нове технологије које још увек нису биле широко распрострањене међу становништвом, контролисани путем финансирања и законске цензуре. Пољска, Бугарска и Југославија инвестирале су значајна средства у ширење радио-мреже, али су радио-станице због тога практично биле у власништву државе: програм је пролазио политичку контролу, а уредници су постављани и смењивани у складу са политичком подобношћу. Контрола над филмском продукцијом била је олакшана захваљујући строгој законској регулативи која је предвиђала да сваки филмски садржај мора да добије одобрење цензуре пре јавног емитовања. Иако је већина емитованих филмова била страног, претежно америчког порекла, домаће продукције у Пољској, Бугарској и Југославији успеле су да сниме одређени број играних и пропагандних филмова, чији пропагандни значај никако не сме бити занемарен.

Резултате објављеног истраживања др Бојан Симић сублимирао је у форми закључка и резимеа који је објављен на српском језику. У форми прилога у књизи су објављена и три документа: Пропагандне инструкције за Пољски радио из 1938, транскрипт југословенског пропагандног филма: „Југославија: јуче, данас и сутра“, као и План и инструкције за будући рад бугарске пропагандне организације „Обнова“ из 1935. године. Ови документи вешто су одабрани и интегрално објављени, те читаоцу дају директан увид у процес организације државне пропаганде у посматраним државама. Симићева монографија садржи и регистар личних имена, као и бројне табеле које су послужиле за прегледно приказивање статистичких и нумеричких података коришћених у истраживању. Истраживање др Бојана Симића о организацији државне пропаганде у Пољској, Југославији и Бугарској током тридесетих година, премда компаративно по природи, засновано је на широком спектру примарних историјских извора. Поред фондова који се чувају у Архиву Југославије у Београду (ЦПБ, Министарство унутрашњих дела, Стојадиновићеве и Марамбоове збирке), коришћена је и грађа рукописног одељења Матице српске и Историјског архива у Смедереву. Архивска истраживања аутора одвијала су се и у Пољској, Бугарској и Италији, где је укупно прегледано више од двадесет фондова значајних за предмет истраживања. Изворна основа додатно је проширена коришћењем релевантне утицајне штампе из међуратног периода, југословенских листова *Политика*, *Сампоуправа* и *Време*, бугарских *Днес*, *Утро*, *Нови Дни*, као и пољске *Газете Полске* и *Полске Збројне*. Консултована је и обимна савремена научна литература на српском, енглеском, пољском, италијанском и бугарском језику. Методолошки оквир постављен је у традицији компаративистичке аналитике, коју су дефинисали и промовисали проф. др Јирген Кока и проф. др Хајнц-Герхард Хаупт (који је био и члан комисије на одбрани докторске дисертације Бојана Симића). Због значаја теме којом се бави, као и иновативности методолошког приступа и широке изворне основе, монографија Бојана Симића *In the Spirit of National Ideology: Organization of State Propaganda in Eastern and Southern Europe in the 1930s, Comparative Perspectives on Poland, Yugoslavia and Bulgaria* велики је научни допринос. Она ће сигурно позитивно утицати како на историографска тако и на политиколошка, социолошка и комуниколошка истраживања међуратне Југославије и феномена државне пропаганде. Чињеница да је књига објављена на енглеском језику требало би да допринесе бржем пробоју овог вредног истраживања у иностранству, као и додатном побуђивању интересовања за проучавање државне пропаганде у Европи тридесетих година, која, уз изузетке случајева нацистичке Немачке и Совјетског Савеза, до данас није била у довољној мери предмет истраживања научне историографије.

Александар СТОЈАНОВИЋ

Ivana Dobrivojević,
Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955,
 Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2013, 538 str.

Утицај политике, идеологије, реформских процеса на живот тзв. малог човека, његову свакодневицу и квалитет живота, теме су које заокупљају пажњу и предмет су, у све већој мери, научних анализа и истраживања. На тај начин отворен је простор за целовито и објективно сагледавање развоја и промена једног друштва и (или) државног система. Научни приступ свакако доприноси постизању релевантних резултата лишених произвољних и субјективних оцена и закључака. Период социјализма и живота у социјалистичкој Југославији, у том смислу, постаје предмет интензивног занимања и тумачења. О томе последњих деценија сведочи низ публикација, али и изложби, музејских поставки, филмова. Међутим, често се може говорити о површном, неретко идеализованом погледу на прошлост социјалистичког друштва послератне Југославије. Отуда радује појава књиге ауторке Иване Добривојевић која је читаоцима понудила обимну студију, научно веродостојну и засновану на темељном и свеобухватном истраживању.

Књига Иване Добривојевић *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955* објављена је 2013. године у издању Института за савремену историју. Књига уз Предговор, Увод и Закључак, садржи четири поглавља. Списак коришћених извора и литературе, регистар личних имена и белешка о аутору заокружују ово издање. У разматрању ове захтевне теме ауторка се определила за тематско-хронолошки методолошки приступ. Књига Иване Добривојевић представља осврт на турбулентно време социјалистичке трансформације југословенског друштва у првој деценији након окончања Другог светског рата. Ивана Добривојевић акценат ставља на промене кроз које је прошло српско друштво, односно српско село и град у овом периоду.

Основни садржаји модернизацијских процеса кроз које је европско друштво пролазило током XIX века анализирани су у уводном поглављу књиге (Увод. О појмовима, временском оквиру и европском контексту теме). Индустријска револуција, појачана мобилност становништва, процеси деаграризације и урбанизације, водили су европско друштво ка пуној трансформацији. Друштвене, политичке и економске промене утицале су на, како ауторка примећује, унапређење укупних животних прилика и културе живљења на европском континенту, као и на освајање личних слобода и на демократизацију европског друштва. Ове промене нису заобишле ни југоисток Европе, укључујући и српско друштво, али чак са једним веком закашњења. У годинама после Другог светског рата, у новом друштвено политичком и

идеолошком оквиру, југословенско (и српско) друштво пролазило је кроз трансформацију која је носила извесне специфичности у начину спровођења, садржају и последицама. Закасна урбанизација, убрзана деаграризација, неукост партијског кадра, несналажење у вођењу реформских процеса, као и кључни утицај нове идеологије на брзину и садржај промена у југословенском друштву, учинили су да се у првој послератној деценији могло пре свега говорити о квантитативним резултатима постигнутог.

У првој глави (*Бременито наслеђе*) ауторка се осврће на друштвено-економске и политичке прилике које су владале у Краљевини Југославији у међуратном периоду. У држави која се од тренутка свог настанка суочавала са политичком и економском нестабилношћу, унутрашњим разликама, националним напетостима, корупцијом, није остајало пуно простора за реформске покушаје који би друштво и државу водили пут развоја и модернизације. Економска заосталост већег дела југословенске државе, индустријализација тек у зачетку, преовладавање ситног поседа, аграрна пренасељеност, успорена деаграризација, мала социјално-просторна покретљивост, употпуњавали су суморну слику југословенског и српског друштва. Ипак И. Добривојевић указује на извесне позитивне помаке југословенске и српске привреде. Благо раст индустријске производње, пораст броја фабрика, развој текстилне индустрије, као и раст животног стандарда били су саставни део промена кроз које су југословенско и српско друштво пролазили. Други светски рат оставиће поразне последице по укупно стање југословенског друштва. Људски губици, материјална разарања, унутрашње поделе додатно су ослабили југословенске и српске привредне капацитете. У таквим околностима нове комунистичке власти су улазиле у процес учвршћивања власти, коначног обрачуна са противницима, али и процес пуне трансформације друштва у складу са новим идеолошким опредељењем.

Природу и последице ове трансформације ауторка анализира у поглављу *Инстант индустријализација, средство социјалистичког преображаја* кроз више тематских целина. Указује на чињеницу да је процес модернизације свакако представљао неминовност за послератно југословенско и српско друштво. Исход рата унео је нову идеолошку компоненту која ће давати тон укупним променама кроз које су држава и друштво пролазили. Континуитет револуције, сада усмерене ка унутрашњим структурама друштва уз неупитно праћење совјетског узора, са амбициозним али нереалним плановима, водио је, како И. Добривојевић закључује, ка тзв. инстант модернизацији. Упоредо са мерама обнове које су биле изнуђене затеченим послератним стањем у земљи (уништена инфраструктура, расељена лица, оскудица), прављени су и планови о будућем развоју земље и о начинима њиховог спровођења. Финансијску оскудицу требало је превазићи домаћим изворима, али и кроз коришћење иностране помоћи. Срп-

ска привреда је такође претрпела велике губитке. Људски губици, оштећена индустрија, уништени стамбени објекти биле су неке од последица ратних година. Ипак, индустријска производња је до краја 1946. године достигла предратни ниво, мада се истовремено суочавала са низом проблема (необучена радна снага, неефикасна улагања, погрешно постављени приоритети). Након формално окончане обнове, следио је прелазак на планску привреду и настојање да се амбициозно замишљени петогодишњи план реализује, што је представљало нови изазов и за власт и за југословенско друштво. Стварање самодоволне привреде, изградња саобраћајне инфраструктуре, индустријализација, обезбеђивање стручних кадрова стављени су као неки од приоритета пред нове југословенске власти. Посебно место у реализацији планираних реформи имала је мобилизација радне снаге кроз облике масовног радног удруживања, попут радних акција. Међутим, недостатак кадрова, нестручност, стављање идеологије испред знања, амбициозни планови, све је то оставило негативне ефекте на реализацију планираног. С друге стране, запостављеност развоја индустрије на територији Србије и оштре мере према српском селу слабили су српску привреду и изазвали незадовољство српских кадрова. То ипак није утицало на промену у начину спровођења реформи и праћењу основних линија политике комунистичких власти. Нови изазов представљала је резолуција Информбироа и раскид са Совјетским Савезом и земљама Источног блока. Са спровођењем петогодишњег плана се наставило а акценат је стављен на развој тешке индустрије, изградњу саобраћане инфраструктуре, као и на изградњу војних објеката. Све већи ослонац тражио се у Западу, што је уједно водило ка већој економској зависности посебно у светлу повећања војног буџета, великих инвестиција у земљи, али и катастрофалних последица суше 1950. године. Настале промене довеле су и до извесне либерализације унутар југословенског друштва. Укидање обавезног откупа, делимична децентрализација, борба против бирократизма били су неки од показатеља извесне либерализације система. Кроз формирање радничких савета и доношење закона о управљању предузећима, као и кроз политичке реформе ишло се у сусрет новом искуству. Ауторка указује на чињеницу да самоуправљање није отклонило утицај Партије на укупна привредна кретања у држави. Подаци из 1952. које износи нису давали разлог за превелико задовољство. Југославија се, према овим подацима, налазила тек на дванаестом месту по стопи раста у Европи. Србија се и у овом периоду суочавала са низом проблема. Нерешено питање електрификације, ниска стопа раста, место Србије у новом предлогу друштвеног плана 1955. нису остављали простор за оптимизам. Један од проблема који је погађао српску и укупну југословенску привреду било је питање хроничног мањка квалификоване радне снаге. Излаз се тражио у масовној мобилизацији, агитацији, за-

пошљавању старих лица, увођењу прековременог рада, омладинским акцијама. Протести, незадовољство радника, али и немар, лоше планирање и погрешне процене пратили су и ову сферу деловања нових власти.

Промене којима је српско село било изложено у процесу социјалистичког преображаја друштва ауторка прати у поглављу *Село* кроз три тематске целине. Са већ наслеђеном заосталошћу, девастацијом у ратним годинама, српско село је ушло у процес свеобухватне послератне трансформације. И поред великих регионалних разлика у погледу развијености, ауторка истиче сиромаштво и заосталост као заједнички именитељ укупног стања на селу. Покушаји нових власти да разним мерама, попут организовања течаја, предавања, коришћењем филма, утичу на просвећивање села и сељака нису доносили жељене резултате. Та „инстант модернизација“ није имала ни финансијску ни логистичку подршку. Ипак, И. Добривојевић указује на извесне помаке настале као последица укупних промена у југословенском друштву, пре свега кроз процес урбанизације и појачане мобилизације. Промене се нису могле замислити без идеолошког преваспитавања и, како ауторка закључује, тежило се оној модернизацији „која је гарантовала сталан прогрес ка комунизму“. Проблем неписмености поставио се као један од главних изазова. Описмењавање је имало значај и у контексту изградње новог друштва као предуслов могућности усвајања и разумевања промена кроз које је друштво пролазило. Истовремено водио се обрачун са наслеђеним вредностима кроз немаран однос према ономе што је носило неприхватљив идеолошки садржај. Резултати нису били задовољавајући па је тако 1948. забележено 26,8% неписмених а 1953. 26%. Неукост кадрова, употреба неадекватних садржаја, незаинтересованост потенцијалних корисника и материјална оскудица пратили су ове покушаје комунистичких власти. Кроз аграрну политику нових власти српско село је доживљавало потпуну трансформацију. Политика откупа, образовање задруга, обрачун са тзв. „кулацима“ уз примену високог степена репресије обележили су процес аграрне реформе на српском селу.

Одговор на питање како се укупна реформа друштва одразила на живот у урбаним срединама послератне Србије ауторка нуди у последњем поглављу књиге, под називом *Град*. Кроз више тематских целина понуђена је научно утемељена и сликовита анализа промена које су задесиле градске центре и становнике српских градова. Ауторка овом приликом издваја неколико специфичности. Послератна урбанизација на простору Србије прво се остваривала у демографском, затим просторном и коначно културолошком облику. Уместо урбанизације села српско друштво суочавало се са процесом рурализације градова, док је економска трансформација друштва доводила до појаве тзв. моноиндустријских градова. Анализа свакодневице живота у градовима

указује на једну прилично суморну реалност. Рурализација, али и немар, незнање и неспособност нових власти били су видљиви у готово свим манифестацијама онога што је требало да чини градску свакодневицу. Лоше стање се није могло приписати само наслеђу и ратним годинама већ су се узроци морали тражити и у менталитету људи. Недостатак стамбеног простора, континуирано девастирање стамбених јединица, нерешено питање водовода, саобраћаја, површност законске регулативе и низак образовни ниво придошлица употпуњавали су слику живота у српским градовима. Својеврсна социјална сегрегација нових становника, који су углавном завршавали на рубовима градских насеља, самим тим и на маргинама укупног друштвеног и културног живота, била је појава супротна прокламованој политици заштите будућих носилаца социјалистичке изградње. Живот у градовима нису лакшим чинили ни хроничне несташнице и проблеми у снабдевању. Према квалитету живота Југославија се налазила међу последњим земљама у Европи. Слика живота у градовима није се битније мењала ни у сфери културног живота. Идеолошки садржаји без естетике и квалитета потискивали су оне уметничке. Лоше стање није се мењало ни кроз организовање убрзаних течајева или формирање домова културе који су нудили, како И. Добривојевић истиче, инстант решења без правог ефекта. У том смислу сликовит је податак о чак 3,5 пута мањим издвајањима за културу у односу на издвајање за дуван и алкохол. Постепеним продором утицаја са Запада уносио се нов садржај, али и стварале нове дилеме у главама партијских радника. Уместо побољшања, ток урбанизације оставио је низ негативних последица на укупан квалитет живота у градовима.

Овим поглављем заокружује се исцрпна анализа турбулентних година изградње новог социјалистичког друштва. Понуђеним истраживањем Ивана Добривојевић је успела да читаоцима приближи стварну природу нових комунистичких власти. Истовремено, кроз анализу предузетих реформи и њиховог утицаја на село и град у Србији, на јединствен и зналачки начин, омогућила је увид у свакодневицу оних чији су животи били одређени насталим политичким, економским и надасве идеолошким променама. Актуелност теме, научна утемељеност, коришћење обимне изворне грађе и литературе чине ову књигу незаобилазном у сваком покушају разумевања југословенске државе и друштва, а изузетан стил и динамичност у излагању је препоручују широј читалачкој публици.

Мр Весна ЂИКАНОВИЋ

Milan Ristiović,
*Turska osmatračnica. Jugoslovensko-turski odnosi u
Drugom svjetskom ratu i njihov balkanski kontekst,*
Čigoja štampa, Beograd, 2013, 228 str.

Иако је Турска од XIV века везана за Балкан, њихови односи у новијем периоду нису довољно истраживани – бар када је у питању некадашњи југословенски простор. Књига професора Милана Ристовића, шефа Катедре за општу савремену историју на Филозофском факултету у Београду је, с једне стране, вредан допринос истраживању тих односа, а с друге стране, и показатељ свих препрека које стоје на путу таквим истраживањима. Истовремено она је и допринос истраживању односа избегличке југословенске владе са неутралним земљама – а ни таквих истраживања такође нема сувише. Баш због своје неутралности, Турска у Другом светском рату, а посебно њена престоница Анкара и највећи град Истамбул били су вишеструко значајни – не само за југословенску владу – као место прикупљања информација, формалних и још више неформалних дипломатских контаката, поприште дипломатског и шпијунског надигравања зараћених блокова ондашњих велесила. Кроз Ристовићеву књигу се све то прелама, иако су јој (врло условно речено) главне теме деловање југословенске амбасаде и понашање Турске – како према југословенском представништву, тако још више према осталим зараћеним странама према којима је желела да сачува неутралност.

Књига се састоји од Предговора, Увода и четрнаест поглавља и Закључка. У предговору (стр. 7–15) аутор говори о значају теме и коришћеним изворима и литератури. Он указује на то да је само делимична очуваност грађе – пре свега оне југословенског посланства у Анкари која се чува у Архиву Југославије – утицала на то да излагање не буде потпуно хронолошко, односно да буде више „проблемско“. Грађа није дозволила да ова књига постане целовита студија југословенско-турских односа и њиховог балканског контекста у Другом светском рату.

У Уводу (стр. 17–26) се приказује међународни положај Краљевине Југославије и Турске и њихови међусобни односи током 20-их и 30-их година 20. века. Главни моменти који су дефинисали положај две земље у региону и једне према другој били су Балкански пакт (фебруар 1934), Уговор о пријатељству, ненападању, судском расправљању, арбитражи и концилијацији (новембар 1933), као и споразум Турске са Великом Британијом и Француском склопљен у пролеће 1939. године, који Краљевина Југославија, тежећи неутралности, није одобравала будући да је могао да је (као чланицу Балканског споразума) компромитује у Риму и Берлину.

Прво поглавље (стр. 26–44) говори о југословенско-турским односима 1939–1941. у контексту британских покушаја да

се створи заједнички балкански фронт који би био увучен у рат за рачун Британије. Турска, која се по почетку Другог светског рата повукла из свог пакта са Великом Британијом и Француском, покушала је да 1940. године придобије друге две чланице Балканског пакта за споразум о заједничкој одбрани, али оне, будући у другачијем геостратегијском положају, томе нису биле склоне. Ристовић прати филигранску дипломатску игру која се одвијала између престоница великих сила и балканских влада у предвечерје и на почетку рата, у којој се у крајњој линији Велика Британија показала као неуспешна. Због различитих интереса балканских земаља и слабости британског утицаја у региону није дошло до стварања заједничког фронта који би се одупирао силама Осовине.

Наредна два поглавља (стр. 45–60) говоре о настојањима Турске да очува своју неутралност током 1941/42. године. Њихов део било је и „замрзавање“ савезништва са Грчком и Југославијом, које су пале као жртве немачко-италијанске агресије. То је правдано тиме да ће тако на крају рата Балкански споразум имати једну јаку снагу (тј. Турску) која ће моћи да успостави ред на Балкану и врати Бугарску на њено место. Пошто је успела да одбије покушаје Велике Британије да буде увучена у рат на њеној страни, турска влада је осетила олакшање и приликом немачког напада на СССР, који јој је привремено умањио страховања од северног суседа. Оно је, међутим, било убрзо помуњено новим немачким дипломатским притиском.

Треће поглавље (стр. 61–70) говори о односима Турске са југословенском владом у избеглиштву. Ова друга је, изгубивши територију, у том односу била далеко слабија страна тако да је зарад очувања формалних дипломатских односа морала да прогута и неке турске ставове који би иначе били неприхватљиви. Југословенској влади је, међутим, било стало до одржања дипломатских односа јер је то било турско посредно непризнавање ликвидације југословенске државе – на чему су силе Осовине инсистирале. Због тога, и ради посредног прикупљања података о намерама Немачке и Бугарске, југословенска влада је морала да трпи и амбивалентан однос Турске према бугарској окупацији југословенских територија.

Четврто поглавље (стр. 71–80) разматра положај Турске у оквиру планова и праксе немачког „новог поретка“. Део турског лавирања био је и Пакт о пријатељству и ненападању са Немачком склопљен 18. јуна 1941. године, лифровање сировина, а оно се осетило и у односу према мањинама током 1941/42.

Наредна два поглавља (стр. 81–111) обрађују прикупљање информација, јавних и шпијунских, у оквиру југословенских дипломатских представништава у Турској (Амбасада, Конзулат у Истанбулу). Аутор говори о тешкоћама у комуникацији између владе и амбасаде, а друго од ова два поглавља посвећено је ју-

гословенској обавештајној делатности. За њу Ристовић констатује да је била растрзана личним и партијским нетрпељивостима и ривалствима, што ју је чинило потпуно неефикасном. Поред тога, на неке сараднике југословенске обавештајне службе је падала сумња да раде за Немачку или Велику Британију, а за неке је то чак било и потврђено.

Седмо поглавље (стр. 112–134) бави се покушајима владе НДХ да успостави дипломатске односе са Турском између 1941. и 1943. године. Они су ишли преко више муслиманских делегација, за које су се у Загребу надали да ће успоставити добре контакте и створити повољну климу играјући на верску карту. То се, међутим, није остварило јер су турски званичници наглашавали да је Турска секуларна држава. Ни спомињање великог броја босанскохерцеговачких исељеника у Турској није наишло на повољан пријем јер су се турске власти плашиле да би то могло да допринесе стварању мањинског проблема, а и неки емисари су се показали као неприхватљиви за турску страну. Радило се о тактици отезања која се на крају исплатила: са слабљењем сила Осовине и назирањем по њих неповољног краја рата престала су и усташка настојања. Југословенски амбасадор Шуменковић је у контексту борбе против тих настојања морао да правда и негира усташку пропаганду о четничким покољима муслимана у Босни и Херцеговини која је будила турско незадовољство.

Наредна два поглавља (стр. 135–162) се баве темом балканских интеграција. Прво од њих говори о југословенско-грчкој унији, склопљеној по британском наговору у Лондону 15. јануара 1942, а друго о плановима о балканској федерацији – у којој су разни актери желели да виде различите земље, укључујући Мађарску. Јасно је да су огромне супротности у жељама и у фактичком положају појединих земаља овакве планове учиниле неостварљивим.

Десето поглавље (стр. 163–175) говори о покушајима Бугарске да изађе из рата и турском гледању на то, а наредна два поглавља (стр. 176–194) прате даља турска лавирања ради останка изван оружаних сукоба, све до постепеног придруживања победничком табору: прво раскидом дипломатских односа са Немачком 2. августа 1944, а потом и објавом рата Намачкој и Јапану 19. марта 1945. године.

Књига се завршава скицом за биографију југословенског амбасадора у Анкари др Илије Шуменковића (стр. 195–204), који је био главни актер југословенске политике у Турској, чак у толикој мери да једва да и сазнајемо за неког другог сарадника Амбасаде сем када су у питању били обавештајци. Велики део књиге је настао баш на грађи коју је он произвео. Шуменковић је својим животом, ставовима и активношћу био веран одраз режима коме је служио. Због тога је са променом власти у Југославији и морао да напусти место амбасадора у августу 1945. године, а умро је,

као и многи људи тог режима, далеко од отаџбине, у Мексику 1969. године. Краћи закључак (стр. 205–208) сумира истраживачке резултате књиге, која је иначе опремљена списком литературе, именским регистром и већим бројем фотографија.

Књига *Turska osmatračnica*, чији су резултати овде представљени у врло поједностављеној форми (јер би било немогуће укратко изнети сву замршеност односа, ставова и тежњи влада главних земаља-актера у целом периоду о коме књига говори) не представља ни студију о југословенско-турским односима нити целовит преглед дипломатских игара на Балкану током Другог светског рата. Непотпуност сачуване грађе, немогућност истраживања у турским архивима и коришћења литературе на турском, упутиле су аутора да рад другачије усмери и структурира. У оквиру наведених ограничења он је успео да дâ вредан допринос проширењу наших знања не само о југословенској дипломатији током рата већ и о односима међу балканским земљама, као и њиховој интеракцији са великим силама тог времена. Као таква, ова књига ће свакако једном послужити и приликом писања целовите историје дипломатских односа на Балкану у раздобљу 1939–1945.

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Мира Радојевић, Љубодраг Димић,
Србија у Великом рату 1914–1918,
 Српска књижевна задруга – Форум за свет равноправних,
 Београд, 2014, 298 стр.

Стота годишњица почетка Првог светског рата донела је у свету нови талас историографије о том питању који је великим делом пригодничарског и комерцијалног карактера, док мањим делом доноси нова сазнања, увиде и закључке. Српска историографија због кадровских потенцијала, а српско издаваштво због недовољних финансијских могућности нису ни изблиза у стању да адекватно одговоре на овај талас светске историографије својим радовима који би исправљали или оспоравали нека „нова“ или стара „нова“ виђења почетка рата, српске улоге у тим догађајима и учешћа у самом рату, као и закључаке који се о почетку Првог светског рата, улози Срба и стварању југословенске државе изводе на основу много каснијих искустава и сазнања која својевремени актери нису могли имати.

Поводом седамдесетогодишњице почетка Великог рата (како се он под западним утицајем и код нас све чешће назива) српска историографија је дала монументалан допринос знањима о том предмету радовима Андреја Митровића, а посебно његовом књигом *Србија у Првом светском рату*.¹ Књига академика Митровића је на основу огромне архивске грађе и релевантне литературе насликала кристално јасну слику улоге Србије и Срба у том конфликту. Деценије које су протекле од њеног појављивања нимало нису умањиле њен значај или оспориле њене одлично утемељене резултате. Међутим, сазнања историографије су се током претходне деценије проширила. Српска историографија је у међувремену прошла и процес еманципације од марксистичке идеологије (које узгред буди речено у Митровићевој књизи и нема) и великим својим делом квалитетом својих радова се укључила у светску историографију – чији признати део је Андреј Митровић био још пре више деценија.

Проток времена, све ове промене и надолazeћа стогодишњица учинили су потребном (бар још) једну целовиту књигу о Србији у Првом светском рату која не би ревидирала или оспорила Митровићево капитално дело, већ сажела актуелна историографска сазнања о том историјском догађају, као и о догађајима, појавама и процесима који су до њега довели. Тај задатак су професори Београдског универзитета Мира Радојевић и Љубодраг Димић кроз књигу *Србија у Великом рату 1914–1918*, која садржи шест јасно заокружених поглавља и закључак, обавили на изузетно успешан начин.

Прво поглавље (стр. 9–72) је оно што је у Митровићевој књизи изостало – због недостатка простора и/или недовољне истражености – преглед друштвеног и политичког развоја Србије од стицања независности до 1914. године. Аутори објашњавају унутрашњу логику развоја српских ослободилачких тежњи, које ће на крају довести до херојског жртвовања зарад ослобођења поробљене браће и уједињења Срба, а потом и осталих Југословена током Првог светског рата. Ово поглавље сажима и сазнања о правим виоциницима рата – великим силама на челу са Немачком и Аустро-Угарском, сагледавајући и њихове империјалистичке тежње у више-деценијском друштвено-економском и политичком контексту.

Друго поглавље (стр. 73–148) говори о Сарајевском атентату, реакцији сила на њега и њиховим међусобним испреплетаностима и интересима, о положају Србије на почетку рата, као и о њеном политичком програму који је био изнуђен новонасталом ситуацијом. Мало када у европској историји је толико моћних фактора учествовало у одређивању судбине континента и мало када је деловање само једног од њих могло толико да промени

1 Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Српска књижевна задруга, Београд, 1984.

целокупан ток догађаја. Преовладала је жеља Немачке за новом прерасподелом моћи и кратковида жеља милитаристичких кругова Хабзбуршке монархије (не и свих њених одговорних чинилаца) да се она обрачуном са Србијом реafirмише као велика сила на спољном плану и учврсти на унутрашњем. Све ово аутори износе на сажет и јасан начин. Када говоре о почетку ратних операција, у овом, као и у наредним поглављима, започињу прегледом битка на осталим европским ратиштима, пре него што се окрену српском бојишту. То омогућава читаоцу да увек има пред очима европски контекст догађаја у Србији.

Наставак овог поглавља описује борбе у Србији током 1914. године, као и ратне злочине које су аустроугарске трупе починиле. Да жртве не би остале пуки бројеви, аутори су ту релативно опширно цитирали савремена сведочанства. Поглавље се завршава прегледом спољнополитичког положаја Србије и дефинисањем ратних циљева.

Треће поглавље (стр. 149–192) говори о ратовању у 1915. – прво на европским фронтима, а потом у Србији која је током већег дела те године имала предах. Говори се, наравно, и о дипломатским напорима великих сила да у рат на својој страни увуку неутралне државе. У том контексту говори се и о притисцима на Србију да Бугарској уступи делове своје територије. Када су пак у јесен те године Централне силе покренуле здружену офанзиву против Србије (за коју су придобиле и Бугарску), дошло је до слома. Операције и повлачење српске војске, владе и цивилног становништва су описани детаљно и сликовито – поново уз цитирање потресних савремених сведочанстава. Ово поглавље прати догађаје до одласка српске војске на Крф и њеног опоравка тамо.

Четврто поглавље (стр. 193–228) покрива трећу годину ратовања – 1916. Поново је дат преглед збивања на европским бојиштима. Срж поглавља чини приказ тешког положаја Србије под окупацијом, организовања Солунског фронта и напора владе да регулише своје односе са савезницима и очува територијални интегритет Србије после рата. Наредно поглавље (стр. 229–257) говори о можда најзначајнијој ратној години – 1917. – током које је дошло до великих промена услед револуција у Русији и уласка САД-а у рат на страни савезника. Обе историјске чињенице ће се у великој мери одразити на ратни положај Србије. Средишњи део поглавља говори о стању у Србији под окупацијом, са упечатљивим статистичким подацима о људским и материјалним губицима. Поред тога, приказан је и неуспели Топлички устанак. На политичком пољу, као изузетно важни показатељи се Мајска декларација јужнословенских посланика у аустријском парламенту – којом је захтевано уједињење југословенских земаља у Хабзбуршкој монархији, и у још већој мери Крфска декларација српске владе и Југословенског одбора – која је одредила смернице будућег уједињења Јужних Словена и уређења заједничке државе.

Последње поглавље (стр. 257–272) говори о последњим великим ратним операцијама на европским ратиштима и на Солунском фронту, те о његовом пробоју и колапсу Централних сила. Посебна пажња је посвећена мукотрпном процесу уједињења током ког је требало савладати како проблеме на домаћем терену (сукоби различитих концепција уједињења и будућег уређења) тако и у арени европске дипломатије. Закључак књиге (стр. 273–288) је посвећен баш тим проблемима уједињења. Аутори констатују да од тада за српски народ почиње нова епоха у коју су га увели стари и заморени политичари формирани на концептима XIX века. Истакнуто је да је Србија била најзначајнији фактор уједињења, иако не и једини, као и то да је ратни програм Србије од дефанзивног (заштите сопствене територије) прерастао у активни, са циљем уједињења свих Срба а потом и Јужних Словена из Аустро-Угарске. Зарад тога дефинисана је теорија о троименом народу и жртвована самосталност Србије. Аутори с правом тврде да југословенско уједињење није била случајност историје већ завршетак дужег историјског процеса током кога се формирала свест о будућности у већој заједници него што је била Србија из 1878. године.

Књига садржи и регистар имена, али нажалост не и илустрације које би читаоцу додатно приближиле то велико и страшно време. Разлог је вероватно финансијске природе, а треба се надати да недостатак новца неће спречити и најављени енглески и немачки превод овог вредног дела.

Књига Мире Радојевић и Љубодрага Димића представља веома успешну синтезу какве су у великим историографијама честе, док код нас, нажалост, представљају праву реткост. Она на јасан и популаран начин упознаје и обичног читаоца са догађајима и процесима у Србији и око ње током Првог светског рата, остајући све време на високом научном нивоу. Ово је чини правом књигом у право време: лаицима ће омогућити да схвате један судбински важан период за Србију и српски народ, а професионалним историчарима да обогате своја знања и да при руци имају поуздано референтно дело приликом писања о том раздобљу, као и приликом размишљања о историјским процесима који су довели до југословенског уједињења и о свему што је оно касније донело. Она истовремено представља и корисну допуну класичном делу Андреја Митровића, ширећи посматрање и на теме које је он занемарио и указујући истовремено на поља која би још требало истраживати. Штета је што је дело писано и што је изашло паралелно са радовима у иностранству који теже да ревидирају неке давно утврђене историјске чињенице. Да није те синхроније, сигурни смо да би се аутори документовано критички осврнули на новокомпоноване верзије и тумачења. Овако, треба се надати да ће ово вредно дело заиста изаћи на енглеском и немачком и тако непристра-

сним стручњацима у свету пружити довољно података за уравнотежено виђење улоге Србије и Срба у Првом светском рату.

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

*Историјска трибина.
Истраживања младих сарадника
Института за новију историју Србије,
Зборник радова, ИНИС, Београд, 2013, 244 стр.*

Институт за новију историју Србије, у складу са својом вишедеценијском традицијом, организује научне трибине у које се укључују млади историчари сарадници. Тако је 2013. године настао зборник радова са научним чланцима који су најпре у облику предавања били представљени на научној трибини Института, чију је организацију координирао Дејан Зеџ.

Зборник *Историјска трибина. Истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије* садржи једанест научних чланака. Главни и одговорни уредник публикације је др Зоран Јањетовић. Чланци су поређани по хронолошком редоследу услед велике тематске разноликости. Проблематика која је у њима обрађена обухвата временски распон од 20-их до 60-их година XX века. Теме припадају различитим областима историје (политичка, институционална, привредна, друштвена, интелектуална), а у неким чланцима се преплиће више поменутих области.

На почетку зборника је и предговор главног и одговорног уредника др Зорана Јањетовића. Први чланак, „Корени републиканизма у Краљевини Југославији – Оснивање Југословенске републиканске странке 1920“ дело је Александра Лукића, који се фокусирао на процес организовања српских републиканаца 1919, по завршетку Првог светског рата, као и на резултате њиховог рада чије је оличење Југословенска републиканска странка, основана 1920. године. У наредном чланку под насловом „Балкан у зениту: Симболика Балкана у часопису ‘Зенит’ 1921–1926“, Иван Обрадовић се бави симболичком термина „Балкан“ и његовом употребом током 20-их година XX века у авангардном часопису *Зенит* чији је уредник био Љубомир Миџић. Трећи чланак, „Патентна статистика у Краљевини СХС – могућности за проучавање иновативне делатности“, који је написала Јелена Рафаиловић, обрађује тему иновативне делатности и њеног одраза на економију Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, у периоду 1921–1929.

У чланку „Од струка до дима: Духан и духанске прерађевине у Југославији тридесетих година 20. столећа“, Стипица Гр-

гић пише о различитим концептима (од друштвених, преко политичких, па све до економских) који су се крили иза производње, прераде, продаје и потрошње дувана у Краљевини Југославији током 30-их година XX века. У чланку су описани и кријумчарење дувана, али и напори државне власти да задржи контролу над његовом производњом и продајом. Василије Драгосављевић, у чланку под називом „Идеолошки утицаји европског фашизма на ЈНП Збор (1934–1940)“, описује степен утицаја идеолошких поставки фашистичких покрета из других европских држава на Југословенски народни покрет Збор Димитрија Љотића, као и то који су фашистички покрети највише утицали на поменути организацију. Темом идеолошког рада српске деснице између два светска рата и идеолошком основом српских колаборациониста током Другог светског рата бавио се Александар Стојановић у чланку који носи наслов „Екстремна српска десница – идеолошка основа српских колаборациониста 1941–1945.“

Чланак „Одељење за физичко васпитање Министарства просвете у окупираној Србији“, рад је Дејана Зеца и обрађује тему деловања поменутог специјалног одељења у окупираној Србији током 1941. и 1942. године. Срђан Милошевић, у чланку насловљеном „Укидање монархије у Југославији: став југословенских комуниста према монархији од Другог заседања АВНОЈ-а до избора 1945. године“ приказује напоре и делање Комунистичке партије Југославије у правцу развијања и распламсавања антимонархизма код грађана Југославије од Другог заседања АВНОЈ-а у Бихаћу 1943. до предизборне кампање за изборе 1945. на којима је, по речима аутора чланка, питање републике заузимало средишње место. Анализом карактера и најважнијих елемената политичког односа Јосипа Броза Тита и Милована Ђиласа бавио се у свом чланку Александар В. Милетић: „Милован Ђилас и Јосип Броз Тито. Од сарадње до сукоба“.

Чланак под називом „Прабугари у бугарским и југословенским уџбеницима историје. Компаративна анализа бугарских и југословенских уџбеника историје 1944–1953“, рад Оливере Марковић, осветљава утицај политике на интерпретацију историје раног средњег века и стварање прве бугарске државе у југословенским и бугарским уџбеницима историје. Период на који се чланак односи (1944–1953) јесте најпре време присне сарадње у југословенско-бугарским односима, а затим и оштрог сукоба након Резолуције Информбироа. У последњем, једанаестом чланку „Реформе југословенског економског система 1945–1965“, Милан Пиљак ставља на увид главне одлике и промене југословенског привредног система током периода од двадесет година (1945–1965).

Сви објављени радови садрже резимеа на енглеском језику. У зборнику се налазе и фотокопије карикатура из дневне штампе, илустрације, графикони и табеле. У изданој целини на

самом крају зборника приложене су и кратке биографске информације о ауторима објављених радова. На крају, додаћемо и запажање да овај зборник представља веома интересантно штиво из различитих области наше прошлости, те је као такав користан за све оне које интересују у њему обрађене теме. Објављивање зборника су финансијски и технички омогућили млађи сарадници Института за новију историју Србије сопственим средствима и трудом, уз помоћ директора др Момчила Митровића.

Никола ТОШИЋ МАЛЕШЕВИЋ

ПОДАЦИ О АУТОРИМА

Др Радмила Радић, научни саветник
Институт за новију историју Србије

Др Предраг Ј. Марковић, научни саветник
Институт за савремену историју Србије, Београд

Др Радина Вучетић, доцент
Филозофски факултет, Београд

Др Александар Животић, доцент
Филозофски факултет, Београд

Др Филип Шкиљан, виши научни сарадник
Институт за миграције и народности, Загреб

Др Милан Гулић, научни сарадник
Институт за савремену историју Србије, Београд

Срђан Мићић, истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Милан Ристовић, редовни професор
Филозофски факултет, Београд

Др Раде Ристановић
Београд

Др Алексеј Тимофејев, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Ђуро Затезало,
Карловац, Хрватска

Др Зоран Јањетовић, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр Весна Ђикановић, истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Александар Стојановић, истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Никола Тошић Малешевић, дипломирани историчар мастер,
Београд

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

- Часопис *Токови историје* објављује текстове на српском језику, **ћириличним писмом**, уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текст на свом матерњем језику и у том случају текстови ће бити праћени резимеом на српском језику.
- **Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име, титулу и звање аутора, годину рођења и институцију у којој аутор ради.**
- **Сви текстови морају бити праћени апстрактном који не прелази 100 речи, кључним речима и резимеом који не прелази 250 речи.**
- **Обавезно је коришћење фонта за текст: Times New Roman, ћирилично писмо, величина слова 12, проред 1,5, и фусноте: величина слова 10, проред 1.**
- Текстови не треба да буду дужи од 25 страна, тј. једног и по табака (укључујући апстракт, кључне речи, фусноте, табеле и резиме), односно седам страна за приказе.
- Сви прилози (чланци, прикази, грађа, информације) морају бити куцани на компјутеру у MS Wordu и морају бити снимљени у формату MS Word докумената.
- Текстове послати електронском поштом и доставити Редакцији у штампаној верзији.

Прилоге слати на адресу:
Институт за новију историју Србије
Редакција Токова историје
Трг Николе Пашића 11
11000 Београд
или електронском поштом на: tokoviistorije@gmail.com
- **Редакција неће разматрати радове који не садрже наведене елементе.**
- Редакција часописа *Токови историје* увела је од 2006. године две обавезне анонимне рецензије за сваки достављени рад. Да би рад био прихваћен за штампу, потребно је да обе рецензије буду позитивне и да га оба рецензента препоручују за штампу. Рецензенти (како

страни тако и домаћи) морају имати више или исто научно звање као аутор радова.

- **Неће се прихватити за штампу они радови који су у било ком облику раније већ објављени.**
- Рукописи достављени редакцији часописа *Токови историје* се не враћају.

УПУТСТВА ЗА ПИСАЊЕ ФУСНОТА, НАПОМЕНА И БИБЛИОГРАФИЈА

Име и презиме аутора: нормал

Наслов књиге: *italic (курзив)*

Наслов чланка или прилога (из књиге или зборника): нормал под наводницима

Назив часописа: *italic (курзив)*

Исто: *italic (курзив)*

н. д.: *italic (курзив)*

Цитирање књиге

Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд, 1997, стр. I/235.

Исто, стр. 44.

Цитирање чланака из часописа, новина, дневних листова

Љубодраг Димић, „Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955–1956“, *Токови историје*, 1–4/1998, Београд, 1998, стр. 23–60.

Ј. Јовановић, „Породица и њен васпитни значај“, *Хришћанска мисао*, VI, 1–2, Београд, 1940, стр. 9.

Ј. Јовановић, н. д., стр. 10.

Цитирање прилога из књига или зборника

Др Ђорђе Станковић, „Жена у уставима Краљевине Југославије (1918–1945)“, *Србија у модернизацијским проце-*

сима 19. и 20. века, 2: Положај жене као мерило модернизације, научни скуп, (ур. Латинка Перовић), Београд, 1998, стр. 36–41.

Цитирање докумената из архивских фондова

Архив Србије (даље АС), Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, г. 25.

Архив Србије и Црне Горе, Савезно извршно веће (даље АСЦГ, СИБ), 130-783-1259.

Цитирање из енциклопедија

„Срби“, Енциклопедија Југославије, 7, Загреб, 1968, стр. 529.

Цитирање са World Wide Web

Carrie Mc Lauthlin, „The Handmand’s Tale in the context of the USSR“, Section 18, 2003, www.y.arizona.edu (у загради обавезно навести датум посете сајту).

ДОБРОДОШЛИ НА НАШ САЈТ www.inisbgd.co.rs

Дођите на наш сајт, напишите нам своје идеје и предлоге у вези са садржајем, уређивањем сајта и пошаљите на e-mail: inis@ptt.rs

Издавач:
Институт за новију историју Србије
Београд, Трг Николе Пашића 11

Прелом и штампа:
Colorgrafx, Београд

Тираж:
300 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ТОКОВИ историје : часопис Института за
новију историју Србије = Currents of history
: journal of the Institute for Recent History
of Serbia / главни и одговорни уредник
Гордана Кривокапић Јовић. - 1993, бр. 1/2-
. - Београд : Институт за новију историју
Србије, 1993- (Београд : Colorgrafx). - 30 cm

Је наставак: Токови (Београд) = ISSN
0354-1223
ISSN 0354-6497 = Токови историје
COBISS.SR-ID 44343042